

MÜBECCEL B. KIRAY TOPLU ESERLERİ 2

KENTLEŞME YAZILARI

MÜBECCEL B. KIRAY

BAĞLAM

Mübeccel B. Kıray, 1923'te İzmir'de doğdu. 1940'ta İzmir Lisesi'nden, 1944'te Ankara Üniversitesi'nden mezun oldu. 1946'da Ankara Üniversitesi'nden Sosyoloji doktora, 1950'de ABD'de Northwestern Üniversitesi'nden Antropoloji Ph.D. dereceleri aldı. 1960'da doçent, 1966'da profesör oldu. 1959 yılından 1973 yılına kadar Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin Sosyal Bilimler Bölümü'nün gelişmesine emek verdi. 1973'te ODTÜ'den ayrılarak "Morris Ginsberg Fellow" olarak London Schools of Economics'e gitti. Dönüşünde önce İTÜ'de 1982'den sonra da Marmara Üniversitesi'nde çalıştı. Bu arada bir yıl University of Texas in Austin'de ders verdi. 1989'da emekli oldu. Çalıştığı süre içerisinde Norveç Bergen Üniversitesi'nde Kahire Amerikan Üniversitesi'nde, ABD Berkley Üniversitesi'nde, Zürih Teknik Üniversitesi'nde seri konferanslar verdi.

Mübeccel Kıray, ODTÜ Mustafa Parlar Ödülü Eskişehir Anadolu Üniversitesi Fahri Doktor unvanı ve Aydınlanma Kadınları Ödülünü aldı. 1994'te Kıray Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) şeref üyeliğine seçildi.

Türkiye'de sosyolojinin üniversitelerde kurumsallaşmasında çok önemli rol oynayan ve toplumsal değişmeyi ele alma tarzı ile bir ekol oluşturan Mübeccel Kıray'ın en çok referans verilen eserleri *Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, Social Stratification as an Obstacle in Development* ve *Örgütleşemeyen Kent* isimli kitaplarıdır. Makaleleri arasında "*The Family of Migrani Workers*", "*Changing Patterns of Patronage*" ile "*Survival Strategies of Expeasants in Cities*" en çok zikredilenlerdir.

KENTLEŞME YAZILARI

MÜBECCEL B. KIRAY

BAĞLAM

Bağlam Yayınları 129
İnceleme-Araştırma 77
ISBN 975-6947-12-8

Mübeccel B. Kıray / Toplu Eserleri 2
Kentleşme Yazıları
©Mübeccel B. Kıray
© Bağlam Yayınları

Birinci Basım: Kasım 1998
Kapak ve Grafik Tasarım: Canan Suner
Baskı: Selmat Matbaası

BAĞLAM YAYINCILIK Ankara Cad. 13/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 513 59 68

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ — 7

MODERN ŞEHİRLERİN GELİŞMESİ VE TÜRKİYE'YE HAS BAZI EĞİLİMLER — 9

GECEKONDULAR — 19

AZ GELİŞMİŞ MEMLEKETLERDE ŞEHİRLEŞME EĞİLİMLERİ: TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE İZMİR — 28

TÜRKİYE'DE DIŞ GÖÇTEN ETKİLENEN TARIMSAL İŞLETMELERİN YENİDEN YAPILANIŞI — 66

GECEKONDU: AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE HIZLA TOPRAKTAN KOPMA VE KENTLE BÜTÜNLEŞEMEME — 90

METROPOLİTEN KENT OLGUSU — 105

BİR TÜRK KENTİNDE İŞ DÜNYASININ YAPISI — 120

APARTMANLAŞMA VE MODERN ORTA TABAKALAR — 138

TOPLUMSAL DEĞİŞME VE KENTLEŞMEDE DÜŞÜK GELİRLİLER — 141

AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE METROPOLİTENLEŞME SÜREÇLERİ — 152

İSTANBUL: METROPOLİTEN KENT — 168

II. DÜNYA SAVAŞI ERTESİNDE TÜRK METROPOLLERİNDE SOSYAL DEĞİŞİM KALIPLARI — 178

TOPRAKTAN KOPAN KÖYLÜLERİN KENTLERDE YAŞAMA STRATEJİSİ — 184

SUNUŞ

Bir sosyal bilimci için Türk toplumunu gözlemlemek çok heyecan vericidir. Ondan da öte herşeyin her an değişme halinde olduğunun bilincinde ise, bu değişmenin yavaş ya da hızlı olduğunu, çeşitli yönlerin karşılıklı etkileşiminin nasıl gerçekleştiğini belirlemek, yorumlamak ve yeni bilgiler üretmek son derece doyurucu bir uğraştır. Bu "Toplu Eserler" dizisinde yayınlanan yazılarım 1960'lardan beri, toplumun hem dış hem de iç dinamiklerle değişe değişe nasıl yeni bir temel toplum yapısına ulaştığını göstermektedir. Zaman gibi soyut bir kavramın değişmesinden, metropolleşme süreçlerinin izlenmesine, küçük ya da büyük toprak sahipliği yörelerinde köylülüğün bitişinin izlenmesinden, nüfus yapısının değişmesine, kente ya da batı ülkelerine göçenlerin yeni düzene uyum için oluşturdukları yaşam stratejilerine kadar değişmenin çok çeşitli yönlerinin bu yazılarda ciddi metot ve tekniklerle ele alındığı görülecektir.

19. yy. ve 20. yy. ilk yirmi yılında süregelen dış müdahaleler, harpler, siyasal göçler, siyasal ve ekonomik krizlerden sonra Türk toplumunun her yönü etkileşe etkileşe milli mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yirmi yılında yapı değişikliği bakımından en büyük sıçramayı yaptı. Hukuk, siyasal yapı, eğitim ve özellikle yaşam tarzı düzenlemeleri ile çok yönlü ve etkili bir alt yapı oluşturdu. Buna karşın yönelinen farklılaşmış, uzmanlaşmış, örgütlenmiş ve sonuçta "sanayileşmiş, şehirleşmiş" bir yapının açılması 1950'leri bulmuştur. Çünkü kilit sorun basit teknolojili "öküz ve saban", kendi içine kapalı köylerin ve durağan, geleneklerine çok bağlı köylülüğün topraktan kopmaya başlaması gerekti.

Bu süreç ancak 1950'lerde önce, binlere sonra yüzbinlere varan sayıda traktör ve diğer aletlerin tarıma girmesi ile gerçekleşmeye başlamıştır. Şehirleşme, nüfusun ücretlileşmesi, işçileşmesi, yeni meslek ve iş düzeninin ortaya çıkması, aile düzeninin büyük değişikliğe uğraması geri dönülmez (irreversible) yapısal değişmeyi başlatmıştır.

Bu sürecin dalga dalga yayılması toplumun dipten doruğa eski yapının, ilişkiler, kurumlar, değerler, düşünceler yönünden büyük değişimini hızla oluşturmaya, diğer bir deyişle kendisini "dipten doruğa" yenileyerek "genel" değişme süreçlerini yoğun olarak yaşamaya başlamıştır.

Benim gözlemlerim de tam bu süreçlerin içinde yer aldı. Hiçbir toplumsal gelişme hiç aksamadan dümdüz bir çizgi üzerinde sürüp gitmez. Bizim toplumumuzda da her insan ilişkisinde, her kurumda, her değer ve zihniyette en çok etkilenen, çok çabuk değişenler olduğu gibi, orta hızla değişenler, çok yavaş değişenlerle etkileşe etkileşe bunlara bir arada işlerlik kazandıran yeni mekanizmalar, kurumlar, ara formlar oluştura oluştura ve toplum yapısını yenileye yenileye aynı zamanda eskisi ile ilişkisini yok ede ede yeni bir temel toplum yapısına ulaşmaktadır. Bu "Toplu Eserler" dizisinde bu tür süreçlerle çalışmaların yapıldığı mekanlarda, kurumlarda, değerlerde ortaya çıkan gözlemler ve çözümlemeler yer almaktadır.

Türkiye gibi toplumlarda toplumsal araştırma yapmak, bunları yayımlamak göründüğünden çok daha zordur. Kolayca kesintiye uğrar. 1960'lardan beri bu çalışmaları sürdürebildiğim için kendimi şanslı ve başarılı sayıyorum. Bir başarı varsa burada en büyük payın herşeyden önce bütün güçlüklerde ve olumsuzluklarda arkamda duran ve her konuda yardımcı olan eşim Dr. İbrahim Kıray'ın olduğunu belirtmeliyim. Ayrıca bütün çalışma ve araştırma isteğimi arttıran Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi'ndeki öğrencilerimi anmak isterim. 1983'te benim birşey yapmayacağımı görünce Prof. Dr. Tansı Şenyapılı, Dr. Önder Şenyapılı ve Prof. Dr. İlhan Tekeli ilk defa makalelerimi derlediler. Şimdi ise Marmara Üniversitesi'ndeki genç meslektaşlarım Dr. Fulya Atacan, Dr. Fuat Ercan, Dr. Mehmet Türkay ve Arş. Gör. Hatice Kurtuluş aynı zamanda İngilizce olan makalelerimi tercüme ettirerek bu diziyi yayına hazırladılar. Kendilerine çok özel teşekkür ve minnet borçluyum. Hocalık mutluluğunun bir başka yönünü de böylece tatmış oldum. Tercümeleri bilgece ve güzel bir Türkçe ile gerçekleştiren Tülin Kurtarıcı'ya da teşekkürlerimi sunarım. Bağlam Yayınları'na böyle bir yayını gerçekleştirdiği için müteşekkirim.

İstanbul. Ekim 1998

Mübeccel B. Kıray

MODERN ŞEHİRLERİN GELİŞMESİ VE TÜRKİYE'YE HAS BAZI EĞİLİMLER*

İnsanlık tarihinde nebat ve hayvanların ehlileştirilmesi yani tarımın başlaması ilk büyük inkılâbı meydana getirmiş, toprağa yerleşmeyi mümkün kılmıştır. Tarım, nüfusun belirli bir yerde toplanmasını, yoğunluk kazanmasını sağlayabilmiştir. Bu ilk yerleşme düzeninden sonra medeniyetlerin tarihleri aşağı yukarı, şehirlerin tarihleridir denebilir. Tarihçilerin ve arkeologların şehirler için topladıkları bilgiler çok geniştir. Zaman zaman tarihteki şehirlerin nüfus bakımından büyüklüklerinin muazzam sayıları bulduğu bilinir. Yunan şehirlerinin nüfusu çok zaman 100.000'i geçerdi. Kartaca'nın nüfusu 700.000'i bulmuştu. Roma herzaman yarım milyonu geçerdi. Ortaçağ Avrupa'sında ise şehirlerin büyüdüğü değil de sayının arttığı görülür. 15. yüzyıldan sonra şehirler yeniden büyümeye başlar. Bu uzun ve eski tarihe rağmen sosyolojik bakımdan, çeşitli devrelerdeki şehirlerle modern şehirlerin aynı özelliklere sahip oldukları söylenemez. Dünyanın her tarafında ve tarihin uzun bir devresinde şehirler parçası oldukları feodal topluma has karakteristikler taşımışlardır. Modern şehirlerse gene modern toplumların bir parçası olarak kendilerine has özellikler göstermektedirler. Başka bir deyimle şehirler tek başlarına var olan komüniteler olarak ele alınamazlar. Parçası oldukları büyük toplumun temel yapısına izafe edilerek anlaşılabilir.

Feodal toplumlarda şehirler pazar ve mübadele merkezleridir. El sanatlarının ve zanaatkârların toplandığı, çeşitli eşyanın uzvî enerji ile (buhar veya elektrik enerjisi ile değil de insan ve hayvan enerjisiyle) imal edildiği yerlerdir. Ekonomik hayat bakımından çok az bölünme ve ihtisaslaşma vardır. Aynı hudutlu

* *Şehircilik Konferansları 1964-65 Yaz Yarıyılı*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Şehircilik Kürsüsü Yayınları, No.4, 1971.

farklaşma sosyal tabakalaşmada da görülür. Feodal şehirlerin mekânda aldığı şekil de toplumun sosyal düzenine uygundur. Sokaklar yalnız insanların ve hayvanların geçmesine izin verecek şekilde dar ve kıvrıntılıdır. Binalar alçak ve sıkışıktır. Sert bir sosyal ayırım (segregation) vardır. Bu hal birbirinden ayrı etnik grup mahalleleri ya da çeşitli zanaatkârların -bakırcılar, demirciler, yemeniciler gibi-, ayrı kısımlarda yerleşmesi şeklinde kendisini gösterir. Şehirdeki istenmeyen unsurlar ve yeni göçenler şehrin dış mahallelerine itilmiştir. Bu sert ayırımlara rağmen arazi kullanma şekillerinde hakiki bir farklılaşma ve ihtisaslaşma yoktur. Konutlar aynı zamanda işyeri, dinsel binalar, eğitim hatta alışveriş merkezi fonksiyonunu görür. Ayrıca iş mıntıkaları konut mıntıkalarından ayrılmamış, konut mıntıkaları da feodal toplumun sınırlı sosyal tabakalaşmasına uyarak kendi içinde farklılaşmamıştır.

Modern sınaî toplumlarda ise şehirler sanayi, toplama-dağıtma, ve mali-idari merkez fonksiyonuna sahiptir. Buhar, elektrik, içten patlarlı motör gibi gayri uzvî enerjinin sınai ve zirai üretime, ulaşıma ve haberleşmeye tatbiki, olağanüstü nüfus birikimini, büyük bir fazla üretimi, geniş çapta ve etkili bir şekilde farklılaşma ve örgütlenme imkânını yaratmıştır.

Dünya üzerinde çok daha geniş bölgeler arasında seri ve etkili sosyal ve ekonomik ilintiler kurmak, haberleşmek mümkün olmuştur. Modern şehirlerin iç düzeni de bu geniş temasları, gayri uzvi enerji ile üretimi ve ulaşımı, farklılaşmış ihtisaslaşmış sosyal örgütlenmeyi aksettirir.

Bunlar gözönünde tutulursa Amerika gibi, Avustralya gibi tarihinde feodal sosyal düzen taşımayan memleketlerin şehirlerinin teşekkülü ve gelişmesi ya da modern sınai toplum haline 15. yüzyılda gelmeye başlamış ve bugün nüfusunun %90'a yakını şehirlerde yaşayan İngiltere gibi bir memleket, bir şehrin bugünkü gelişmesini tayin eden faktörlerin ve bu gelişmede yer alan oluşumların örneğini Türkiye gibi henüz daha feodal toplum düzeninden kurtulamamış, yeni yeni modernleşen ve sınaileşen memleketteki bir şehrin büyümesinde izlenen ve gözlenen oluşumlarla aynı olamayacağı anlaşılır.

Biz bugünkü konuşmamızda önce etraflı olarak modern sınai şehirlerin sosyal yapısının en iyi aksettiği mekânda aldıkları şekil üzerinde ve bunların gelişmesi üzerinde duracağız. Sonra memleketimizdeki şehir gelişmelerine ait bazı gözlemlerimizi yukarıda anlattığımız çerçeve içersinde sözkonusu edeceğiz.

Bugünkü modern sınai şehirlerin ortasında merkezi iç mıntıkası terimi ile anılan ve şehre asıl rengini veren kısım mevcuttur. Bu kısmın etrafında işyerleri ile konutların karışık halde bulunduğu bir geçiş mıntıkası, onu takiben ucuz konut mıntıkaları, sonra orta sınıf konut mıntıkaları, en dışarda da ağır sanayi mıntıkaları ile zengin konut mıntıkaları şehri sarar. Bu sıralanış yani konut mıntıkalarından tamamen farklılaşmış iş ve sanayi mıntıkaları, bunlara ilaveten toplumun sosyal tabakalaşmasını tam olarak yansıtan kendi içinde farklılaşmış konut her modern şehirde mutlaka görülür. Üstelik bu mıntıkaları mıntıkaların birbirine karşı göreli (nispi) durumları da herzaman sabittir. Mamafih bilfiil hayatta, her şehrin topografyası, tarihi, su yolları, önceden inşa edilmiş demir yolları bu düzene müdahale edip tadil edici rol oynayabilir. Yalnız bunların hiç birisi mıntıkalar arasındaki fonksiyonel ilintileri kökünden zorlayamaz, bozamaz ve bu düzen her zaman bu ilintileri taşımakta devam eder.

Bu mıntıkaların ilki olan ve merkezde bulunan iş mıntıkası hem şehrin kendisinin hem de hinterlandının dimağı, beyni olarak bütün sosyal ve iktisadi faaliyetlerin idare ve kontrol fonksiyonlarının toplandığı yerdir. Türkiye'nin en modern sosyal yapıya sahip şehrinden örnek verirsek:

İstanbul'da Taksim, Karaköy, Eminönü, Sirkeci semtleri bu mevkidedirler. Bilfiil üretim ve imalat bu mıntıkada yapılmaz fakat kontrolü buradadır. Yani demir sanayi veya dokuma sanayi fabrikaları bu mıntıkada değildir, fakat bu üretim kollarının idare merkezleri buradadır. Mali ve idari politikalarına ait kararlar burada alınır. Burası bütün şehir ve hinterlandı için mali merkezdir. Her çeşit borsa, banka ve benzeri müesseseler burada toplanır. Süratli ve dakik haberleşme merkezleri radyo, gazete, telefon, telgraf merkezleri burada yerleşmiştir. Üstelik münakale ağlarının lokal noktaları da burada yer alır. Demir ve

hava yollarının, otobüs hatlarının terminalleri ya merkezin içindedir ya da hemen hududundadır. İstanbul'da Sirkeci civarı bu hususta bir fikir verebilir. Gelen yolcular şehirde iş mıntıkasına geldikleri ya da gidecekleri yere gene en kolay buradan gidecekleri için merkez ulaştırmaları gerekir. Merkezi iş mıntıkası gene büyük otellerin, büyük mağazaların, tiyatro, sinema, konser salonlarının, büyük neşriyat evlerinin büyük apartmanların ve birinci sınıf konutların da yeridir.

Bir şehrin geliştiği büyüdüğü bu mıntıkanın gelişmesinde müşahede edilir. Burada yer almış her türlü teşkilat genişler, büyür ihtisaslaşır ve çoğalır. Özellikle perakendeci mağazaları çok büyük bir ihtisaslaşmaya doğru gider. Şehir ne kadar büyürse ihtisaslaşan mağazalar o kadar artar. Bu ihtisaslaşma yalnız mutfak eşyası, plak, yalnız kadın çorabı, bir tek marka parfüm satmak gibi çok çeşitli konulara ait olabilir. Gelişme sırasında bu merkezden etrafa dağılan yollar boyunca işyerlerinin özellikle küçük imalat müesseselerinin yayıldığı görülür. İlaveten şehrin küçük mıntıkalarında talî sekonder merkezler teşekkül eder. Fakat, hem yollar boyunca gelişenler hem de diğer merkezler herzaman merkezi iş mıntıkasına tabi mevkilerini muhafaza ederler. Ve buralarda ihtisaslaşma herzaman mahduttur. Talî merkezlerin adedi ve büyüklüğü de gene merkezi iş mıntıkasının büyüklüğüne bağlıdır.

İkinci mıntıka hemen merkez mıntıkasının arkasında işyerleri ile konutların bir arada bulunduğu bir yerdir. Şehrin gelişmekte olmasının en iyi gözlendiği yerlerden biridir. Bir kasaba şehir haline gelirken ya da bir şehir büyürken çoğalan işyerleri merkezi iş mıntıkasına sığamaz hale gelir ve buradan taşar. İlk taşan dükkanlar ardiyeler, imalathanelerdir. Bunlar civardaki konut mıntıkalarına yayılırlar. Şurada burada tek tük ortaya çıkan dükkan ve küçük imalathaneler gelişme devam ettikçe çoğalır. Nihayet öyle bir an gelirki iş yerleri eskiden sadece konutlardan ibaret mıntıkada hakim hale gelirler. Buranın eski sakinleri de buradan taşınırlar.

Bu geçiş mıntıkası şehrin büyümesi ve gelişmesi konusunda çok kritik bir duruma sahiptir. Onun için üzerinde biraz daha durmayı gerektirir. Eğer şehir süratle inkişaf ediyorsa, şehrin iç

kapasitesi genişliyorsa bu saha bir iki sene içerisinde iş mıntıkası ile bütünleşir, onun özelliklerini taşımaya başlar, köhneleşmez. Fakat ticaret ve sanayinin gelişmesi yavaşlar, yani şehir gelişme süratini kaybederse ya da gelişme şehir içersinde yönünü değiştirirse bu mıntıkadan taşınanlar ve göçenler, evlerini işyeri haline gelmediği için ya boş bırakırlar ya da oda oda kiraya verirler. Satmak da istemezler. Mülkün kıymetlenmesini bekleyerek elde tutarlar. Seneler geçtikçe evler daha çok harap olur, kiralar düşer ve istikrarlı aileler yerine sayısı çok olan ve şehrin büyümesinde rolü büyük bulunan şehre yeni gelen unsurların barınağı haline gelir. Genel gözlemlere dayanarak, İstanbul'da bu mıntıkaya tekabül eden yerlerin Beyoğlu'nda Tarlabaşı'nın ve Galata'mn arka sokakları ile Sirkeci-Eminönü mıntıkasında Tahtakale ve Süleymaniye'nin alt taraflarında büyük ahşap konak tarzındaki evlerin şimdi bölük bölük, oda oda kiraya verildiğini ve buralarda ayrılmış bir halde Sivaslıların ya da Yozgatlıların oturduğunu gõrmek çok kolaydır. Han tertibi yerler ucuz otel ve pansiyonlarda buralarda toplanmıştır.

Bu sebepten bu çözülme ve geçiş mıntıkalarının en belirli fiziki özelliği merkezi iş mıntıkasına yakınlığı ve harap görünüşlü binalardır. Nasıl iş mıntıkası talî iş mıntıkaları halinde şehrin diğer taraflarına atlıyorsa bu geçiş ve harabiyet mıntıkaları da onları takiben daha az belirli olmak şartı ve şehrin diğer taraflarına, demiryolu ve fabrika civarlarına yayılır.

Bu mıntıka tozlu, gürültülü, pis kalabalık bir mıntıkadır. Karışıklık ve düzensizlik hakimdir. En belirli sosyal karakteri şehrin en az gelir sağladığı (vergi) fakat en fazla masrafı icap ettiren yeri olmasıdır. Buralarda bekar erkeklerin temerküzü dikkati çeker. Ölüm ve hastalık nispetleri şehrin diğer mıntıkalarına nispetle daha yüksektir. Kısaca kendi kendini devam ettiremeyen dengesiz bir nüfus topluluğudur. İlaveten büyük sayıda yerinden kopmuş kimselerin toplandığı yerdir. Sosyal mesafeyi muhafaza etmek, anonim münasebetler ve hareketlilik buradaki nüfusa has özelliklerdir. Şehre yeni göçenler, hayata yeni atılanlar, artistler, garsonlar, işçiler, ezeli muvaffakiyetsizler, serseriler, bohemler fahişeler, düşmüş eski aileler burada toplanır-

lar. Çoğunun arkadaşı, yakını yoktur. Çoğu bu tecrit edilmiş hali özellikle ararlar.

Bir de genellikle suç sayılan yollarla hayatlarını kazanan kimseler bu mıntıkaya sığınmışlardır. Gizli kumarhaneler, keyif verici zehir satıcıları, organize fuhuş, organize gangsterlik, cürüm burada barınır. Cinsi sapıklıklar, delilik, intihar gibi şahsiyet bozuklukları burada toplanır.

Şehir ve merkezi iş mıntıkası geliştikçe, ticaret ve iş müesseseleri bu mıntıkayı istila ettikçe eski nüfus bir taraftan burayı terk eder, boşaltır. Diğer taraftan yeni gelenlerle kalanlar kesafeti devam ettirirler.

Bugünlerde İstanbul merkezi iş mıntıkası gelişmekte devam etmekle beraber gelişme yeni yönler aldığı ve tali merkezlere kaydığı için Galata'nın arka sokakları Tahtakale ve benzeri yerler çöküntü mıntıkası olmaya devam etmektedir.

Bu geçiş mıntıkalarını takip eden ucuz ve orta halli konut mıntıkaları geniş bölgeler işgal ederler. Şehrin taşıdığı iş ve geçim imkânlarına göre bu mıntıkalar yayılır gider. Aksaray, Kocamustafa Paşa, Edirnekapı veya Şişli, Fatih, Nişantaşı, Kurtuluş ve benzerleri hep bu cins yerlerdir. Buraları şehrin istikrarlı ve nispeten mütecanis nüfus topluluklarıdır. Mamafih şehrin merkezinin ikinci mıntıkayı istilası ile oradan kaçanlar bu mıntıkalardaki nüfusu sıkıştırırlar. Buralardan kopan ilerleyen nüfus da en dış mahallelere veya banliyöye, şehir dışına kaçar. Böylece şehrin konut mıntıkaları da ilk mıntıkaların tazyiki ile genişler, yayılır.

Şehrin en dış mahalleleri gene tutarsız-gayrimütecanis bir mıntıkadır. Muhtelif çevrelerde değişik fonksiyonu olan kısımlar vardır. Dış kavsin bazı parçaları en üst tabaka konut mıntıkası diğer kısımları ağır sanayi mıntıkası olmuştur. Bunların arasında mezarlıklar, golf, atıcılık gibi gene malıdut bir zümreye hitap eden spor sahaları mezarlıklar gibi yeşil yerler bulunur. Bunun dışı ise artık banliyö mıntıkasıdır.

Böylece şehir en merkezde bulunan iş mıntıkasının tazyiki ile gitgide yayılan dalgalar halinde yahut hiç bitmeyen bir sant-

rifüj hareketi halinde muhite doğru kaçan nüfus dalgaları halinde gelişme devam eder gider.

Esas gelişme şekli olan yatay yayılma, yani santrifüj dalgalar halindeki gelişme sırasında iki tali hareket daha müşahede edilmektedir. Birincisi şehrin (vertical) - dikey olarak büyümesi yani tek aile konutlarının yerini apartmanların, çok üniteli konutların alması, ikincisi şehrin içersinde türlü şekillerde boş kalmış arazi ve arsalara süratle bina inşa edilmesidir.

Bu gelişmeler şehrin muhitine dayandıktan sonra hareket şehir dışı gelişmelere intikal eder. Bu konuda ayrıntılara girmeden sadece şehir dışı büyümelerde de ilk yerleşen ve gelişmeyi temin eden nüfusun gene şehre göçüp, gene şehrin içersinden taşan nüfus olduğunu söyleyelim. Şehre ilk gelen nüfuslarsa çözülme ve geçiş mıntıkalarında barınırlar. Şehrin işyerlerinin sağladığı geçim ile yeni mıntıkalara yayılırlar.

Yani tekrar edilirse modern şehirler rastgele nüfusun ilave edilmesi ile değil şehir içindeki ticari sınai müesseselerin gelişmesi, yolların ve modern toplumlarm sosyal tabakalaşmasını aksettiren çeşitli konut mıntıkalarının yukarda anlattığımız ilintiler düzeni içersinde bir şehir içi gerilimi ile dalga dalga büyür.

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşılacağı gibi modern şehirlerin büyümelerinde genel faktör olarak iki veçhe zikredilebilir.

Birincisi göçen nüfus, ikincisi fakat daha önemlisi tarımsal olmayan işyerlerinin artması, ihtisaslaşması ve örgütlenmesidir. Bu iki uç dengeli şekilde arttığı kadar düzgün bir şehirleşme oluşumu gözlenir. Şehirde nüfus artması tarımsal bölgede çeşitli sebeplerden geçimini sağlayamayanların şehirlere göçmesi ile meydana gelir. İşyerlerinin her çeşidi ise ya şehirde ya şehrin parçası olduğu bölgede sanayileşme ile mümkündür. Diğer faaliyetler bu temele dayanarak çoğalır, ihtisaslaşır ve örgütlenir. Dolayısıyla topraktan kopup şehre gelen büyük kütlelere düzenli çalışma ve yaşama şartları temin eder.

Bizim şehirlerimiz gibi henüz feodal düzenden kurtulmamış şehirlerde hem smai tesisler hem de örgütlenmiş ihtisaslaşmış

müesseseler azdır. Ayrıca konut mıntıkaları tabakalaşmaya hassas bir şekilde tam farklılaşmaya uğramamıştır.

Bu hal yukarıda bahsettiğimiz şehrin içersinde yaratılan büyüme geriliminin tam olarak ortaya çıkmasına ve şehir içi bölgelerinde nüfusun kaymasına, düzenli bir şekilde yer değiştirmesine mani olmaktadır. Herşeyden önce tarım bölgelerinden şehre gelenlerin nereye yerleşecekleri belirsizdir. Ucuz kira, arsa, bina fiyatları, düşük satın alma gücü, şehir içinde yer değiştirmeyen nüfus gibi zorlayıcı tesirler altında gecekondu dediğimiz, şehirle bütünleşmesi, fonksiyonel ilintileri analize muhtaç, yerleşmeler kaçınılmaz bir sonuç olmaktadır.

Organik bir bütün olarak büyüyemeyen şehirlerimizde göçen nüfus şehir içinde yerleşemeyince geçiş-çöküntü mıntıkası fonksiyonundaki yerlerden kopunca şehrin dışına, teknolojik imkânlarla işyerlerine 1 ile 2 saatte varılabilecek yerlere hukuki özelliğin hepimizin çok iyi bildiği gecekondulara kaçmaktadır. Bu mahalleler teşekkül ettikten sonra kendi içlerinde farklılaşmakla modern şehirlerin iç bünyelerine has özellikler göstermeye başlamaktadır. Buraları hiç bir anlamda homojen yerleşmeler değildir. Bazı bölgedeki gecekondular alt tabaka mazbut işçi konutları mahalleleri diğer bazıları gene mazbut alt orta tabaka işçi, küçük memur, küçük esnaf konutları olarak gelişmektedir.

Oldukça düzgün tali nüveleşmelere-iç merkezlerine sahiptirler. Şehirle daha düzenli bağlar kurmuşlardır. Halbuki diğer bazı bölgedekiler tamamiyle yukarıda geçiş çöküntü mıntıkası diye anlattığımız şehir mıntıkasının özelliklerini göstermektedir. Tek farkı burayı istila etmekte olan işyerleri yoktur. Dolayısı ile yakın bir gelecekte iş mıntıkası haline gelip temizlenme şansı da yoktur. Oynak bir nüfus ve bu oynak nüfusla beraber suçluluk ve diğer sosyal çözülme problemleri bu gecekondu mahalleleri ile bu üçüncü tip gecekondu mahallelerinin şehirle fonksiyonel ilintisinin ve sosyal bakımdan yerinin farklı olduğu açıktır. Meselenin böylece ele alınması gerekir.

Şehirlerimizin tam sanayileşmemiş, büyük, ihtisaslaşmamış ve örgütlenmiş işyerlerine sahip hale gelmemiş olmasının so-

nuçları ise başka türlü tezahür etmektedir. Şehirleşmenin en önemli cephesi büyük sanayileşme ve örgütleşme tahakkuk etmeyince sonsuz sayıda küçük sanayi adı ile anılan imalat-tamirat müesseseleri ortaya çıkmaktadır. Bunların sayısı şehrin organik olarak mekanda yerleşmesinde yeni bir faktördür. İyice analiz edilirse küçük sanayi tesisleri denen şeylerin sosyal bakımdan feodal düzendeki el sanatları ve zanaatkârlıktan farklı olmadığı ortaya çıkar. Dükkanın ve tesislerin sahibi ile bilfiil imalatta, üretimde bulunan kimse ve bunu satan müşteri ile temasa gelen yani pazarlayan kimse aynı şahıstır. Tamamen feodal üretim düzenindeki gibi hiçbir fonksiyon farklılaşmamıştır. Gene feodal düzendeki gibi oğullar ve genç akrabalar, babalar ve yaşlılarla çalışırlar. Tabii seyrine bırakıldığı takdirde de şehrin içinde eski zanaatkârların mekandaki yerini alırlar. Yani kendi evlerinin yakınında çok kere hemen alt katında bir işyeri edinirler. Böylece feodal şehirlerin işyerinden tam farklılaşmamış konut mıntıkası düzenini devam ettirme eğilimindedirler. Diğer taraftan bu küçük sanayi tam manası ile el sanatı da değildir. Tozu ve gürültüsü el sanatlarından daha fazladır. Sayıları da çok artmıştır. Bu hale ilk reaksiyon, bunları sanki ağır sanayi imişçesine şehrin dışına taşımak olmaktadır. Halbuki bu işyerlerinin hem müşterileri ile hergün temas etmeye ihtiyaçları vardır hem de gelirleri ve imkanları hergün buraya şehrin dışına kolayca gidip gelmelerini sağlamaya yetmez. Bunun sonucu "sanayi sitesi" adı altında şehirlerin dışına çıkarılan bu müesseselerin ikinci katında, yanında, etrafında gene hemen konutlar teşekkül etmekte ve "site" gene şehrin içine girmektedir. Tam sanayileşmemiş ve örgütlenmemiş olmamızın yarattığı bu çıkmazın gerçek sanayi tesisleri gittikçe, küçük sanayinin yerini alacağı ve dolayısıyla böyle psöde-sanayi mıntıkaları kurmaya lüzum kalmayacağı açıktır.

Feodal şehirlerin yerleşme düzeninden modern şehir yerleşme düzenine geçerken ortaya çıkan başka bir problem de sokakların insan ve hayvan ulaşımından motorlu taşıt ulaşımına intikal ettirilmesidir. Bu genel sorunlar içinde şehirler arası ulaşımı temin eden otobüs terminal ve garajlarının özel bir yeri

vardır. Bunların yapısı değişen şehirlerimizin nerelerinde yer alması gerektiği analize muhtaçtır. Modern sınai şehirlerin analizinde terminallerin yani yolcu indirme bindirme yerlerinin merkezi iş mıntıkasının içinde ya da hemen hududunda olduğuna işaret etmiştik. Feodal düzenin insan ve hayvan ulaşımına göre yerleşmiş şehirlerimizin daracık yol sistemleri içersinde modern otobüsleri şehrin merkezine getirmek veya oradan çıkarmak hakikaten mesele olmaktadır. Mamafih kabul etmek lazımdır ki trafik sıkışıyor diye şehirler arası ulaşımı şehrin hududunda durduran Belediyelerimiz otobüs terminal ve garajlarını şehir hududuna yerleştirmektedir. Garajların yeri şehir hududu olsa dahi yolcuların, geçici nüfusa hizmet eden müesseselerin yer aldığı ve şehrin çeşitli bölgeleri ile kolayca kurulabilen merkezi iş mıntıkasına getirilmesi şarttır.

Esasen getirilmediğinden bazı otobüs işletmelerinin nüfuslarını kullanarak şehrin içine girdiklerini görmekte bu müşahede ve analizi desteklemektedir. Fakat bu halde iki çeşit, biri imtiyazlı diğeri değil, ulaşım düzeni de istenecek birşey değildir.

Feodal yerleşme düzeninden modern yerleşme düzenine geçiş halinde olan şehirlerimizin bütün problemleri elbette yalnız bu saydıklarımız değildir. İstenen gelişme, büyüme, değişme gibi terimlerle ifade edilen oluşumların soyut şeyler olmadığını belirli şartlarda belirli sonuçların ortaya çıktığını göstermekti.

Burada nüfus akımı, işyerleri özellikleri, konut bölgeleri farklılaşmaları, yol ve ulaşım gibi temel meselelerin bazı yönlerini ele alarak bu temel prensibin bir sosyal yapıdan farklı bir sosyal yapıya yönelmiş şehirlerimizde aldığı şekilleri belirtmeye çalıştık.

GECEKONDULAR*

Şehir toplumlarının bir ayırt edici vasfı kendi içinde farklılaşmış, ihtisaslaşmış tarımsal olmayan bir iş düzeni ile bu işlerde çalışan gene kendi içinde farklılaşmış ve tabakalaşmış bir nüfusa sahip olmalarıdır. Bu özellik kendisini mekanda işyeri ve konut mıntıkalarının birbirinden ayrılma ve bunların arasında akım kanallarının -ulaşım ve haberleşme kanallarının- belirmesi ile aksettirir. Bunun dışında iş düzeninde ihtisaslaşma, farklılaşma artıp yığılma çoğaldıkça mekandaki ayırımda sadece iş ve konut bölgeleri olmaktan çıkar. İş bölgelerinde bilfiil üretim ve dağıtım ile bunların idare ve kontrol fonksiyonları başka başka yerlere yerleştikleri gibi, bu kontrol ve idareyi ellerinde tutanlarla bilfiil üretimde bulunanlar yani toplumun çeşitli sınıfları ve aldıkları gelire göre değişik satın alma gücündeki nüfus farklı yerlere yerleşirler. Şehirdeki yerleşme bu şekilde hem sosyo-ekonomik gelişme derecesine göre iş hayatının bünyesini hem de sınıfsal yapısını aksettirir. Genel bir soyutlaştırma yapılırsa, şehirlerin ortasında kontrol ve idare fonksiyonlarının toplandığı bir merkezi iş mıntıkası bulunur. Bunun etrafında halk ay da düzenli merkezden dışa doğru uzanan parçalar halinde ekonomik güçleri ile oranlı olarak, yer yarışması sonucu, en kudretsizlerin en arzu edilmeyen yerlerde, en kudretlilerin de fizik şartları en iyi, prestiji yüksek çevrelerde yerleştikleri arada kalan sahalarda da, büyük sayılar tutan orta tabakaların yayıldığı görülür. Bu bölgelerin birbirlerine karşı göreli durumları herzaman sabittir. Topografya, su ve demir yolları, tarih, sosyal değerler bu düzeni tadil edici rol oynayabilirler. Fakat hiçbirisi arsa fiyatı ve kira yarışmalarından ortaya çıkmış olan ve göreli kuvvetleri yansıtan bu farklılaşmayı bozamaz. Ekono-

* Türkiye'de Gecekondu Seminerine verilen bildiri, Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 1970 (*Toplumbilim Yazıları*, G.Ü.İ.İ.B.F. Yayınları, Ankara, 1982, s.275-283).

misi gelişmekte devam eden sanayileşmiş toplumlarda kırsal bölgelerden kopup şehirlere göçenler önce herzaman merkezi iş mıntıkasına ya da diğer işyeri nüvelerine çok yakın, en az masrafla çalışma alanlarına ulaşabilecekleri geçiş mıntıkalarına yerleşirler. Fakat burada kalma süreleri çok kısadır. Şehrin ekonomisinin arz ettiği ücreti yüksek işlere girenler, süratle buradan ayrılır, düzenli konut mıntıkalarına taşınırlar. Plansız olmasına ve arsa, kira yarışmasına rağmen gelişen sanayinin sağladığı gelir bu yeni gelen ve sayıları çok olmayan kırsal nüfusu nispeten buhransız olarak şehir yapısına asimile eder. Hem köylü hızla hünerli sanayi işçisi ya da hünerli örgütlerde çalışan memurlar haline gelir hem de şehirde bunun yansıması olarak düzenli konut mıntıkaları gelişir.

Sanayileşme ve modernleşme öncesi şehirlerinin hem iş yapısı hem de sınıfsal yapısı çok farklılaşmış değildir. Mekandaki yansıması da buna uygundur.

Sanayi öncesi şehirlerinde de herzaman yerleşmek üzere dışarıdan şehirlere gelenler olurdu. Bu kimseler, ulaşımı hayvan enerjisi veya yaya olarak temin edilen bu şehirlerde en az talebi olan şehrin dışındaki "sahipsiz" arazide kendilerine bir yer edinirlerdi. Sayıları az olduğu ve şehrin dışındaki toprağa zaten talep bulunmadığı için bunun üzerinde durulmazdı. Genellikle çabuk asimile olurlar ve sorun haline gelmezlerdi. "Teneke mahalleleri" herzaman görülmüş fakat herzaman da sınırlı kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar da bu yapı çok belirgin bir tarzda değişmemiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sanayileşmemiş toplumların tarıma dayanan feodal toplum yapısından çıkma çabalarında şehirleşme ve şehirde yerleşme oluşumları yeni özellikler göstermeye başlamıştır. Bugün bizim toplumumuzda, hem diğer geç sanayileşmiş toplumlarda Latin Amerika'daki Asya'daki benzer ülkelerin şehirlerinde ulaşım, sanayi ve bunlarla aynı zamanda gelişen örgütleşmelerin modern düzene geçiş hızı 19. yüzyıl batı toplumlarının şehirleşmelerinden çok daha yavaş olmakla beraber tarımsal üretimde, nüfus artışı ve teknolojik değişme ile topraktan kopma şimdiye dek olmadığı kadar hızlı ve büyük çaptadır. Başka türlü söylemek gerekir-

se şimdi bu toplumda şehirlere nüfus yığılması oranı sanayileşme ve örgütleşme hızımızdan çok fazladır. Şehirli nüfus oranı örneğin bizde %18 gibi bir hızla artarken sanayide çalışan nüfusun artışı %8'i bile bulmamaktadır. Dolayısı ile şimdi şehir nüfusumuzun sınıfsal yapısı ve tabakalaşmasında bu çelişki içinde bilfiil sanayi üretimi yapan gruplarla, büyük sayıda insanı biraraya toplayan ve büyük hacimlerde üreten sanayinin koordinasyon, idare, dağıtım fonksiyonlarını gören değişik tarzda ihtisaslaşmış gruplar tam açık seçik bir halde belirmektedirler; yani modern toplumsal yapıya has işçi sınıfı sınırlı bir sayıda doğmaktadır. Bu halde topraktan kopup şehre gelen nüfus gereği gibi şehirsel faaliyetlere girişmemekte, köylü kalamadıkları gibi tam şehirli de olamamakta, üretime belirli bir katkısı bulunmayan dağınık, küçük servis işlerinde kalmaktadırlar. Onun için bugün kırsal bölgelerimizde şehirlere gelen ve modern bir iş ve tabakalaşma düzenine giremeyen kimselerin mekanda yerleşmeleri değişik olmakta ve birçok yeni sorunun doğmasına sebep olmaktadırlar. Bir daha söylemek gerekirse gelenlerin sayıları çok yüksektir. Şehre geldiklerinde edinebildikleri işler de asimile olmalarını engelleyecek gibidir. Yapılan araştırmalarda örneğin Profesör Yasa'nın verdiği bilgiye göre Ankara gecekondularının gözlem yapılan kesitinde vasıflı işçi oranı sadece %27'dir. Daha anlamlı olanı ise işçilerin hünerlerinin dahi şoförlük, oto tamirciliği, marangozluk, duvarcılık, terzilik gibi modern sanayi düzeninden çok eski zanaatkârlık düzenine hastır. Zeytinburnu gecekondularında da işinin belirli bir yeri olmayan, seyyar satıcılık, ayakkabı boyacılığı gibi işler yapanların oranı %40'ta hünersiz düz işçidir. Bunun sebebi şehre gelenlerin isteksizliği ve beceriksizliği değildir. Sanayi, örgüt, ihtisaslaşma kısaca modernleşmenin yavaş olmasıdır. Filhakika ülkemizin en dengeli büyüyen en dengeli şekilde sanayileşen ve örgütleşen şehri İzmir bu yönden en düzensiz Ankara ile kıyaslanırsa bu nokta kolayca gözlenebilir. İzmir'de gecekondu vasfındaki bina oranı %42 iken Ankara'da %65'i bulmuştur. Üstelik İmar İskan Bakanlığı çalışmalarında görüldüğü gibi İzmir gecekondularında hem bina hem yol ve diğer belediye servisleri Ankara

ile kıyaslanamayacak kadar iyidir. Yollar asfalttır evler muhkem, bahçe içinde tek ev gibi inşa edilmiştir.

Modern örgüt ve sanayiye ait olmayan bu iş ve mesleklerde kazanç çok düşüktür. Elimizde bulunan çeşitli çalışmaların hepsi ortalama aylık aile başına geliri 1962 ve 1963 yılı için 400 TL civarında hesaplanmıştır. Şehrin içindeki konutlar ne kadar köhne olurlarsa olsunlar, sanayileşmemiş, az gelişmiş ekonomimizin şehirlerine yığılan, köyden bir satmalma gücü getirmediği gibi şehirde de bu kadar düşük gelirlerle çalışanlar için ulaşılmayacak kadar pahalıdır.

Kırsal bölgelerden gelenler, merkezi iş mıntıkalarına daha yakın geçiş mıntıkalarında kısa bir müddet kiracı olarak kaldıktan sonra şehrin çevresinde ya da hemen köyden gelir gelmez kendine ait olmayan çok kere meyilli boş bir arazide ya da yeniden yaparak yada aynı şartlarla inşa edilmiş eski bir gecekonduyu alarak oraya taşınmaktadırlar. Çok iyi bilindiği gibi ev standartları geliri hassasiyetle aksettirir. O kadar ki bütün hayat seviyesi ve tabakalaşma araştırmalarında kullanılan indekslerin bir numaralı unsurudur. Bugünkü şehirleşmemizde de gecekondular alt gelir tabakalarının gelirini aynı hassasiyetle göstermektedir. Şehirde geçerli diye tespit edilmiş bina normları ile şehre yeni gelenlerin bu iş için ödeyebileceği meblağ arasında müthiş bir tutarsızlık vardır. Şehir konut standartları şehrin varlıklı azınlıklarına göre ayarlanmıştır. Böyle ayda aile başına 400 TL gelirle temin edilecek konutların elbette standardı çok düşük olacaktır. Bu inşaatlarda ilk endişe binayı mümkün olduğu kadar ucuza maletmektedir. Gecekondularda masraftan tasarruf ilk önce el emeğinden elde edilir. Bina, dost ve arkadaşların yardımı ile ve kendi emekleri ile yapılır ve hünerli işçi veya ustalara para ödenmez. İkinci tasarruf konusu kalitesiz malzemedir. Böyle kalitesiz malzeme ile standartlar asgaride tutularak gene az masraf edilmesine çalışılır. Gecekondularda asıl önemli tasarruf arsa değerinin fiyatını ödememek ya da mümkün olduğu kadar az ödeyerek elde edilir. Ama bu çok zaman mümkün olmaz. Gene de ödenen, şehir arsa fiyatlarına göre çok azdır. İdeali hiç para ödememektir. Esasen gecekondunun

tarifi de böyle idi. Başkasının arazisine izinsiz yapılan, düşük standartlı bina. Böylece yapılan inşaat 1962-63 yıllarında ortalama 6.000 TL azami 13.000 TL mal olmakta idi. Bugün bu fiyat takriben 7.000 ile 20.000 TL ulaşmıştır.

İster başkasının arazisi üzerine inşa edildiği isterse standart normlara uymadığı düşünülsün yani iki temel hukuk kaidesini ihlal ettiği gözönünde tutulsun, gecekondu inşası kasıtlı bir suç addedilemez. Buralara yerleşenlerin fiilen köye dönmeleri imkânsızdır. Ankara gecekondularında yüzde 70'i köyde topraksız ve işsiz olduklarından göçtüklerini bildirmişlerdir. Burada bulabildikleri işler ve ellerine geçen gelir de başka türlü bir yerde oturmalarına izin vermemektedir. Gelirlerini arttırmak ya da bunu temin edecek sanayileşme şartlarım kökünden değiştirmek de onların ellerinde olmadığma göre, gecekonduları bugünkü az gelişmiş, sanayileşmemiş sosyo-ekonomik düzenimizin tam bir yansıması sayıp öylece kabul etmemiz gerekir. Bu hali ile o binalar bile büyük bir yaşama azminin görüntüsüdür. Öyle görülüyor ki ilk önceleri gecekondular, inşa edenlerce içinde geçici bir zaman için barınılacak bir yer diye düşünülmüştür. Merkezi işyerlerine çok yakın olan bu bölgelerden "vaziyetleri düzelince" şehrin diğer mıntıkalarına geçeceklerini düşünürler. Bütün çalışmalarda, oralarda oturanların en çok şehrin apartmanlar bulunan semtlerine taşınmak istedikleri tespit edilmiştir. İstekleri ne olursa olsun şehirlerimizin sosyo-ekonomik yapısı şimdiki gibi kaldığı müddetçe bu mümkün olmayacaktır. Ankara araştırmalarında olsun, İstanbul araştırmalarında olsun biraz eski gecekondu mahallerinde on seneden beri oturan birçok ailelere rastlanmıştır. Ortalama oturma süresi 4-5 senedir. Bu müddet bir geçiş süresi sayılamayacak kadar uzundur. Bu bölgeler de esasen batı şehirlerinin tam ve devamlı konut mahallerinin geçiş bölgeleri değildir, tamamen şehrin bir parçası haline gelmişlerdir.

Ankara'da 25, İstanbul'da 20 senedir sürüp giden bu yerleşme tarzı artık ilk başladığı halde değildir. Böyle kendine ait olmayan arazide son derece düşük standartlarla inşa edilen on binlerce konutun ve 25 senedir sürüp giden şehre göçme oluşu-

mun aynı halde kalacağı düşünülemez. Bu oluşum özellikle iki yönde değişmiştir. Herşeyden önce geçici diye başlamış olan bir yerleşme tarzı tamamen kalıcı bir hale dönüşmüştür. Ondan sonra da daha çok içinde oturanların yaptığı kendilerine ait olan gecekondular hakim hale gelmiştir. Bir gecekondu mahallesinde ilk yerleşenler aynı bölgeden gelen birkaç aile oluyor, sonra az sayıda başkaları da gelip bunlara katılıyor. Bundan sonra sakin bir devre görülüyor, bir nevi alt orta tabaka konut mahallesi ortaya çıkıyor. Fakat şehre yayılma devam ettikçe hızla bu mıntıkada hem kiraya verilmek üzere spekülatörler tarafından hem de yeni gelenlerin kendileri tarafından birçok gecekondu birden yapılmaktadır. O zaman sahanın nüfus yoğunlu birden artmakta ve heterojenleşmektedir. Sonra bütün çevre birden bir sefalet mıntıkası haline gelmeye doğru gitmektedir. Buradaki nüfus artık batı şehirlerinin geçiş mıntıkalarındaki nüfusa hiç benzemez hale gelmiştir. Herşeyden önce yaş ortalamaları 40'ı bulmuştur. Bekar erkek çok azdır ve kadın erkek miktarı hemen hemen birbirine eşittir, yani genellikle şehirlerin bütününde olduğu gibidir, çocuk sayısı yüksektir. Ailelerin çoğu 4 seneden çok bir zamandan beri burdadırlar ve isteseler de buradan gidemiyeceklerini bilmektedirler. İstanbul'da beş senede bir bölgede taşınma oranı %1 gibi bir orandır. Dolayısı ile bu istek onlar için bir ütopidir. Burada bir noktaya dikkati çekmek uygun olacaktır. Köyden göçenlerin sosyo-psikolojik bir yönü gecekonduları anlamak için özellikle önemlidir. Bu husus göreli yoksunluk diye adlandırılan davranıştır. Herkes kendisini belirli bir gelir grubu ya da yaşayış düzeyi ile kıyaslayarak rahat yada fakir sayar ve hisseder. Bugün köyden şehre göçenler şehre tam asimile olamadıkları için ve mıntıkaları haline dönüşmüştür. Bu nokta üzerinde özellikle durmak gerekir. Bugün büyük şehirlerimizin üst, üst orta ve orta tabaka konut mıntıkaları dışındaki her türlü yerleşme farklılaşması toptan gecekondu mahalleleri diye anılan bölgeler de yer almaktadır. Dolayısı ile alt orta tabaka konut mahallesi ile, suçluluğun yoğunlaştığı suçluluk bölgeleri ne şehir içindeki yerleşme düzeni bakımından ne de toplumsal yapı özellikleri bakımından aynı şey değil-

dir. Genel gözlemin verdiği bu önemli bilgi yazık ki eldeki araştırmalarda görülmemektedir. Çünkü hemen hepsi çok dar bir bölgede veri toplamışlardır. Daha çok düşük gelirli konut mıntıkalarına tekabül eden yerlerde toplanan bilgiler buraların hakikaten artık göçenlerin kısa bir müddet kaldıkları geçiş mıntıkaları özelliğini taşımadığını buna mukabil yerleşmiş alt gelir mıntıkaları özelliğini göstermektedir.

Yapısal değişmenin kırda ve kentte birbiri ile uyuşmayan modernleşme temposu içersinde ortaya çıkan çoğunlukla küçük servis işlerinde çalışan son derece düşük gelirli büyük kitlelerin, ne işlerinde ne gelirlerinde bir güven vardır. Güvenlik duygusu intibak için en önemli duygudur. Köyden göçenlerin bu güvenliği ne zaman elde edecekleri belirsizdir. Bunu elde edebilmek için bugün istedikleri şey ne bahasına olursa olsun bir konut sahibi olmaktır. Birçok hallerde hatta kiralanacak bir ev bulmak bile zor bir sorun olmaktadır. Bu büyük talep hemen durumu spekülasyonlara açmaktadır. İlk 1945 gecekondularında mülkiyet düzenini çaresiz olarak bozan köyden gelen aile reisi kadar hatta onlardan fazla aynı yerlere aynı standartlarla bina yapıp kiralayan ya da satan spekülatörler vardır ve talep bu kadar çok olursa, bütün şehir arsaları ferdi mülkiyete aitse bu konuda ve buralarda spekülasyona gidilmemesi imkânı yoktur. Araştırmalarda gecekondu sahiplerinin %45'inin evlerini satın aldıkları, diğerlerinin kendileri yaptığı bulunmuştur. Bu oran gecekondu ticaretini kazanç yolu yapanların ne kadar çok olduğunu gösterir. Kendileri yapanların çoğu da arsalarını başkalarından satın almışlardır. İlgi çekici taraf satanların da bu arsaların hukuki sahipleri olmamasıdır. Hazine arazisini daha önce işgal etmiş olmaktan edindiği hakkı satmaktadır. Bugün Ankara'da 45 derece meyilli, merkezden bir saat yürüme mesafesinde, hiçbir şehir servisi olmayan, hukuki mülkiyeti satanda olmayan arsalara 100 TL istendiği tespit edilmiştir. Hukuk mevcut şartlara uygun olursa yaşar. Gecekondularda biri hukukun temel kaidelerinden diğeri ikinci derecedekilerden olmak üzere iki kural her an binlerce defa çiğnenmiştir. Birincisi mülkiyet düzenidir. Tarımdan kopan nüfusun büyük sanayinin ve onun getireceği örgütle-

rin geç ve yavaş gelmesi yüzünden şehirde düzenli olarak asimile edilememesi ve gerekli geliri sağlayamaması kaçınılmaz şekilde başka grupların "mülkiyet" hakkını fiilen kullanamaz hale getirmektedir. Yirmibeş senedir hukuku tatbike görevli kurumların devamlı yıkmak gibi zorlayıcı tedbirleri, devam edegelmektedir. Bu çareler çok temelde olan asıl sebebe dokunmadığı için hiçbir yere varmamaktadır. Sık sık on kere yıkılmış gecekondusunu tekrar yapan kimselerden bahsedilmektedir. Bu kimseler ne olağanüstü inatçı ne de olağanüstü müteşebbistirler. Sadece yaşama mecburiyetindedirler. Yıkmanın çare olmadığının anlaşılmasından sonra ikinci yol olarak bu bölgelerin ıslahından söz edilmeye başlanmıştır. Islah çarelerinden birinin devletin blok apartmanlar yaparak gecekondu sakinlerini buralara geçmeye teşvik etmek olduğu söylenmiştir. Ankara'da Gülveren apartmanları bu gaye ile inşa edilmişti. Daha geniş projeler Hong-Kong'da ve Peru'da tatbike kalkışılmıştır. Fakat kolayca görülebileceği gibi bu apartmanlar şehre göçen nüfusun binde birini bile barındıramamıştır. Bizdeki Gülveren apartmanları ise subay ailelerine verilmiş yani orta tabaka konutu haline gelmiştir.

Esasen eğer şehirde belediye ya da devlet böyle yüzbinlerce apartman temin edecek kadar varlıklı olsa idi büyük ihtimalle bu kimselerin kendileri de daha iyi işlerde çalışabilir daha yüksek standartlı binaları kendileri temin ederlerdi. Çarelerin en çare olmayanı muhakkak ki bu tavsiyedir. Gecekonduların kendilerini ıslaha gelince bugün büyük şehirlerimizin yarı nüfusu bu biçim konutlarda ve mahallelerde oturmaktadır. Buraları en meyilli en hizmet götürülmesi zor yerlerdir üstelik bizzat sahipleri ıslah edilen düzeni muhafaza etmeye imkân bulamayınca çevre gene aynı hale dönüşecektir. Yapılacak herşeyin yaşaması için gecekonduda oturanların kazançlarının ve şehir yaşayışlarının hakikaten şehir şartlarına uygun olması gerekir. Bu alçak gelire uyacak pek az ıslahat olacağına göre gene en makul şey sebebin aslına yani hızlı sanayileşme, üretimi çoğaltma ve şehirlere gelenlerin bu üretimden alacakları paylarını attırmaya gitmek gerekir.

Burada, gecekondularla resmi otoriteler arasında pekçok sözü edilen bir ilişki olarak gecekondulara tapu verilmesi, mülkiyet haklarının tanınması konusu da açıklanmalıdır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi fiili durumda esasen mülkiyet gecekondularda oturanlara geçmiştir. Yirmi senelik, resmi makamların hayata uymayan yazılı hukuk kaidelerini zorla tatbike çalışmaları sonuçsuz kalmıştır. Gecekondulara tapu vermekse konut standardı, şehir yerleşme düzeni ve bu mıntıkaların ıslahı bakımından hiçbir şey değiştirmemektedir. Bu ilişkinin tek fonksiyonu tapu alanı kendisini biraz daha güvenlik içinde hissetmesidir. Bu güvenlik hissi sömürülerek politik güçler özellikle seçim sıralarında biraz daha güçlü hale gelmek istemektedirler. Fakat ne gecekondunun standardının değişmesi temin edilmekte -tapu alan ıslahat yapamaz çünkü izin alamaz, yıkıp başka şey inşa edemez çünkü tapu binaya aittir bir daha verilemez- ne çevre şartları düzenlenebilmekte ne de gecekondu sakinlerinin yaşantısı ıslah edilebilmektedir. Bu haliyle tapu verilmesi de meselenin aslı ile ilgisiz, gecekondu sakinleri için anlamsız, sadece politik güçler için manalı birşeydir. Ve daha yakından bakılırsa bir de ilk mülkiyet hakkını muhafaza eden resmi çevrelerin otoritesini yıkmaya yaramış olduğu görülür. Kısaca söylemek gerekirse gecekondular tarım ve nüfus değişikliklerine uymayan, sanayileşmeyen, örgütleşmeyen şehirlerimize yayılan hiç ihtisaslaşmamış az gelir getiren işlerde büyük kitlelerin barınak yerleridir. Yirmibeş senedir sürüp giden çok yavaş gelişme bu bölgeleri şehrin alt gelir tabakalarının daimi konut mıntıkası haline getirmiştir. Talep müthiş ve arsalar kamulaştırılmamış olduğu için acı bir spekülasyon sürüp gitmektedir. Yıkmak, ıslah etmek, tapu vermek, buraları düzeltmek ya da yok etmek için yeterli değildir. Sıhhatli bir yerleşme için mutlaka sanayi, örgüt ve artan ürünün dağılımından daha büyük payların şehre son yirmi yılda gelenlere düşmesi gerekir.

AZ GELİŞMİŞ MEMLEKETLERDE ŞEHİRLEŞME EĞİLİMLERİ: TARİHSEL PERSPEKTİF İÇİNDE İZMİR*

Kentler bilindiği gibi tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve daha önemlisi hem tarımsal hem de tarım dışı üretimin dağıtımının kontrol fonksiyonlarının toplandığı belirli teknolojik gelişme seviyelerine göre büyüklük, heterojenlik ve bütünleşme düzeylerine varmış yerleşme biçimleridir. Bu özellikleri ile yalnız başlarına var olamazlar: çevrelerindeki diğer yerleşmelerle etkileşim içerisindedirler. Dolayısı ile, nerede ve hangi devrede olursa olsun, bir kentin zaman içinde oluşumunun en önemli ve anlamlı yönleri, sözünü ettiğimiz fonksiyonlar, bunların yerleştiği kent merkezinin çevre yerleşmeleri ile kurduğu ilişki ve bu ilişkinin değişimidir.

İzmir son ikiyüz yıl içersinde hem çevresindeki yerleşmelerle ilişki düzenini hem de dağıtım ve kontrol fonksiyonları ile bunların merkezdeki yerleşmesini kökten değiştirmiş bir kent gibi görünmektedir. Bu hali ile sanayi öncesi bir feodal şehir yapı ve ilişkileri düzeninden, bir az gelişmiş metropoliten şehir haline dönmüştür. Bu çalışmada böyle bir dönüşümün geçen yüzyılda hangi faktörlerin etkisi ile mümkün olduğu ve kentin merkezindeki mekanda nasıl aksettiği araştırılacak ve bu oluşumlar üzerinde bazı genellemelerin mümkün olup olmadığına bakılacaktır.

Eski Bölge İlişkileri

İzmir uzun zamandan beri Anadolu'dan gelen uzun mesafe kervan ticaret yollarının son limanı ve o zamanın ulaşım, haberleşme, üretim ve artık ürün imkânlarına, politik ve ekonomik örgütlenmesine göre belirlenmiş bir bölgenin ihtisaslaşmış bir

* *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Güz 1971-73.

zanaat ve dış ticaret merkezi idi.[1] Bölge Osmanlıların idari teşkilatı ile de belirlenmişti. Verimli Gediz ve Bakırçay nehirleri vadisi içersinde kademelenmiş yerleşme noktaları, Saruhan (şimdiki Manisa) merkezi etrafında bir bölge meydana getiriyorlardı. Buradaki kentsel yerleşmelerin hem kendi tüketimleri için tarımsal olmayan üretim örgütleri vardı, hem de belli bir konuda bölgeye ve bazen bölge dışına da hizmet edecek tarzda bir zanaat kolunda da ihtisaslaşmıştı. Bölge içerisinde Manisa ipekli dokumada, Uşak halıcılıkta, İzmir yazma denen pamuklu (yorgan yüzü ve baş örtüsü) dokumada, Ayvalık, Edremit zeytinyağı ve sabunda ihtisaslaşmış tarımsal olmayan üretim merkezleri idiler. Bunların etrafında tarımsal üretim yerleşmeleri olan köyler vardı.[2]

Böylece büyük değişikliklerin başlamadığı bu devrede kendi iç dinamizmi ile bölge bütünleşmesine ulaşan bütün toplumların temel özelliklerini burada da görmek mümkün oluyordu. Önce yerleşmeler arasında tarımsal olan üretim ile tarımsal olmayanları ayrılıyor sonra tarımsal olmayan üretimin yerleştiği noktalarda her iki üretimin artık ürününün kontrol fonksiyonları ile beraber yukarda sözünü ettiğimiz bir sanayi (zanaat seviyesinde) ihtisaslaşması yer alıyordu.[3] Bunların hepsinin nihai olarak dağıtım, koordinasyon ve tahsis şeklinde özetleyebileceğimiz kontrol fonksiyonları (Osmanlılarda vilayet teşkilatı ve

[1] İzmir'in 19. yüzyılda tamamen dışa dönük bir ticaret yerleşmesi haline gelmeden önceki göreli yeri için bkz., Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Sahillioğlu, H., "1763'te İzmir Limanı Seyahat Gümrüğü Tarifesi" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No.8, 1968. Sahillioğlu, H., "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticaret İmkânları" *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, No.11, 1968, s.61-66. Emin Canpolat, *İzmir Kurtuluşundan Bugüne Kadar*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1953.

[2] Uluçay M. Çağatay, *17. Asırda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, 1942. Sahillioğlu, H., "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, No.8, 1968.

[3] Tekeli İlhan, "The Evolution of Spatial Organization in The Ottoman Empire and The Essentials of the Regional Policy of the Turkish Republic", Mimeogaphed Paper.

lord-bürokratlar) bölge merkezi Manisa'yı ortaya çıkarıyordu. İzmir burada dış ticarette ihtisaslaşmış özellikle, kontrol fonksiyonları bakımından Manisa'ya (Sarıhan) bağlı bir şehirdi. Bu devrede politik kontrol ekonomik kontrolle beraber olduğu, birbiri üzerine çakışmış bulunduğu için ikisi de aynı yerden aynı makamlarca icra edilmekte idi. İzmir şehrinin ticaret ve zanaat vergi gelirleri tersane kethüdalarının hassı tayin olunmuştu.[4] Bu has, sancak beyi kanalı ile İstanbul'la iletilmekte idi. Bu bölgede Merkezi Yer Teorilerindeki gibi yerleşme büyüklükleri altı kademe değil dört kademe halinde idi. Büyüklükleri de çok az değişiklik gösteriyordu. 200 ile 300 nüfusluk köylerden sonra 5.000 ile 10.000 nüfusluk kasabalar ve 20.000 ile 40.000 arasındaki şehirler bu konfigürasyonun düğüm noktalarını teşkil ediyorlardı. Bu kademelenme tamamen bu yerleşmeler arasındaki fonksiyonel farklılaşmanın ve bu fonksiyonların karşılıklı etkileşimlerinin sonucu idi. Büyüklüklerinin kademelenmesinde de bir devamlılık vardı. En büyükten en küçüğe doğru orta büyüklükteki yerleşmelerin sayısı da tedricen artıyordu[5] (Tablo 1).

Eski ulaşım ağı da bu yerleşme noktaları arasında gene toplumun iç dinamiği ile ortaya çıkmış bir ulaşım örgütü idi.[6] Örümcek ağı yapısında olan ve merkezi Manisa'da olan bu ulaşım sistemi yine aynı merkezden kontrol edilen bir akım ve bakım örgütüne sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok iyi bilinen ve civardaki bir köyü, yolun belirli bir parçasının asayiş ve bakımından yükümlü kılan ve derbent sistemi diye anılan yol akım teşkilatı, ulak, menzil kervansaray temini bu ulaşım düzeninin bölge merkezinden kontrol edilen mal, haber ve insan

---

[4] Sarıoğlu Mekin ve Gönenç Turgay, *İzmir İl Yıllığı* (1967), İzmir, 1969, s.140.

[5] Bu tablodaki sayılar Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt:IX; Karal, E.Z., Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı; Başvekalet İstatistik Umum Md. Neşriyatı, No:195, Ankara, 1943 ve 1882 Aydın Salnamesinden alınan sayıların karışımıdır.

[6] Tekeli, İ., *Ibid.*

akımını kolaylaştıran ve devam ettiren yönleri idi.[7] Bu düzenle, kontrolü ellerinde tutanlar yani sancak beyi ve etrafındaki bürokrasi bölgenin artık ürün ve servetinin tahsis edilmiş olduğu yerlere ve gruplara kaymasını doğrudan doğruya kontrol ve temin ediyorlardı. Böylece merkezi ortada olan bir bölge ve onun bağlantıları temin edilmiş oluyordu.

TABLO I
1850'den Önce İzmir ve Bölgesinde Yaklaşık Nüfus

4.000'den az	— Garbi Karaağaç, Köyceğiz
4.000 - 6.000	— Seferihisar Eşme, Milas, Karaçam
6.000 - 10.000	— Menemen, Tavas, Buldan Demirci, Bodrum, Marmaris — Kırkağaç, Alaşehir
10.000 - 19.000	— Söke, Salihli, Kula, Turgutlu, Foça, Ödemiş, Gördes, Tire, Urla
19.000 - 20.000	— Akhisar, Denizli, Muğla, Bergama, Nazilli
35.000 - 40.000	— Aydın, Manisa
55.000	— İzmir

İzmir'inde yer aldığı bu şehirler konstelasyonu içerisinde Merkezi Yer Teorisine uyar bir şekilde Manisa hem geometrik hem de fonksiyonel bakımdan merkezde bulunmakta idi.

Değişen Bölge İlişkileri

Bu bölge yapısı 18. yüzyıldan sonra yeni bir etkiler düzeni içine girmiştir. Gittikçe artan yoğunlukta bir dış ticaret ve bu cins ticaretle gelen sosyal örgütler ve gruplar, yerleşmeler arası ilişkilere müdahale edici önemli bir faktör olarak ortaya çıkmış, ister istemez göreli olarak dengede duran eski sistemi bozmuşlardır.

İzmir'de uzun mesafe ticaretinin yerini 19. yüzyılda artık hakim bir şekilde Gediz vadisine ek olarak Küçük ve Büyük Men-

[7] Orhonlu Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilâtı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.

deres vadilerinden taşman, Avrupa'nın yeni gelişen sanayi nüfusu ve şehirlerince talep edilen tarımsal ürünlerin ticareti aldı. Bunların başında tahıl ve bakliyat geliyordu. İzmir'e bu devrede en çok ihraç edilen mal hem hacim hem değer olarak buğday ve bakliyat idi.[8]

Bu yeni ticaretin yönü, cinsi ve miktarı artık ürün kontrolünde yepyeni sorunlar doğuruyordu. Buğday ve bakliyatın ticarete girmesi, öşür ve diğer vergi tarzlarını bozuyor, eski vergi yolu ile bölgesel bütünleşmelerin kademelenmesi şekil değiştiriyordu. Osmanlı Devleti bu bozulan denge ve kontrol düzenini düzeltmek çabası içerisinde bölgenin idari bütünleşmesini yeniden gözden geçirmiş ve 1811'de İzmir'i Saruhan sancağından çıkarıp şimdi daha sıkı ticaret bağları kurduğu çevrenin idare mekanizmasma, Aydın sancağına bağlamıştır. Burada hâlâ içe dönük merkezli eski kontrol düzenini devam ettirme çabasını görmek kolaydır. Halbuki bütünleşmeyi bozan faktör iktisadi bütünleşmedeki değişikliklerdir. Onlara müdahale edebilmek gerekti. Oysaki, Osmanlı Devleti, İmparatorlukta 17. yüzyıldan beri olagelen bütün temel ekonomik değişikliklere gösterdiği reaksiyonu tekrar etmiş, ekonomiyi yeni düzeyde kontrol etmek yerine idare sistemi ile oynayarak durumu kontrole çalışmıştır.[9]

İzmir'i idare bakımından Aydın'a bağlamak gibi bir yeniden düzenleme elbette çok zorlayıcı başka ögelerde bütünleşmeye giden bölgede İzmir'e yerini bulduramamıştır. Nihayet İzmir iktisadi ve sosyal bütünleşmenin yeni kademelenmesine uyarak 1851'de yeni kurulan İzmir vilayetinin merkezi ilan edilmiştir.[10] Bu suretle eski artık ürünü tek başlarına kontrol eden Osmanlı bürokrasisi, yeni beliren kontrol örgütlerinin bulunduğu kente yerleşmiş oluyordu.

Tarımsal artık ürünün, kontrol şekli ve yeri değişirken yeni

[8] Bilget, Adnan, *Son Yüzyılda İzmir,* İzmir, 1949, Meşher Basımevi.

[9] Kıray, Mübeccel, "Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi. Bugünkü ve Yarınki Türk Toplumu Yapısı" TMMOB Mimarlar Odası, *Mimarlık Semineri,* 1969.

[10] Bilget, Adnan, *Ibid*, s.14.

ticaret ilişkileri içerisinde şehirlerdeki eski zanaat ihtisaslaşmaları da ithal mallarının rekabetine dayanamamış ve bilinen klasik şekilde kaybolmuştur.

Burada artık tarımsal ürünler ile tarımsal olmayan zanaat ürünlerinin eski koordinasyonu ve dağıtımı yerine, zanaat ürünlerinin kaybolup tarımsal ürünler artığının tamamen dışarıya akıtıldığı, fakat bu artık ürünün eski kontrol mekanizmasına ve gruplarına geçmediği, yeni bir kontrol çevresinin ortaya çıktığı bir devre başlamıştır. Bu yeni düzen süratle kendi akım kanallarını, yol sistemini de getirmiştir.

Ulaşım

Charles Texier, 1850'lerde Anadolu'da yaptığı geniş gezisinde Batı Anadolu'ya özel yer vermiştir.[11] İzmir ve dolaylarını anlatırken İzmir'de toplanan mallar ve bunların ihracındaki taşıt güçlükleri üzerinde çok durmuş ve özellikle bir limanın fizibilite ve kâr analizini yapmıştır. Kitap Paris'te 1862'de yayınlanmış ve ertesi yıl bir Fransız-Belçika sermayeli karma şirket liman imtiyazı için Saraya müracaat etmiş ve rıhtımın inşası 1868'de bitirilmiştir. Aynı devrede iki ayrı demiryolu için de imtiyaz alınmış, İzmir-Aydın ve İzmir Kasaba hatlarının inşasına geçilmiştir. Bu hatlar denize dikey inen iki verimli nehir vadisi boyunca uzanıp, buraların tarım ve maden zenginliklerini İzmir limanına indirmeye başlamışlardır. Özellikle Aydın demiryolunun uzanışı, bölge içindeki bütünleşmeyi anlamak bakımından çok elverişlidir. İzmir'den başlayan hat önce Küçük sonra Büyük Menderes vadilerinin içine girecek şekilde ikiye ayrılır ve bu vadilerin sonlarına kadar uzanır. Bu vadilerin içinde de tekrar tarımsal ürünlerin toptancı merkezi olarak tek tek belirmiş yerleşmelere, kollar uzatmışlardır: Tire, Bayındır, Seferihisar, Çivril gibi. Kasaba hattı da önce Manisa üzerinden Alaşehir'e sonra Bandırma'ya doğru kollar uzatmıştır. Bu kollar yol sisteminin eski örümcek ağı biçimindeki içe dönük şeklinin tersine tamamen dışa dönük, ağaç dalları gibi bir biçim almış olduğunu

[11] Texier, Charles, *Asie Mineure*, Paris, 1862.

ortaya koymaktadır.[12]

Bu dışa dönük ağaç biçimindeki yol sistemi üzerinde şimdi, eski yol sistemi üzerinde deve katır ve kağnı arabalarıyla taşınanın en az iki mislinden fazlasını bölgenin en büyük şehri olan limana indirmek ve aynı teknoloji seviyesine tekabül eden buharlı gemilere bindirmek mümkün oluyordu.[13] Buna rağmen demiryolu tek başına bütün ağaç dalları yapısına rağmen artık ürünün tamamını en etkili biçimde toplamayı başaramamıştır. Çok geri teknoloji ile üreten kırsal yerleşmelerden üreticinin, malını kendisinin trene getirmesi imkânsızdı. At, katır hatta insan sırtında bu malın tren istasyonuna kadar inmesi gerekti. Ürünün üreticiden toplanması ve İzmir'e indirilmesinde bu devrede (1888'ler) yeni teknolojinin etkisini maksimize eden bir örgütleşme ortaya çıkmıştır. Bunlar örgütleşmiş deve kervanlarıdır. İzmirli bir müteşebbisin nakliye şirketi diyebileceğimiz bu örgütü, Aydın hattı direktörleri ile uzun süre çatışmalı bir rekabetten sonra demiryolu şirketinin bir tazminat ödemesi üzerine birbirleri ile anlaşmışlar ve deve kervanları ile demir yolları birbirlerini tamamlayan bir ulaşım sistemi kurmayı başarmışlardır.[14] Hem üreticinin malını satın almakta hem de bunu tren istasyonlarına indirmekte ince kılcal yollar ve küçük toplama-indirme fonksiyonlarını yapmakta eski enerji şekli yeni bir örgütle, daha ileri teknolojiye tamamlayıcı olmuş ve ileri

[12] Tekeli, İlhan, *Ibid*, Aynı şekilde dışa dönük yol sistemleri, benzer prensiplerle inşa edilmiş yollara sahip her toplumda görülmektedir. Latin Amerika için de bu çok iyi gözlenmiştir. Bkz., Beyer G.H., Editör, *The Urban Explosion In Latin America*, Cornell University Press, Ithaca New York, 1967, s.99.

[13] Stabb S., "Trade and Commerce of Smyrna", 8 Haziran 1882, *Eastern Express* Gazetesi, İstanbul. Bu yıllarda İzmir limanından ihracat hakkında en düzgün sayılar konsolosluktan alındığı kaydı ile gene bu makalede yayınlanmıştır (Ek 3). Demiryoluna uyan gemi teknolojisi değişikliğini Ek 4'ten izlemek mümkündür.

[14] Bu mücadelenin hiç de kolay olmadığı anlaşılıyor. Bir aralık bu çatışma öyle karışık hale geliyor ki, iki taraf da o devrede dağlarda gezen eşkıya efelerle anlaşmalara girip birbirlerinin taşıma faaliyetlerini baltalamaya bile teşebbüs ediyorlar.

ulaşım teknolojisinin çok geri teknolojili üretim ürünlerinin taşınmasında etkinliğini arttırmıştır. Böylece, eski vergileme "öşür" yolu ile Osmanlı bürokrasisi ürünün onda biri kadar bir artık ürünü nakleder ve ticaret daha çok uzun mesafe malları üzerinde yapılırken, şimdi öşür düzeni bozularak bölgede yetişen yiyeceğin her çeşidinin onda birinden çok fazlası ticarete konu oluyor ve batı sanayisine gerekli meşe palamudu, meyan kökü gibi bitkisel zenginliklerin limana getirilmesi bu suretle azamileştiriliyordu. Böylece demiryolu, deve ulaşımı ile bütünleşerek 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgenin dışarıya dönüklüğünü ve dışa bağımlılığını maksimize eden temel olmaktadır.

Mamafih ulaşımdaki değişme bölgenin iktisadi ve sosyal yapısını temelde değiştirmemiştir. Yeni teknolojiyi getiren dış çevrelerin kontrolü altında yersel örgüt ve ilişkilerin en gelişmişi ise deve kervanları şirketinde olduğu gibi gene ilkel seviyede kalmıştır. Böylece bu bölgede kontrolü büyük çapta dış çevrelerde olan ikili bir sosyal yapı ve ilişkiler düzeni gelişmeye başlamıştır.

Ticaret

İzmir limanından 1880'lerde demiryolları ve liman tam kapasite ile işlemeye başladıktan sonra ihraç edilen maddelerin değerinin 4.600.000 İngiliz lirası değerinde olduğu tahmin edilmektedir.[15]

İzmir limanının bölge içinde topladığı ve ihraç ettiği ürünlerin miktarında demiryolu ve rıhtım inşası öncesi ve sonrası arasında büyük fark vardır. Toplanan ürünlere talep tamamen 19. yüzyılda niceliksel olarak artan Kuzeybatı Avrupa kentsel nüfusunun gıda ihtiyacından gelmektedir. Mamafih Avrupa'da, kentsel nüfusun artan satın alma gücü ve temel gıda maddelerinin şimdi buharlı gemilerle daha uzaklardan getirilebilmesi İzmir'den talebi daha çok lüks gıda maddelerine doğru kaydırmış, bunu daha sonra sanayi bitkileri izlemiştir. İzmir limanının 1800'lerin başında ve ortasında ihracat listelerinin en önemli maddesi buğday ve bakliyat olmasına rağmen 1870'lerde bu

[15] Stabb, S. *Op. Cit.*

ürünler artık kuzey ve güney Amerika'dan getirildiği için lüks yiyecek maddeleri olan incir ve üzüm İzmir'in ihracatı için lüks gelmiş, ikinci sırada da kendi kendine yetişen kök ve nebatlar toplanmıştır. Kısaca İzmir'in yeni akım ve kanalları ile artık ürün ve serveti kendine doğru kanalize ettiğini ve bütünleştirdiği bölgede hem ağırlık hem değer olarak bu servetin iki ile üç misline çıktığını üstelik bunun muhteyasının da değiştiğini görüyoruz.

Dışa dönük yeni yol sistemi üzerinden liman - merkeze akan malların dışa sevki elbette artık eski tüccarlar ve onların basit örgütleri ile olmuyordu. İzmir özellikle 1850'lerden sonra yeni ticaret örgütlerinin ve bunları hem besleyen hem de kontrol eden yeni kurumların yerleştiği bir şehirdir. Artık konsolosluklar dış ticaretin, sarraflar da mali yönün düzenlenmesinde hakim kurumlar değillerdir. Bu devrede hepsinin merkezi yabancı memleketlerde olmak üzere 7 banka ve 4 büyük sigorta şirketinin İzmir'de iş gördüğünü biliyoruz.[16] Ticaret de artık kendi içinde farklılaşmış ve örgütleşmiş görünüyor. En büyük ihracatçılar, bankalarla, sigortacılarla ve dış ticaret çevreleri ile en iyi temas kuran yabancı tüccarlar ve onların şirketleri oluyordu. Hepsi yabancı olan bankaların, havagazı, tramvay, rıhtım ve demiryolları şirketlerinin yabancı müdürleri ile beraber yabancı büyük tüccarlar İzmir şehrine akıtılan artık ürün kontrolünde birbirlerini destekleyerek çok önemli roller oynuyorlar.[17] Ayrıca gerekli bilgilerin ve dayanışmanın temini için bir ticaret oda-

[16] Bu bankalar şunlardır: Osmanlı Bankası, Selanik Bankası, Atina Bankası, Midilli Bankası, "Credit Lyonais", "Deutche Orient" Bankası, Anadolu Bankası (Fransız). Sigorta Şirketleri de şunlardır: İzmir Osmanlı Sigortası, "Union Française", "Le Fenic Espanol", "Adriatica" Sigorta Şirketi. Kaynak: *İzmir Vilayet Salnamesi*, 1982.

[17] Rıhtım Şirketinin en büyük hissedarı ve İzmir'deki Müdürü aynı zamanda havagazı, tramvay ve su şirketlerinin de hissedarı olarak İzmir'in günlük hayatında herkesin tanıdığı, diğer şirketlere ve hükümete baskı yapabilen son derece nüfuzlu bir kimse haline gelmiştir. Rıhtım Şirketinin aldığı rüsum bir aralık bütün tüccarlar, özellikle İngiliz tüccarlar arasında o kadar memnunsuzluk nedeni olmuştur ki meseleyi konsolosluk yerine elçilik araya girerek çözmek zorunda

sı örgütünün 1885'te, sonra bir zahire borsası ile (1886'da) daha genel bir ticaret ve sanayi borsasının da kurulduğunu görüyoruz. Ticaret odalarının en çok üstünde durduğu fonksiyonunun ihracat, liman faaliyetleri, borsa faaliyetleri hakkında topladığı bilgileri üyelerine ve konsolosluklara bildirmek olduğu görülüyor.[18] Böylece şehrin bütünü ile dışa dönük bir ticareti temin edecek bir şekilde örgütlenmiş olduğu görülüyor.

Haberleşme

İzmir ve bölgesinde nasıl geri bir ulaşım teknolojisi (deve ve katır kervanları) daha ileri bir ulaşım teknolojisini (treni) tamamlıyorsa, nasıl daha ileri teknolojinin etkenliği ancak böyle temin edilebiliyorsa İzmir'de yerleşen banka, borsa gibi daha gelişmiş örgütleri gerekli hale getiren ticaret ve ticaretle ilgili bütün kurumların işleyebilmesi hatta sözünü ettiğimiz ulaşım düzeninin ve limanın ticari bakımdan rantabl olabilmesi, yeterli bir haberleşmenin sağlanmasını da gerektirmekte idi. Bölgeden dışarı akıtılabilecek artık ürünün önce yerinin, miktarının tayini ve değerlendirilmesi ve ancak ondan sonra ulaştırılması zorunlu idi. Bu işlem iki ayrı çevrede iki ayrı şekilde yapılmakta ve bu dönemin ikili yapısının bir başka cephesini meydana getirmekte idi. İzmir'de yerleşmiş Kuzeybatı Avrupa'nın iktisadi yapısının parçası olan ticarethaneler, bankalar, liman ve rıhtım şirketi örgütleri, iyi teşkilatlanmış bir posta ve telgraf servisini kullanıyorlardı. Tren hatları kendi fonksiyonları için kendi telgraf düzenlerini kurmuşlardı. Fakat bu teknik ve örgüt seviyesindeki haberleşme ile izole ve dağınık küçük üretim yerleşmelerine, köylere yeterince ulaşmak mümkün olmuyordu.

Oysaki buralara ulaşmak İzmir'i büyük şehir haline getiren diğer bütün örgüt ve ilişkilerin temelini teşkil etmekteydi. Bu haberleşmenin halledilişi garip bir şekilde bu tarz ticaret öncesi artık ürünün dışarıya aktarılması sürecine benzemektedir. Bi-

kalmıştır. Pekçok gazeteye ve resmi raporlara intikal etmiş olan bu hali görmek için örnek olarak bkz., *Courier d'Orient* gazetesi, 18 Aralık 1880: *Constantinople Messenger* gazetesi 1 Aralık 1880, 14 Aralık 1880 ve 18 Aralık 1880.

[18] Bilget Adnan, *Op. Cit.*, s.79 ve devamı.

lindiği gibi önceki devrede tarımdaki artık ürün öşür olarak mültezim diye bilinen kimselerce toplanır, devletin payını bürokrasinin daha üst kademelerine aktardıktan sonra kalan kendisinin olurdu. Böylece mültezimler imparatorluğun artık ürünü kontrol eden bürokrasinin ilk basamağını meydana getirirlerdi. Bir köyde o yılki ürünün miktarı, kalitesi en iyi mültezimlerce bilinir, günün kanun ve kaidelerine göre ne kadarının dışarıya akıtılabileceğine en iyi mültezim karar verirdi. Yani artık ürün akıtılması ile ilgili bütün "haberleşme" bu teknoloji seviyesinde bir insanın direkt teması ile temin edilirdi. Şimdi de ürünü yetiştiği yerde İzmir şirketleri adına tespit edecek, deyim yerindeyse yeni tipte bir "mültezim" ortaya çıkmıştır. Bu kimseler genellikle İzmir'de yerleşmiş ve örgütleşmiş tüccarlara bağlı, onların ajanı olarak çalışan şirket memurları idi. Aylıkla çalışıyor, köy köy geziyor, köylü ile anlaşıyor, henüz olgunlaşmamış ürüne mahsuben para veriyordu. Mümkün olan yere kadar trenle, ama daha önemlisi ondan sonrasını at, katır, deve ne bulursa onunla gidiyor ve izole yerleşmelerle İzmir tüccarının "haberleşmesini" sağlıyorlardı. Böylece hem ulaşım hem örgütleşme hem de sağlanan gelir yönünden yersel tarım üretimi yerleşmelerinin gelişmesi eskisine çok yakın bir seviyede tutuluyor, buna karşılık geniş ve verimli bölgeden eskiye kıyasla çok daha büyük artık ürün dışarıya akıtılıyordu. Sonuç olarak da yersel yerleşme hayat seviyesi eskisi gibi kalırken İzmir'de bu akımı kontrol eden yabancı tüccar, bankacı gibi iş adamlarına büyük servet birikimi olanağı sağlanıyordu.

Bu devrede merkezin gelişmesinde, bölgenin merkeze erişmesi ("accesibility") meselesi yerine merkezin bölgeye erişmesi diye bir sorun olduğu ve olayın bir dış dinamikler etkileşmesi gibi görülmesi gerektiği açıktır.

İzmir'deki yabancı şirket tüccarlarının büyük şehrin dışına şahsen ürün toplamak üzere, temaslar yapmaya çıkmadıkları sadece prensip kararları verebilmek için seyahat ettikleri anlaşılmaktadır. Onun dışında asıl yoğun "haber" akımları Türk ve Rum yersel aracılar eliyle sağlanmaktadır. İzmir'deki ticaret örgütleşmesinin aldığı şekil de ilgi çekicidir. İzmir'de büyük ya-

bancı tüccarların ve onların ticarethanelerinin altında daha az örgütlenmiş, kendi hesabına Rum şirketçikler ortaya çıkmıştır. Bu devrede bağımsız olarak çalışan Müslüman-Türk tüccarın sayısının son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Fakat ister büyük ister küçük ticarethaneler olsun bölgenin içerilerinde köylerle temas kurmak için Türk-Müslüman aracıları seçtikleri, Müslüman olmayanların ise, içerde ve yabancı memleketlerde kurdukları banka ve büyük şirket temasları ile şehirde asıl kontrol mevkilerini ele geçirdikleri görülmektedir.

Ulaşımda haberleşmede, örgütleşmede böyle hacmi ve tarzı değişik yeni bir düzen ortaya çıkarken eski düzen tamamen kaybolmuyor, yeni uyumlar yaparak devam ediyordu. Eski düzenin vergi asker alma ilişkileri ile beraber merkezin çevre için gördüğü hizmetler şimdi de devam etmektedir: Bölgede imal edilen zanaat ürünlerinin gerekli yerlere iletilmesi, dar çerçeveli yersel ticaretin örgütlenmesi, çok ihtisaslaşmış bazı hizmetlerin görülmesi gene eski ulaşım ve haberleşme yolları ile bölge ile merkezi bütünleştiriyordu. Onun için hâlâ İzmir'de kuyumcular, çuhacılar ve urgancılar ve benzeri zanaat devam ediyor zeytinyağı presleri, un değirmenleri faaliyet gösteriyor. Perakende satışın yapıldığı çarşılarda mahalli imalat ya da ithal tüketim malları satılıyordu. Bu hali ile gene nüfusun büyük oranının eski yaşantısı ile kırsal bölgede tutulduğu ve şehirlerde önemsiz küçük zanaatın ve iç ticaretin devam ettiği kolayca görülebilir.

Nüfus

Bu devrede İzmir'in nüfusunun mütemadiyen arttığını 1857'de 180.000, 1891'de 207.547 ve 1910'da 250.000'i bulduğunu görüyoruz. Bu nüfus şehrin hinterlandından ve imparatorluğun her yönünden gelmekte idi. Yüksek oranda yabancı vardı (35.000 kadar). Etnik bakımdan da çok bölünmüştü. Yerli Grek Ortodokslar en büyük etnik gruptu (Tablo 2).[19] Aynı devrede bölgedeki diğer şehir ve kasaba nüfusunda böyle bir artış yoktur. İzmir'in nüfusu 200.000'i bulduğu ve büyük bir metro-

[19] Sarıoğlu K. ve Gönenç T., 1967 *İzmir İl Yıllığı*, İzmir, 1969.

politen merkez haline geldiği halde en üst kademenin altındaki şehirler fark etmemiş görünmektedir. Bölgedeki yerleşmeler İzmir merkez olmak üzere bütünleşirken, bölgedeki en büyük şehir eskisinden farklı olarak kendinden sonra gelen kademeden 4-5 misli büyük bir merkez olarak ortaya çıkmıştır. Bu düzen 19. yüzyıl sonunda bu bölgede tipik bir tek büyük şehir ("primary city") oluştuğunu göstermektedir.

Buraya kadar anlatılanlar gözönünde tutulursa "tek büyük şehrin", değişmemiş bir tarımsal üretim yapısına dayanan, fakat dışa dönük yoğun bir ticarete bağlı bir bölge ekonomisini bütünleştiren, kendine has ulaşım ve haberleşme düzeninin sosyo-ekonomik örgütlerinin yerleşme yeri olarak ortaya çıktığı belli olmaktadır.

Merkezi İş Mıntıkası ve Değişmesi

İzmir şehrinin ulaşım, haberleşme, ticaret örgütleri ve nüfus özellikleri gelişirken kapladığı alan da iki misline ulaşmıştır. Bu genişleyen alanın nasıl kullanıldığı, hangi fonksiyonların nereye yerleştiğinin incelenmesi baştan beri sözünü ettiğimiz değişmenin anlaşılması yönünden önemlidir.

Hiç şüphesiz şehirler herşeyden önce iş mıntıkalarındaki değişiklik ve gelişmelerle büyümektedir. Genel nüfusun, hele 19. yüzyılda İzmir'in hakim olduğu bölgede tarım ve sanayi üretim teknolojisinde temelde bir değişiklik olmadığı ve kırdan itilmediği gözönünde tutulursa sadece metropoliten merkezin iş mıntıkalarındaki değişiklikler yüzünden şehre gelmesi gerekmektedir.[20] Başka bir deyimle bu devrede nüfus İzmir'de oraya çıkan sosyo-ekonomik özelliklerden dolayı şehirce çekilmektedir. Ge-

[20] Stabb, S., "Tenure and Produce of Land in the Province of Smyrna" *Journal of the Society of Arts*, Kasım 1880, Londra. Stabb bu makalesinde İzmir'de kullanılan tarım aletlerini, kara sapan, orak, çapa, kürek, döğen, yaba, elek, kağnı diye sıralamakta ve bunların Homer zamanından beri değişmemiş olması gerektiğini söylemektedir. *1882 Aydın Salnamesinde* de bazı çiftçilerin yeni tarım aletlerine heves ettikleri tırpan ve orak kullandıkları kaydedilmiştir. Aynı Salnamede bir de "Makina"den söz etmektedir, ama ne biçim bir makina olduğu anlaşılamamaktadır.

len nüfusun çalıştığı, yeni beliren ve gelişen yeni fonksiyonlar şehrin merkezinde kendilerine has bir tarzda yerleşmektedir.

TABLO 2
1894 İzmir İl Merkezi Nüfusu

Müslüman	89.000
Grek Ortodoks	52.000
Ermeni	5.628
Yahudi	16.000
Yabancılar	
Alman	512
Amerikan	20
İngiliz	980
Avusturya-Macar	1.800
İspanyol	12
Fransız	1.000
Yunanlı	25.000
Hollandalı	300
İtalyan	6.400
Acem	200
Rus	85
Yaklaşık Toplam	200.000

Kaynak: *İzmir İl Yıllığı*, 1967.

İzmir'in sanayi ve yoğun dış ticaret öncesi merkezi iş mıntıkası 17. yüzyılda küçük bir iç liman etrafında bir rıhtım üzerinde nüvelenmiştir. Bu iç limanın büyük körfeze açıldığı yerin kuzey ucunda bir kale vardır. Bu kale hem rüsum ve vergi almak hem limanı ve şehri idare ve müdafaa etmek için kullanılıyordu.[21] Kale etrafındaki meydanda büyük bir cami (şimdiki Hisar Camii) ile önemli "hanlar" bulunuyordu. Bu hanlar daha çok uzun mesafe ticaret hanları idi. Buralarda uzun mesafe ticaret mallarının emniyetli muhafazası, kervan, tüccar ve hayvanları-

[21] Tavernier ve Spon, gezi notlarında kalenin fonksiyonuna açıkça işaret etmişlerdir. Bkz., Canpolat Emin, *İzmir: Kuruluşundan Bugüne Kadar*, İstanbul Teknik Üniversitesi Yayını, 1954.

nın barınması ve bakımı aynı mekanda ve çok farklılaşmadan sağlanıyordu. Oradan etrafa radial uzanan yollar üzerinde çuhadarlar, kuyumcular, urgancılar, yazmacılar ve benzeri zanaat erbabı bir sokak üstüne yerleştiği gibi bir bina içine yerleştirildiği haller de görülüyor. Bir zanaatın işgal ettiği mekan sokak üstünde yer aldığı hallerde o sokağa "çarşı", bina içinde yerleştiğinde o binaya "han" adı veriliyordu.

Bugünkü Anafartalar caddesinin Tilkilik'ten Basmane'ye uzanan kısmı ve oradan demiryolunu takip ederek şimdi Kemer Çayı üzerindeki Kemer köprüsü diye anılan yerden şehir dışına uzanması en eski zamanlardan beri şehri Anadolu'ya bağlayan ana yolu teşkil ediyordu. Köprüye de Kervan Köprüsü denirdi. Bu yol şehir içinden geçerek rıhtımla bağlanır ve 17. yüzyıl İzmir şehrinin ana eksenini meydana getirirdi. Şimdi Anafartalar caddesinin Şadırvan Camiinden sonra Tilkilik'e yönelişinin anlamsız gibi görünmesinin nedeni budur.[22] Kemer Köprüsü çıkışı çok daha sonraları Kasaba Hatta ve Basmane istasyonu inşa edildikten sonra, şehre, Basmane'den rıhtıma gelen şimdi Gazi Bulvarı denen yol ile bağlanmıştır.

Bugünkü Anafartalar caddesinin, Şadırvanlı Camiden başlayarak Başdurak Camiine kadar uzanan kavis kısmı eski iç limanın rıhtımını meydana getiriyordu. Hisar Camii de tam iç limanın körfeze açıldığı yerdeki hisarın yanında idi ve burada bir meydan vardı. Şadırvanlı Camiden Hisar Camiine kadar olan kısımdaki meydanın rıhtım çizgisi bugün kaybolmuştur.[23] Bu çizginin dışındaki bütün saha sonra göreceğimiz gibi iş mıntıkasının genişleme süreci içerisinde denizin doldurulması ile elde edilmiş arazidir.

Bu devrede çarşı-hisar-cami-meydan nüvesinin hemen arka-

[22] Bazı 18. yüzyıl haritalarındaki şehir büyümeden önce de kervan yolunu Basmahane Gazi Bulvarı yolu ile şehrin merkezine ulaştırma eğilimi yanlış olmalı. Çünkü o güzergâhta şimdi kaybolmuş olmakla birlikte Rum mezarlıkları bulunması gerekir.

[23] Kaybolmasının nedeni daha sonra iç liman doldurulmadan önce zelzele ile yıkılan binaların dökünütleri, özellikle kalenin bu çizgiyi bozarak limanı doldurmuş olmasıdır.

sında Tilkilik'in Namazgâh semti ile birleştiği yerlerde denize karşı İzmir ileri gelenlerinin konakları yer almıştı. Onun arkasında kaleye doğru orta tabaka zanaatkârlar ve sonra daha yukarılarda fakir Müslümanlar yerleşmişti. Şehrin çok bariz etnik yapısı konut mahallerinde de görülmekte, kuzeye doğru olan düzlükte Rum mahalleleri, güneyde çok daha sınırlı bir şekilde Yahudi mahallesi vardı. Ermeni mahalleleri, Rum ve Müslüman mahalleleri arasında idi.[24] İzmir Arkeoloji Müzesindeki gravürlerden anlaşıldığı kadar körfez boyunca bugün Halit Ziya Bulvarı olan çizgi o zamanki batı sahil hattı idi. Büyük ihtimalle şehrin buralara uzaması da 17. yüzyıl sonunda olmuştu. İzmir Arkeoloji Müzesindeki 18. yüzyıla ait bir gravürde bu bölüm hâlâ "fasulye tarlası" ve "un değirmenleri" diye işaret edilmektedir. Tepelere doğru ise konutların Basmane'ye varmadığı bugünkü Gazi Bulvarının dönüp Namazgâhın üst sınırlarından güneye vardığı, buradan, iki Çeşmelik'in küçük bir kısmını sararak tekrar denize ulaştığı anlaşılıyor.

İzmir'in eski bölge ilişkileri içerisinde ihtisaslaşmış olduğu zanaatkârlık önce de söylediğimiz gibi pamuklu dokuma ve özellikle yazma yorgan yüzü ve yazma baş örtüsü imali idi. İmalathanelerin boya, koku, kirli su gibi istenmeyen "yan ürünleri" olduğundan şehrin dışında bugün hâlâ aynı isimle anılan Basmahane'de idi.[25] Bugünkü istasyon basmahanelerin dış hududu gibi görünmektedir. Burası da bize kesin olarak şehrin doğu-kuzey hududunu tayin etmektedir. Güneyde bugünkü Eşref paşa parkları Müslüman mezarlıkları, Bahri Baba Parkı, Musevi mezarlığı, doğuda da Mezarlık diye anılan Tilkiliğin üstündeki mezarlık gene şehrin hudutlarını belirtiyordu. Mezarlıkların herzaman konut mahallerinden onbeş dakika-yarım saat kadar yürüme mesafesinde oldukları düşünülürse şehrin bütününün 150 hektar kadar olduğu söylenebilir.

Kuzeye uzanan sahil üzerinde gravürlerden anlaşıldığına göre bahçeli evler halinde bazı Avrupa konsoloslukları yer almak-

[24] Texier Charles, *Etud Sur Smyrna*, Paris, 1868.

[25] Sahillioğlu, Halil, "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Nisan, 1968, S.7.

tadır. Bu devre konsoloslarının kendileri de tüccardır ve özel ticaret işlerinin düzenlenmesi ile ilgilidirler. Onun için yerleşmelerinin üst tabaka konut ile ticari kurum arası bir yerde olması gerekirdi. İzmir'deki yerleşmelerinde de bu konsolosluklar hem iş merkezinin hemen yanında kalmışlar, buna ek olarak da arkalarını Hıristiyan mahallelerine dayamışlardır. Ayrıca limanı gözleyebilecek ve gerekirse denizden ulaşım yapılabilecek bir yerde yerleşmiş oldukları göze çarpmaktadır.[26] Böylece iş mıntıkası ile temas, ulaşım ve haberleşme olanakları ve kültürel ilişkiler yönünden en rasyonel yeri seçmiş görünmektedirler. Gravürlerden isim olarak belirlenmiş olanlar Fransız, İngiliz ve Hollanda konsolosluklarıdır. Evliya Çelebi ise "18 Kefere Kralının Konsolosu"ndan söz etmektedir.

İzmir'de 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra ticarette yepyeni bir yoğunluk olduğun gördük. İzmir'in Donanma Deniz üssü olarak kullanılması ve Girit'in zaptı, Girit'i ve diğer Ege Denizi adalarını da İzmir'in hinterlandı haline getirmiştir. Bu sürecin içinde İzmir'in merkezi iş mıntıkasında hem fonksiyonlar hem arazi kullanılışı çeşitlenmiş hem de buranın yüzölçümü büyümeye başlamıştır. Sonunda iç liman doldurulmuştur. Burada arazi talebinin iç limanının doldurulması ile karşılanmasında iki faktör rol oynamış görünmektedir. Birincisi iç liman zaten dolmuştu, suların alçak olduğu zamanlarda gemiler çok zor gidiyordu. İkincisi merkezin iş mıntıkası geriye doğru rahat büyüyemiyordu. Arkadaki zengin ve nüfuzlu kimselere ait konutlar koyarak yerlerini çarşıya bırakmamakta direniyorlardı. Mamafih eskiden rıhtım olan şimdi şehrin ekseni diyebileceğimiz yol (Anafartalar caddesi) şimdi iki tarafından çarşı sokaklarının uzandığı, üzerinde ise önemli yeni "han"ların inşa edildiği hem Başdurak'ta hem de Hisar Camii etrafında iki merkezi birleştiren ana yol haline geldi. İkinci gelişme liman fonksiyonlarının dış körfez sahiline yerleşmesi ve iş merkezinin kuzeye doğru genişlemesidir. Bu gelişmeler kuzeydeki Rum mahallerini biraz

[26] Kütükoğlu, Mübahat, "XVIII. yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerinde Etkisi" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt II, s.57.

daha kuzeye, güneydeki Yahudi mahallelerini ise güney-doğuya doğru itmiştir. En kolay gözlenen kayma ise konsolosluklarda olmuş bunlar hem daha kuzeye kaymış hem de bahçelerini, yani aynı yerde geniş arazi kullanma şanslarını kaybetmişlerdir.

Merkezi iş mıntıkasının iç yapısında göze çarpan en bariz değişme, ticaret mallarının getirildiği binalarda yani hanlarda gözlenmektedir. 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın birinci yarısında yapılan hanların çoğu artık malın taşınması ile ilişkisini kesmiş yalnız ticaretle, yani malın tasnifi, muhafazası ve satışı ile ilgilenir hale gelmiştir. Arap Hanı, Çakaloğlu Hanı bugün bile bu farklılaşmanın iyi örnekleridirler. Bu binalar, eski uzun mesafe hanlarından farklı olarak, avlusuzdur. İçinde malların çeşidini ayrı ayrı koyabilecek bölmeler vardır. Ortada teşhir, yazılı kayıtlar, pazarlık ve benzeri ilişkiler için çok fonksiyonlu boş bir mekan bırakılmıştır. Kapalı çarşı ile uzun mesafe hanı karışımı ama tek ünite halinde çalışan bir toptancı mekanı gibi görülmektedirler.

Kervan hayvanlarının bakımı ve kervanın onarımı bu devrede artık şehrin içinden çıkmış bugün Kemer diye anılan yerle Basmane arasındaki mekana yerleşmişti. Bu devre kervanları daha çok Gediz, Büyük ve Küçük Menderes vadileri bölgesinin artık ürününü İzmir merkezine ulaştıran kısa mesafe kervanları idi. Şehre gene Tilkilik-Anafartalar yolu ile girer, merkeze gelir yüklerini "bozar" yine geri Kemer'e gelir orada gecelerdi. Uzun mesafe kervanları ve uzun mesafe kervanlarını barındıran hanlar büsbütün kaybolmamıştı. Hatta mimarlık yönünden hâlâ değeri olan Kızlarağası Hanı o devrede inşa edilmişti. Fakat önemli olan, yeni ticaret şeklinin kendine uygun farklı yerleşmesini ve binasını yaratmış olmasıdır. Bu devrede inşa edilen hanların yüzyıl başında merkezi iş mıntıkasının güneyinde, sonuna doğru ise merkezi iş mıntıkasının kuzeyi ile rıhtıma yakın yerlerinde olduğu görülüyor. İş mıntıkasındaki bütün binaların eski ikametgahlarından farklı olarak kârgir binalar olduğu da

dikkati çekmektedir.[27] Bu devrede İzmir'de modern anlamda otel kurumunun da ortaya çıktığı anlaşılıyor. Yani taşıtın bakımı ve geceleme yeri nasıl farklı mekana kaymışsa, malın sahipleri de malın kaldığı yerin dışında geceleme mekanı bulmuşlardır. Böylece bu devrede kervanların hayvan, mallar ve tacirlerinin ayrı ayrı kalacakları yerler belirdiği görülmektedir.

Ticaret ile ilgili binalar ve bunların ihtisaslaşmasında gördüğümüz özellik yani malı taşıyan kervanla ilgilenmeyen yalnız gelen mallarla ilgilenen binaların, yani ticarethanelerin de ulaşım ve taşımanın ihtisaslaşma ve örgütlenmesi ile uyuştuğunu göstermektedir. İzmirli tüccarların yalnız malları alıp depo edip sattıkları hanların çoğaldığı devrede, kervancılık da yalnız ulaştırma ile ilgilenmeye bunun ötesinde tüccar ve malı ile ilgili sorumluluğu üzerinden atmaya yönelmiş ve başka fonksiyonlardan bağımsız bir ulaşım örgütü haline gelmiştir. Yukarıda işaret ettiğimiz monopol halinde örgütlenmiş deve kervanları ya da arabacılar bunların ulaştırma bakımından tek başına önemli bir faaliyet haline geldiğini ve yerleşme düzeninin ve ticaretin farklılaşmasının tamamlandığını göstermektedir.

19. yüzyıl başına kadar İzmir'in merkezi iş mıntıkası bir tek ekonomik düzenin yerleşmesini aksettirmekte idi. Yeni yapılan binalar, buralara yerleşen fonksiyonlar hepsi birbiri ile bütünleşmiş, birlikte işleyen birimlerdir. Rum mahallelerinin gelişmesi ve buraya öncekinden çok daha fazla Avrupalı'nın yerleşmesi, bazı tüketim malları perakende satış nüvelerinin yerleşmesi ile buraya Frenk mahallesi adı verilmesine rağmen merkezi iş mıntıkası hâlâ bir tek sistemin parçalarını taşıyordu. Bu iş merkezinin bölge ile bütünleşmesinde bir çeşitlenme yoktu. Fakat 1830'lardan sonra o zamana kadar azar azar olan değişikliklerin birikimi ve daha hızlanan yeni değişikliklerle, İzmir'in yerleşmesinde dramatik yenilikler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bölge idare merkezinin önce Aydın'a sonra İzmir'e naklinde olduğu gibi bölge artık ürünün akımı ve kontrolünde yeni yön-

[27] Texier, İzmirliler zelzeleden korunmak için ahşap evler yapmış fakat bu defa da yangın felaketi ile karşılaşmışlardır, der. Texier, Charles, *Ibid.*

ler ve vasıflar kazanmakta idi.

19. yüzyılın ikinci yarısında dışarıya gönderilen ürünlerin üzüm ve incir gibi lüks yiyecek maddelerine dönüşmesi buna tütünün eklenmesi, pamuğun ihraç metaı haline gelmesi, bunların gemilerle ihraç edilebilir hale gelmesi için ilk işlenme ameliyesine tabi tutulması gereği, bu ticaretin hacmi dolayısı ile kredi, işleme depolama için gereken örgütler, ulaşım ve haberleşme gerekleri yepyeni ve eskisi ile ilişkisi olmayan bir düzen ve yerleşme şekli getiriyordu. Önemli olan bu yeni ilişkiler gelişip yerleşirken dış ticaretle ilgili olmayan diğer fonksiyonlar yani imalat, perakende satış, idare-kontrol ve benzerleri hemen hiç değişmiyordu. Merkez hem şehirle hem bölge ile iki ayrı düzeyde ve biçimde bütünleşiyor bu da olduğu gibi mekana aksediyordu.

Mekanda ulaşım ve haberleşme yönünden en elverişli yerler çeşitli fonksiyonlar ve kurumlar arasında çekişme konusu oluyordu. 1880-90'lar İzmir'de güçlü bir rekabetin yer aldığı yıllardır. Hepsi de derece derece dışa bağlı gelişme dinamiğinin unsurları olan çeşitli menfaat grupları hakim hale gelme mücadelesi vermektedirler. Bu durum arazi kullanımında kedini göstermektedir. İzmir'in 1890'lardaki fotoğrafları çok ilginçtir. Anafartalar caddesi hâlâ bir merkezi çerçevelemektedir. Buraya açılan yollar üzerinde hâlâ "hanlar", zanaat sokakları, perakende satış yerleri birbirini takip etmektedir. Ama Hisar Caminden öteye sahil doldurularak elde edilen sahada, sahil ile bugün gerilerde Gazi Osman Paşa Bulvarı arasında kalan kısımlarda kervanlarla ilişkisi olmayan yeni tip bir "han" inşasına hakim hale geldiğini görürüz. Bu alan çok kalın taş duvarlı iki ya da üç katlı dar ve uzun binalarla dolmuştur. Şehirde şimdiye kadar hiçbir fonksiyon bu kadar kıymetli arsalar üzerinde bu kadar geniş bir yer işgal etmemiştir. İçeride özellikle incir, üzüm, tütün depo edip işlemeye yarayacak büyük salonlar ve gene ticaretin idare yönünü barındıran bölmelerle ayrılmış kısımlar bulunuyordu. Bazılarının içinde işlenen malın ambalajının imali ile ilgili kısımlar da vardı. Bunlar hem eski uzun mesafe hanlarından hem de 18. yüzyıl hanlarından çok farklı idi-

ler. Burada ticaretin yeni şekli ile beraber bu malların el değiştirmesindeki yeni yönü görmek mümkündür. Artık ne eski uzun mesafe kervanı hanının taşımayı da içeren yapısı ne 18. yüzyılın ticaret hanlarının sadece geçici bir dönem her cins malın depo ve sevk işlemini yerleştiren yapısı kalmıştır. Bunların yerine, ilgilendiği bir ya da iki cins mal üzerinde tam olarak uzmanlaşmış ve bunları ilk derecede işleyen fakat henüz idare fonksiyonunun tam olarak ayrılmadığı bir bina yapısını görüyoruz. Bu binalar büyük bloklar halinde Konak meydanındaki Yalı Camiinin yanından başlıyor ve bugünkü Cumhuriyet alanına kadar uzanıyordu. Bu depolar büyük, kesintisiz masif kitleler halinde yerleşmiştir. Bütün bu alt bölge içinde tek tek lokanta bakkal gibi küçük servis kurumları hariç başka cins yerleşme yoktu. Oysaki Kordon'un belirli bölümünde banka, şirket gibi kurumların yerleştikleri yerlerde perakende ticaretin yerleştiği kısımlara geçişte, özellikle yan yollar ve arka sokaklar üzerinde, çöküntü mıntıkası özelliğini taşıyan ucuz oteller, ucuz eğlence yerleri, küçük depolar yerleşmişti. Bu arada 19. yüzyıldan beri Fransız gümrüğü diye anılan ve şimdiki Balıkhanenin doğusundan başlayıp gene Cumhuriyet alanı civarına kadar Kordon üzerinde Basmane civarından gelen ana yolun kordona açıldığı yerde malların gemilere yüklenmeye hazır hale geldikten sonraki el değiştirmesi ile ilgilenen büyük yabancı şirketler, bankalar, sigortalar kısaca aracı tarımsal artık ürün üzerinde en etkili son kontrolü yapan kurumların yerleştiğini görüyoruz. Bu yeni fonksiyonların yerleşme tarzı konsoloslukları daha da kuzeye kaçırmış görünmektedir.

Bu devrede eski artık ürün kontrol örgütleri olan hükümet ve şehir idare kurumlarının da şehirde yeniden yerleştiği gözlenmektedir. İzmir'in vilayet merkezi olması ile daha büyük bir hükümet konağına ihtiyaç duyulmuştu. Büyüyen şehrin düzeni içinde 1871'de kurulan belediye için de bir bina gerekiyordu. Bu kurumlar da ödeme yeteneklerine ve kontrol kudretlerine göre bir arsaya yerleşeceklerdir. 1872'de inşa edilen yeni Hükümet Binası, İzmir'de yeni tür bir ticaret hayatı gelişmemiş ve merkezi iş mıntıkası kuzeye doğru yeni eğilimler göstermemiş

olsa idi, bu bina gereken yerde inşa edilmiş olmayacaktı. Artık önemini kaybetmiş olan Hisar Camii civarından ayrılmış eski makbul perakende ticaretin sıralandığı bir zamanların işlek Anafartalar caddesinin başlangıcında ve denize karşı yerleşmiştir. Ne var ki yeni iş hayatının ödeme kabiliyeti bu binanın hemen bitişiğine incir üzüm depolarını yerleştirmiş ve burayı hatta zor fark edilir hale getirmiştir. İki artık ürün kontrol örgütünün göreli yerleri böylece ortaya çıkmıştır.

Hükümet binasının küçük de olsa kesif Müslüman işyerleri civarında olması tercih edilmiş diye düşünülse bile 1891'de yapılmış olan Belediye Binası için bu da söylenemez. Belediye binası tamamen yeni gelişen bölgede fakat üzüm incir depolarının arasında üçüncü derecede bir arsada inşa edilmiştir. Büyük ticarethanelere karşı hükümetin arsalara para ödeme kabiliyeti abide-binalarla güç göstermek için bile yeterli olmamıştır.

Buna mukabil en iyi bölge sayılan gümrük rıhtımı civarında yeni açılan yol üzerinde iki ayrı cins borsa yerleşmiştir. Bunların yanında ve önünde de postaneler kurulmuştur. 1890'larda yeni İzmir'in dışa bağımlı ticareti ve bankacılığı hâlâ yukarı doğru yükselen bir eğri çizerken iş mıntıkasının ağırlığı buraya kaydığı gibi kuzeye doğru gelişme giderek bu kurumların yanında o zamanın lüks otellerini, kulüplerini ve eğlence yerlerini de geliştirmiştir. O devrenin en büyük lüks oteli "Krammer" oteli sahilde şimdi Büyük Efes Oteli'nin ekolojik yönden mukabili olan Atatürk heykelinin tam önünde Kordon'da idi.

Burada eskiden olmayan bir farklılaşma daha ortaya çıkmıştır. O zamana kadar tek bir bütün içinde yer almış olan perakende satış şimdi daha az satın alma gücü olanlara hizmet eden çevre olarak ikiye ayrılmıştır. Daha küçük satın alma gücü olanların çevresi Anafartalar caddesi çevresinde kalmıştır, daha yüksek olanlarınki ise Kordon ve Yeni Hanların arkasında "Meyhane Boğazı" diye anılan 19. yüzyılda gelişmiş bölgede yeni ve çok daha pahalı mallar satan bir yeni "çarşı" halinde ortaya çıkmıştır. Burada merkezi İngiltere, Fransa hatta İsveç'te olan büyük mağazaların şubeleri açılmış yerli gayrimüslimlerin

hem ihtisaslaşmış hem de örgütlenmiş perakende ticaret kurumları da onları takip etmiştir.[28]

Bu çarşıların "Frenk Mahallesi ve Çarşısı" diye anılması, temeldeki yapısal farklılaşmanın, iki çeşit artık ürün kontrolünden iki değişik ölçekte elde edilen ve dolayısı ile sarf edilen gelirin aynı zamanda etnik bir ayrılığa da tekabül etmesi bu çarşının Frenk çarşısı ya da Rum çarşısı diye anılmasına ve böyle düşünülmesine sebep olmuştur. Halbuki anlaşıldığı kadarı ile yeter çapta satın alma gücü olan Müslüman nüfusun, özellikle erkekleri, bu çarşıyı hem perakende tüketim malları hem de eğlence ve diğer servisler için kullanmakta, kadınları ise daha seyrek olmakla beraber erkek akrabalarının yardımı ve eşliğinde gelip özellikle büyük mağazalardan alışveriş yapmakta idiler.[29]

Merkezi iş çevresinin buralara yayılması buradaki Rum konut mahallelerini daha kuzeye itmiş, bir yönden o zamanlar Punta adı ile anılan Alsancak'ta doğu sahiline dayanmış, iç taraftan da Basmahane ve Tabakhaneyi aşarak (tabii buralardaki deri ve yazma imalathaneleri çoktan kapanmıştı) Kervan Köprüsüne, Kemere doğru kaymış, Gaziler Mahallesi (Abdullah Efendi Mahallesi) ve civarına yerleşmişti. Burası orta ve düşük Rum mahalleleri haline gelirken Punta (Alsancak) üst orta gelirli Rum mahalleleri ortaya çıkmıştır. Buralarda özellikle Kordon ve şimdiki Cumhuriyet Meydanı ile Kültür Park arasında kalan bölge üst gelir gruplarının yerleşme yeri olmuş, Kordonun arkasında şehir içinde olmasma rağmen geniş bahçeler içerisinde kârgir büyük evler inşa edilmiştir.

---

[28] İngiliz sermayeli "Baker", İsveç sermayeli "Orozdibak" gibi büyük mağazalar ("department store" eski perakende satışa hiç benzemeyen bir örgütleşme ile ortaya çıkmışlardır. Yersel tüccarlardan da bu tarz mağazaları örnek alanlar çıkmış, örneğin Sivrihisaryan'ın mağazası 1895'te açılmış ve 1914 Birinci Cihan Harbi'ne girmeden önce ordunun teçhizatı bu mağazanın stoklarından temin edilmiş, sonra harp sırasında hiç ithalat olmamasına rağmen bu stoklar mağaza 1922'de yanıncaya kadar açık kalabilmiştir.

Diğer yönden Müslüman mahalleler, merkezi iş mıntıkasınca itilmemekle beraber göçen nüfusun sebep olduğu yerleşme ve kaymalarla, alt gelir grupları iki Çeşmelikten yukarılara, Eşref Paşa'ya yayılmış, orta tabaka Namazgâh, Tilkilik'in arkaları ve Mezarlık Başına bütünü ile yerleşmişti.

Müslüman orta ve üst orta tabakalar 1890'larda, buralar dolduktan sonra şehrin batı yönünde Yahudi Mahallesini ve mezarlıkları atlayarak Karantina'ya yerleşmeye başlamışlardır. İki Çeşnelik ve Keçecilerdeki Yahudi Mahalleleri ve Karataş'a taşmıştır. Karataş ve Karantinadan öteye Göztepe ve Kokaryalı'da[30] dar sahil şeridinde ve yakın tepeler üzerinde şehrin Müslüman zenginlerinin yalı ve bahçeli köşkleri yerleşmeye başlamıştır. Hem Punta'daki bahçeli köşkler arasında hem de Kokaryalı ve Göztepe'de, yalnız şehrin Müslüman ve Rum zenginlerinin ikametgahları değil İzmir'in 1890'lardaki gelişmesinde gelir tabakalaşmasında büyük anlamı olan İngiliz ve Fransız ailelerinin büyük bahçeler içindeki ikametgahları yer almıştır. Fransızlar daha çok "Punta" (Alsancak) Konsoloslar mahallesini, İngilizler ise daha çok Karantinanın arkasındaki tepelerle Göztepe civarını tercih etmişlerdir.

Yabancı en üst tabaka İzmir sermayedarlarının, diğerleri ile kıyaslanamayacak kadar geniş olan gelirleri konut yerleşme düzeninde son derece çarpıcı bir şekilde görülmektedir. Özellikle Rıhtım ve Demiryolları şirketlerinin İzmir'deki en üst idarecileri ki bunlar şehir halkınca "sahipleri" diye anılmakta ve düşünülmekte idiler.[31] Şehir içindeki hiçbir tabakalaşma ile kıyas edilemeyecek kadar yüksek olan gelirleri ile Banka müdürleri ile ihracat tüccarları o zamana kadar İzmir'de mümkün olma-

[29] Örnek olarak bkz., Uşaklıgil, Halit Ziya *İzmir Hatıraları*, Remzi Kitabevi, 1952, İstanbul.

[30] Şimdiki adı ile Güzel Yalı denen semt.

[31] Rıhtım Şirketinin büyük hissedarı ve müdürü diğer birçok şirketin de hissedarı olan Giffret'in bu devrede İzmir'de Lynd'lerin "Middle Town"daki "Family fonksiyon ve nüfuzunu yarı-koloni bir şehir çerçevesi içinde yaşattığı anlaşılıyor. Rıhtım Şirketi 1936 senesinde devletleştirilmiş, ticaret hariç diğer şirketler kapanmış olduğu halde M. Griffret'in şehrin gündelik hayatındaki nüfuzuna ait hikayeler yarı

yan bir yerleşme tarzını getirmişlerdir. Bu yerleşmeyi mümkün kılan şüphesiz yeni gelir kadar, ulaşımdaki yeni teknolojidir. Yalnız bu yeni teknolojinin yani demiryolunun, döşendiği yer ve kullanılışı son derece ilginçtir. Fransız "müdürlerin" 15 kadarı İzmir tepelerinin arkasında Kemer deresi vadisi içerisinde mevcut küçük bir köyün yanında kısmen izole bir çevreyi kendileri için büyük parklar içerisinde Avrupa'daki malikâne üslûbunda evler inşa ederek yerleşme yeri seçmişlerdir. Sonra buraya bazı üst orta gelirli tüccarlar ve gerekli servisleri temin edecek kimselerin yerleşmesi ile çok ilginç bir "banliyö" ortaya çıkmıştır. Bu yerleşmenin, Buca'nın şehirle irtibatı esas itibarı ile trenle sağlanmakta gibi görünmektedir. Punta istasyonundan kalkan ve Kemer çayı vadisini takip ederek esas hattan ayrılan 40 km bir yol burayı şehre bağlamaktadır. 1900 yılına kadar bu yoldaki trenler sadece sabah 9.00'da Buca'dan kalkmakta 9.30 civarında Alsancak istasyonuna gelmekte: öğleyin 12.00'de tekrar geri Buca'ya dönmekte, öğleden sonra 14.30'da gidenleri geri getirmekte ve akşam üzeri geri dönmekte ve orada kalmakta idi. Bu trenler o zamanlar arada hiçbir istasyonda durmamakta ve yolcular bilet almamakta kontrol edilmemektedir. Demek ki bu trenden yalnız Buca'da oturan yabancı şirket müdürleri ve üst tabaka tüccarlar yararlanmakta idi. Buca'daki terminal istasyonu da özel bir köşk gibi bir gül bahçesi içerisinde idi. Üç köşkün parklarının meydana getirdiği köşeye hemen hemen bitişikti. Diğer köşklere özel at arabalarıyla gidilirdi. Yerleşmedeki diğer kimseler ve tren saatleri dışında köşklerin sakinleri şehre arabalarla gider gelirlerdi. İzmir Kasaba hattı üzerinde de Basmahane istasyonu ile Bornova arasmda gene ayrı bir hat inşa edilmişti. Bornova'da istasyon köyden 3 km kadar uzakta idi. Fakat istasyona 5-10 dakikalık yürüme mesafesinde büyük duvarlarla çevrilmiş bahçeler içerisinde bir düzine İngiliz tüccar ve "müdür" ailesi yerleşmişti. Bu hatta trenlere başkalarının da binmesine izin verilmişti, fakat İngilizlerin va-

folklorumsu bir halde hâlâ devam etmektedir. Örnek olarak bkz., Olgaç, Ulvi, *Güzel İzmir Ne İdi Ne Oldu*, İzmir, 1939, ve Lynd R. ve H. *Middle Town in Transition*, New York, Horcourt, Brace, 1937.

gonu özeldi, kendilerinden başka oraya kimse binemezdi. Böylece İzmir'in ulaşımını, maliyesini, ticaretini en üst kademeden kontrol edenler, kendilerine şehrin Türk, Rum, Levanten hatta diğer Avrupalı nüfusu ile kıyaslanamayacak şekilde masraflı ve izole bir yerleşme yeri ve tarzı seçmiş oluyorlardı. Burada öğrenemediğimiz bir şey niçin Fransızların, İngiliz şirketi tren hattı üzerinde bir yere, İngilizlerin ise Fransız şirketi tren hattı üzerinde bir yere yerleşmiş olmalarıdır. Üzüm, incir ve tütün işlenmesi zorunluğu yalnız bu elit grubun değil eskiden hiç olmayan bir şekilde işçilerin de şehre günlük akımını gerektiriyordu. Merkezi iş mıntıkasının insan akımı da şimdi banliyö tren seferleri ile temin ediliyordu. Bornova ve Buca'ya ilaveten Kasaba hattı üzerinde yeni yeni yerleşme yeri haline gelen Karşıyaka'ya kadar Aydın hattı üzerinde de Gaziemire kadar servis vardı. Körfez etrafındaki yerleşmelerle de 1891'de kurulmuş olan Körfez vapurları Hamidiye Şirketi teması temin ediyordu.[32] Merkezi iş mıntıkasının güney ucuna yakın yerde Konak, kuzey ucuna yakın yerde de Pasaport iskeleleri, doğuda Bornova ve Karşıyaka için Basmane istasyonu, daha ileride Punta istasyonu iş mıntıkasının tam bir çerçevesini çiziyor ve ulaşım hizmetini tamamlıyordu.

İzmir'in bu yeni gelişen yönlerinde, ister Rum mahallelerinde olsun ister Müslüman, yeni inşa edilen evler orta boy muhkem, kârgir yapılardı. Aslında bu özellikleri ile 17. yüzyıl Kuzeybatı Avrupa toplumlarındaki "tüccar evleri"ne çok benzerlerdi. Fakat Buca ve Bornova'daki malikâneler bu "tüccar evleri"nden çok farklı ölçekte ve üslûpta idi ve bunlarla kıyaslanamazdı. Eski İzmir seçkinlerinin Tilkilik civarındaki "konak"ları da hem üslûp hem de ölçek bakımından "tüccar evleri" değil-

[32] Hamidiye Şirketi İngiliz sermayesi ile mahalli sermaye karışımı bir şirketti, 1895 yılında körfezde 12 küçük vapuru işliyordu. Bkz., Bilget Adnan, *İbid.*, s.68.

di.[33] Bir anlamda 19. yüzyılda İzmir'de gelişmiş olan yeni ev tipinin kökeninin eski İzmir konakları olmadığı kolayca söylenebilir. İzmir 1890'larda konutları bakımından da çeşitli servet seviyesindeki bir tüccarlar şehri olduğunu gösteriyordu.

Böyle büyüyen bir şehirde arazi alım satımının yeni bir biçim göstermesi doğaldı. 19. asır ikinci yarısında İzmir'in içerisindeki yolların bazı şirketlerce hisse senedi çıkarılarak ev ve bahçeleri istimlak ederek inşa edilmesi tarzı ortaya çıktı. Bu şirketlerin hemen hepsi kaldırımlar için Napoli taşı diye anılan geniş 45 x 45 boyutundaki İtalya'dan getirilen taşı kullanıyorlardı. Çarşı içleri bunlarla kaplanırken doğudaki tepeye ve Kemere doğru uzanan fakir mahalleler geleneksel Arnavut kaldırımı ile kalıyordu. 1861 yılında kurulan Fransız-Belçika şirketi, sahili doldurarak ve tesviye ederek kordonu ve gümrük rıhtımını inşa imtiyazı alarak yol inşaatı şirketlerinin en girişken örneğini vermiştir. Sahilin doldurulması için Aydın demiryolu vasıtası ile hat güzergâhından getirilen kaya ve taşlar bu işin iktisaden verimli olmasını temin etmiştir.[34] Ayrıca şirket yalnız yol genişliği kadar bir sahayı değil o zamanki İzmir'de üst tabaka şehir evlerinin inşa edileceği kadar derinliği ve genişliği olan bir sahayı da doldurarak arsa haline getirmek imtiyazını elde etmişti. Böylece Rıhtım Şirketi hem limanda rıhtım resmi alarak masraflarını amorti ediyor hem de şehrin en pahalı arsaları haline gelen "Kordon" arsalarını satarak masraflarını kapatıyordu.

Bu yol İzmir şehrinin birkaç çeşit ulaşım ihtiyacını karşılamakta idi. Herşeyden önce şehrin en iyi ikametgâh semtinin şehir merkezine kolay ulaşımını sağlıyordu. Sonra Aydın demir-

[33] Konakların iç yapıları ve yaşayışı için bkz., Uşaklıgil Halit Ziya, *İbid.* Bu binalar muhkem tüccar evlerinden yapı ve üslûp olarak çok farklıdırlar. Hafif fantezisi olan seçkin üslûplar, ahşap malzeme hakimdir. Şimdi fonksiyon değiştirmiş olmalarına rağmen bu özellikleri bugün bile görülebilir.

[34] Rivayet olarak Selçuk'taki dünyanın yedi harikasından biri olan Diana mabedinin bütün taşları bu rıhtımın inşasında kullanıldığı söylenmektedir. Hakikaten bugün Selçuk'taki mabedin yerinde büyük bir dikdörtgen çukur vardır. Halk buraya "İngiliz Çukuru" der, ve içerisinde tek taş parçası yoktur.

yolunun istasyonu ilerde Alsancak Halkapınar iç limanında yapılacak rıhtımlarla denizle irtibatını temin edecekti. Fakat henüz bu proje tahakkuk etmeden Fransız-Belçika ortaklığı şimdiki rıhtım ve limanı tamamlamayı başarmıştı. Aydın Demiryolu İngiliz Şirketi de bu yeni yapılan Kordonda en büyük ortağı Rıhtım Şirketi olan tramvay şirketinin raylarını sadece geceleri kullanarak gümrük limanına inme imtiyazını almayı uygun bulmuştu. Kordonun başka bir fonksiyonu da İzmir'in merkezini şehrin civarında gelişmeye başlayan Buca, Bornova, Bayraklı ve Karşıyaka gibi banliyö kasabalarına giden yolların dağılım noktası olan Kemer'e, kısa ve düzgün bir şekilde bağlamaktı.

Kordon ve Rıhtım Şirketi İzmir şehrinin yarı-koloni devresindeki en münakaşalı yatırım gibi görünmektedir. Yalnız Osmanlı devletinin vergi alma fonksiyonuna müdahale etmesi bile kâfi karışıklık yaratırken şehir içi arazi sözkonusu olduğunda gelenek ve eski usullerin hepsini altüst eder şekilde, toprak "üretip" satarak kâr etmekle, toprakla ilgili her türlü usulü de bozuyordu.

Daha sonra İzmir İmarat ve İnşaat Şirketi de aynı prensiplerle Basmane istasyonunu gümrüğe bağlamak üzere hisse senedi çıkarıp istimlâklere girişmiştir. Bu şirket de Rıhtım Şirketine benzer imtiyazlar almıştır. Bu da yolun iki tarafındaki arsaları alıp yol bittikten sonra satmak imtiyazını da elde etmiştir. Bu yolun kordona açılan ucundaki Bankalar hiç değilse bu girişimin başlangıcının başarılı olduğunu göstermektedir. Fakat yol şirketçe bitirilmemiş, rıhtımdan 300 metre içerde inşaat durmuştur. Gerisi sonra 1935'te tamamlanmıştır.[35] Üçüncü önemli yol 1880'lerde Göztepe-Güzelyalı yönünde açılan yol olmuştur. Yukarda da söylendiği gibi bu çevre Müslüman üst tabaka ailelerinin yerleştiği yerdi. Karantina'nın dağ kısmına uzanan cadde ve Hatay Caddesi, yani şehrin güney yönünde gelişmesini temin eden yollar ise Hükümet tarafından geleneksel tarzda açtırılmıştır. Bu devrede şehir içi yolların gelişmesinde yabancı şirketlerin rüsum ve arsa satışı ile çifte kâr ederek en işlek yolları yaptığını dolayısı ile mal ve insan akımını en yüksek kâr prensi-

[35] Bu yol şimdiki Fevzi Paşa Bulvarı'dır.

bi ile kontrol ettiklerini, Devletin ise Müslüman üst tabaka dahil olmak üzere kamu yararına yerleşmenin genişlediği yönlere yol yaptırdığı açıkça ortaya çıkmaktadır.

Genellikle arsa sorunu ise bambaşka bir yönde gelişmiştir. Şehrin civarındaki bağ, bahçe, tarla halindeki arazi şehrin eski nüfuzlu ailelerinin ve eşrafının mülkü halinde idi. Şehir genişledikçe bu arazi kullanılışının zorlandığı şehir arazisi haline getirilmek üzere satış için imkânlar arandığı sabittir. Özellikle Basmane'den doğuya ve güneye uzanan arazi ile Karşıyaka'nın üzerinde kurulduğu arazisinin satışını ve üzerine yerleşilmesini mülk sahipleri istememişlerdir. Direnme önce Kasaba hattı ve Basmane istasyonu arazisinin şehrin en eski ailelerinden birinden Fransız Şirketince kiralanması ile kırılmış ve sonraki birçok alışverişe örnek olmuştur.

Niçin direnildiği, sonradan bu yolun nasıl bulunduğu tespit edilememiştir. Sebep, bahçelerini bekletip daha kıymetli arsalar olarak satmak istemek kadar, eski adetlere göre arazi satmanın hoş karşılanmaması da olabilir. Vakıa odur ki Türkiye de yalnız İzmir'de toprak satılmamış fakat 99-100 sene için kiraya verilmiştir.[36] Yani arsa mülkiyetini aileler muhafaza etmişler, binaların mülkiyetini ise kiralayana bırakmışlardır. Böyle bir toprak el değiştirmesi ile şehrin büyümesinin hızlandığına şüphe yoktur. Bu mülkiyet tarzı, mamafih, harpler, yangınlar, göçler yüzünden ikinci nesillerin ilgisizliği ile karşılaşmış ve kaybolmaya yüz tutmuşken, İkinci Dünya Harbi'nden sonra toprak yeniden son derece değerlenince toprak mülkiyetine sahip çıkmak talepleri artmış ve ev sahiplerinin evlerini yıkıp yeniden yapabilmek için binlerce dava açtığı tapu müdürlüğünce ifade edilmiştir. Türk Müslüman mahallelerinin yayıldığı Eşrefpaşa gibi mahallelerde ise arsa ve evler hükümetçe yapılıp göçmenlere verilmiştir.

[36] Arsa kiralama usulü aynı devrede bir de sadece Bursa'da ortaya çıkmış görünmektedir.

Sonuç

Avrupa'da sanayinin doğumundan önceki İzmir şehri, yerleşme yeri kademelenmesi tedricen büyüyen mal, insan, haber akımlarının sağlandığı ulaşım ve haberleşme sistemleri içe dönük, üstelik yerleşme kademeleşmesine ve üretim teknolojisine uygun, artık ürün kontrolünün ekonomik ve siyasal yönlerinin birbiri üzerine çakıştığı tutarlı bir bölge bütünleşmesi içerisinde uzun mesafe ticaretinde ve bir cins zanaatta ihtisaslaşmış bir şehirdir.[37] Giderek, bütünleşme şekli, dengeli bölge ilişkileri ve İzmir'in bu bölgedeki fonksiyonu dış dinamikle değişmeye başlamış ve 19. yüzyılın sonunda her yönden yeni bir aşamaya ulaşmıştır. Bu devre uzun mesafelerin değil kısa mesafedeki tarımsal artık ürünün mümkün olan en büyük miktarının yoğun dış ticaretle dışarı akıtıldığı bir dönemdir. Bu artık ürün akıtımı ulaşımda ve haberleşmede yeni bir teknoloji (tren ve buharlı vapurla posta teşkilatı ve sonraları telgraf) ile sağlanmıştır. Fakat tarımsal üretimde ürün değiştiği halde teknoloji ile yerleşme biçimi (dağınık, izole köyler) değişmediği için akıtımı temin ve devam ettiren örgütler (Ticaret şirketleri, sigortalar, bankalar, demiryolu, rıhtım şirketleri) ulaşım ve haberleşmenin etkinliğini arttırmak için eski teknoloji ve ilişkilerin bir kısmı yeni uyumlar yapmış ve yeni tampon roller edinmişlerdir. Bu halin sonucu tarımsal artık ürün kontrolü devletin elinden çıkmış, dışa dönük, dışa bağlı yeni ekonomik kurumlara geçmiştir. Bunun dışında tarımsal olmayan ürünler ve faaliyetler hâlâ eski idare ve koordinasyon çevrelerinin, devletin elinde kalmış ve çok az değişiklikle eski ilişki düzenlerini devam ettirmişlerdir. Bu çelişki, yani ikili kontrol ilişkisi şehirde belirli bir çift-yerleşme yapısı ortaya çıkarmıştır. Bu çift yapı bir tabakalaşma ya da sosyo-ekonomik güç ayrılığından fazla bir farklılaşmadır. En iyi şehrin ekolojik yapısında gözlenebilmiştir.

Burada anlattıklarımız göstermiştir ki 19. yüzyıl sonunda artık İzmir'in Sjoberg'in anlattığı sanayi öncesi şehri ile hiç bir

[37] Sjoberg, G. *The Preindustrial City*, Glencoe III, The Free Press, 1960.

ilişkisi kalmamıştır.[38] Burada bir an sanayi öncesi şehirlerle Orta Doğu şehir yerleşmeleri üzerinde durmak uygun olacaktır. Tarihçi yaklaşımı ile örneğin von Grunebaum[39] Orta Doğu şehirlerini geleneksel İslam şehri olarak ele almış fakat dine özel bir önem vermiş, mekandaki yerleşmeyi sosyal yapı ile etkileşme içerisinde ele almamıştır.

Şehirlerin var oluş sebebi, şehrin çevresi ile çok yönlü ilişkileri ile idare, koordinasyon ve kontrol fonksiyonlarının merkezi olmasıdır. Ayrıca burada tarımsal olmayan üretim de yer almaktadır. Orta Doğu şehirleri bir istisna değildir. İzmir ise hiç değildir. Bütün yazımız boyunca göstermeye çalıştığımız gibi İzmir ancak bir bölge bütünü içerisinde anlaşılabilmektedir. Böyle olunca şehrin dinsel fonksiyonlarına şehrin yapısını tayin edişte özel yer vermek tek yönlü dar bir yaklaşım olmaktadır. Grunebaum Orta Doğu şehirlerinde caminin hakim unsur olduğunu ileri sürmektedir. Xavier de Planhol da ona katılmaktadır.[40] Oysaki 17. ve 18. yüzyıl İzmir merkezi iş mıntıkasında gördüğümüz şey hanları ve örgütlü dükkanları ile çarşısı, savunma ve idare fonksiyonları ile kalesi ve camisi ve meydanı hepsi aynı yerde bir kompleks teşkil etmektedirler. Şehrin yapısında ve bölge ile ilişkilerinde hangisinin daha temelde olduğu sorunu kesin olarak cevaplandırılamaz. Orta Doğu'nun çeşitli şehirleri üzerindeki araştırmalarda, araştırmacılar kendileri nereye ağırlık verirlerse versinler gene siyasal, ekonomik ve dinsel faktörlerin aynı zamanda etkileştiği bir şehir yapısı ortaya çıkmaktadır. Orta Doğu şehirlerinin dini olduğu kadar politik merkezler olduğu da söylenir. Dinsel fonksiyonlar için geçerli olan şey politik fonksiyonlara da tatbik edilebilir. Bu devrede ekonomik ve politik kontrol fonksiyonlarının birbiri üzerine çakışmış olması, yanıltıcı olmaktadır. Böyle yanılmaların en açık-

[38] Von Grunebaum, G.E. "The Traditional Muslim City: Structure and Change" Essays in the nature and Growth of a Cultural Tradition. *The American Anthropologist* Cilt 57 (Nisan 1955), s.141-157.

[39] *Ibid.*

[40] Planhol Xavier de *The World of Islam:* Keleş R., *Eski Ankara'da Bir Şehir Tipolojisi,* S.B.F. Yayınları, No.134, Ankara, 1971, s.140'ta söz edilmiştir.

layıcı örnekleri Orta Doğu şehirleri için olduğu kadar, aynı nedenlerle, Latin Amerika şehirleri için de verilebilir.[41] Tarihçi için önemli ve ilginç olan zaman ve mekan içindeki farklılıklar olabilir. Ancak bu, benzer çizgilerin de varolduğunu ve bu benzerlik ve tekrarların toplum bilimci için önemli ve ilginç olabileceğini unutturmamalıdır. Bu bakımdan G. Sjoberg'in yaklaşımı şehir konusunda, bölge içine yerleştirmemekle beraber çok daha açık seçik bilgi vermekte, Grunebaum ve Planhol'un bir devir ve coğrafi bölge özelliği diye açıkladıkları hususların, belli bir teknolojik aşamada, bu teknoloji ile beraber gelen belirli yoğunluğa, farklılaşmaya ve bütünleşmeye erişmiş, ekonomik yapısı çok farklılaşmamış ve çok örgütleşmemiş bir şehir yapısı olduğunu ortaya koymuştur.

Onun için bu şehir siyasal ve ekonomsal kontrol kurumları daha belirgin bir şehirdir. Belirgin bir sosyal tabakalaşması vardır. Arazi kullanma düzeni aynı sokaklara yerleşmiş olan esnaf ve zanaatkâr düzenini aksettirir. Ulaşım sınırlılığı sebebiyle en üst tabaka merkeze yerleşmiştir. Ve bu üst tabaka siyasal güçle beraber ekonomik kontrol gücünü de elinde tutar. Bu genel özellikler 17. ve 18. yüzyıldaki İzmir şehrine birebir tekabül etmektedir. Onun için yazımızda tarihçi ve coğrafyacıların tekil sıfatlandırmasını değil genel bir grubun özelliğini taşıdığı için sanayi öncesi İzmir terimini ve dolayısı ile tasnifini seçtik. İzmir bir istisna değil genel modele uyan bir örnektir.

Dolayısıyla İzmir örneği bu temel değişme süreçlerinin başka yerlerde de ortaya çıkan görünümlerini incelerken bir model teşkil edecektir. Fakat anlattığımız değişikliklerden sonra ortaya çıkan şehir sanayileşmemiş olmasına rağmen sanayi öncesi şehri değildir. İzmir için tek hakim büyük şehir (Primary City) özelliğinin bu safhada doğduğunu görüyoruz. Bir bölgede tek hakim şehir olgusu 1939 yılında[42] Jefferson tarafından tespit edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra beşeri coğrafyacıla-

[41] Beyer, Glen H. *The Urban Explosion in Latin America*, New York 1967, Cornell University Press, s.56-64.

[42] Jefferson, M. "The Law of the Primate City" *Geographical Review* (Nisan 1939) Cilt 29, s.226-32.

rın ve şehir sosyologlarının dikkatlerinin sanayileşmiş ülkelerin dışına taşması sırasında birkaç çevrede birden bu kendine has büyük şehir olgusu üzerinde durmuştur. En başta belki de Brian Berry ve arkadaşlarının gözlemleri gelir.[43] Berry tek büyük şehrin, bazı memleketlerde ya da toplumlarda bir şehirsel merkezin diğerlerinden çok daha büyük bir şehir haline geldiğinden ve toplumu ekonomik, sosyal, politik hayatına hakim olmasından başka gelişmesini de önlediğinden söz ediyor. Böylece diyor, tek büyük şehir geri kalmışlıkla birlikte bulunur. Berry'e göre buna bağlı olarak da sıra kademe düzeni ekonomik gelişme ile ters orantılı olarak bozulur ve tek hakim büyük şehir ortaya çıkar.

Hoselitz'in "parazit şehir" kavramı da Berry'nin "tek hakim şehir" kavramına benzemektedir.[44] Parazit şehirler isminden de anlaşılacağı gibi etkileri altındaki bölgeler üzerinde olumsuz etki yapan yerleşmelerdir.

Son zamanlarda çeşitli çalışmalarda bu sıra-kademe düzeninin var olup olmadığı, geri kalmış toplumlardaki tek hakim şehir olgusunun gelişmelerde rastlanıp rastlanmadığı üstünde araştırmalar çoğalmıştır.[45] Fakat tek hakim şehir (Primary City) olgusu çok gözlenmiş olduğu halde nedenleri ve sonuçları üzerinde durulmamıştır. Birçok yerde de Hoselitz'in "parazit" teriminde olduğu gibi olumsuz bir olgu olduğu imâ edilmiştir. Böy-

[43] Berry, B.J.L. "Some Relations of Urbanization and Basic Patterns of Economic Development". Pitts, F.R. *Urban Systems and Economic Development* içerisinde by University of Oregon, 1962, s.1-15. Browning Clyde E. "Primate Cities and Related Concepts" aynı eser içerisinde s.16.

[44] Hoselitz, B., "Parasitic City-Generative City", *Sociological Aspects of Economic Growth* içerisinde ed. Hoselitz, B.F. Glencoe III. Free Press.

[45] Örnek olarak bkz., Lusky, Arnold "Some Generalizations Concerning Primate Cities"; Breese Gerald: *The City in Newly Developing Countries* içerisinde. Prentice Hall Inc. Englewood Cliffs New Jersey 1969. Bölüm 22 ve gene aynı cilt içerisinde. Metha, S.K. "Some Demographic and Economic Correlates of Primate Cities. A Case for Revoluation" Bölüm 23.

le hallerde tenkit ve terimler analitik olgulardan çok heyecansal bir temele dayandırılmıştır. Ve belki de daha önemlisi bunun bir tercih, seçme konusu gibi ele alınmasıdır. Oysaki bütün sosyo-ekonomik olgularda olduğu gibi tek hakim şehir olgusu da belirli faktörlerin etkileşimleri sonucunda ortaya çıkmıştır ve bu belirli faktörler arasmda bu sonucu veren ilişkiler değişmedikçe bu şehir olgusu da değişmez ve bu bir tercihler sonucu değildir. Dolayısı ile, İzmir'e ait gözlemlerin açıkça gösterdiği gibi, mekanik az gelişmişlik endeksleri, nüfus büyüklüğü gibi tasviri özelliklerin bırakılması ve tayin edici faktörler arası ilişkilerin analizine gidilmesi gerekir. Yerleşmeler arası sıra-kademe düzeni eğer bölge-şehir ilişkilerinin tarzına bir temel teşkil edecekse anlamlıdır. Yani böyle bir sıra-kademe düzeni hangi toplumda var, hangi toplumda yok diye tamamen mekanik bir yolla değil hangi teknoloji-üretim-kontrol ilişkisi nasıl bir sıra-kademe düzeni çıkarıyor diye araştırılırsa anlamlı izahlara varılabilir. Ulaşım kanallarının ağ biçimine dönüşmesi hem ulaşımda hem haberleşmede en ileri teknolojiye yönelme, yoğun dış ticaret, ulaşım, haberleşme teknolojisi ile artık ürün akım kontrol örgütlerinin karşılıklı etkileşim sistemi ve bu sistemin değişme oluşumu üzerine kurulacak bir modelden, bu faktörlerin bir veya birkacının belirli yönlerde değişmesi ya da değiştirilmesi ile çeşitli yerleşme sıra-kademe düzenleri elde edilebilir. Bu çalışmamızda 1890'ların İzmir'i bu biçimlerden birini açıklamakta, tek büyük şehir olgusunun belirli bir ulaşım, haberleşme, ticaret biçimini ve tarımsal olmayan üretimde değişme olmayan bir etkileşimin sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır.

EK 1

İzmir Kasaba Demiryolu Yapım Tarihi ve Uzunluklar

Açılış Tarihi	İnşa Edilen Kısım	Uzunluk (Km)
15.10. 1865	İzmir-Manisa	65
25.10.1865	Panaya-Bornova	5
10.01.1866	Manisa-Kasaba	27
13.03.1875	Kasaba-Alaşehir	76
05.1890	Manisa-Soma	92
10.09.1897	Alaşehir-Uşak	118
20.12.1897	Uşak-Afyon	133
1901	Afyon İzmir-Afyon Anadolu	1
06.1912	Soma-Karacalar	35
1912	Karacalar-Balıkesir	36
10.1912	Balıkesir-Bandırma	112
		701 km
20.05.1935	Satış ile TCDD'ye geçmiştir.	

Kaynak: TCDD Genel Müdürlüğü

EK 2

İzmir-Aydın Demiryolu Yapım Tarihi ve Uzunluklar

(İmtiyaz Tarihi 1856)

Açılış Tarihi	İnşa Edilen Kısım	Uzunluk (Km)
24.12.1860	İzmir-Triyanda	43
09.09.1861	Triyanda-Cellatkahve	16
14.11.1861	Cellatkahve-Kozpınar	5
15.09.1862	Kozpınar-Ayasluğ	13
07.07.1866	Ayasluğ-Aydın	53
1866	Gaziemir-Seydiköy	2
30.08.1881	Aydın-Kuyucak	56
06.1882	Kuyucak-Sarayköy	45
09.08.1883	Torbalı-Tire	48
12.1888	Çatal-Ödemiş	25
1889	Saraykõy-Apa	97
13.10.1889	Apa-Dinar	49
13.10.1889	Goncalı-Denizli	9
22.12.1889	Sütlüce-Çivrili	31
12.1890	Balacak-Söke	22
10.1910	Dinar-Keçiborlu	35
01.11.1911	Keçiborlu-Kuleönü	36
1912	Kuleõnü-Eğridir	23
		608 km
01.06.1935	Satış yolu ile TCDD'ye geçmiştir.	

Kaynak: TCDD Genel Müdürlüğü

Not: En yoğun yapım dönemlerinin 1860'ların başlannda ve 1880'lerin son yıllannda olduğu gözlenmektedir.

EK 3

1877 ile 1881 Yılları Arasında İzmir'den Yabancı Ülkelere Yapılan Yıllık İhracat ve İzmir'de Yapılan İthalat Miktarı

(Sterlin Olarak)

Yıllar	İthalat Sterling	İhracat Sterling
1877	3.082.320	4.682.000
1878	4.139.900	3.504.600
1879	4.686.100	4.406.700
1880	3.980.410	3.852.880
1881	4.656.000	3.803.600
Beş Yıllık Toplam	20.544.830	20.285.380

Kaynak: S. Stab. op. cit.

EK 4

İzmir'de Deniz Ulaştırması Teknolojisinde Değişmeler

Ek 4-A

1896 ve 1908 Yıllarında İzmir Limanına Gelen Buharlı ve Yelkenli Gemilerin, Bandıralarına Göre Tonaj Bakımından Yüzde Dağılımı ve 12 Yılda Artma, Azalma Yüzdeleri

	Tonaj'a Göre %		12 Yılda Değişme %	
Bandıralar	1896	1908	Artma	Azalma
Osmanlı	15.2	8.8	—	30.7
Rus	18.6	8.2	—	47.0
Avusturya	12.3	9.8	—	5.2
Fransız	15.5	15.9	21.9	—
Ingiliz	15.4	18.5	42.3	—
Avusturya	12.3	9.8	—	5.2
Yunan	8.5	12.4	74.4	—
İtalyan	5.9	4.4	—	10.8
Alman	3.5	11.7	303.3	—
İskandinav. Mem., Hollanda, Belçika	1.7	5.9	314.5	—
Romanya	0.1	3.3	3391.1	—
Diğer	3.3	1.1	—	59.8
N: Toplam Tonaj	2.016.748	2.403.292		

• 12 Yılda tonaj bakımından artış %29.2'dir.

EK 4-B

1896 ve 1908 Yıllarında İzmir Limanına Gelen Buharlı ve Yelkenli Gemilerin, Tonaj, Gemi Sayısı ve Gemi Başına Düşen Ortalama Tonaj Bakımından Karşılaştırılması

	1896	1908	1896	1908
Gemi Tonaj Toplamı	1.910.089	2.323.026	106.569	80.266
Gemi Sayı Toplamı	2.543	2.737	3.960	3.219
Gemi Başına Düşen Tonaj Ortalaması	751	848	27	25

Kaynak: İzmir Vilayeti Salnameleri 1896-1908.

Kıyaslamalar tarafımızdan yapılmıştır.

Ek 4-C

1896 ve 1908 Yılları Arasında İzmir Limanına Gelen Gemiler Arasında Teknoloji ve Sayı Değişmesi Yüzdesi

	12 Yılda Buharlı Gemilerde Artma Yüzdesi	12 Yılda Yelkenli Gemilerde Azalma Yüzdesi
Tonaj Bakımından	21.6	34.7
Gemi Sayısı Bakımından	7.6	18.7
Gemi Başına Düşen Ortalama Tonaj Bakımından	13.0	7.4

Kaynak: İzmir Vilayeti Salnameleri 1896 ve 1908

TÜRKİYE'DE DIŞ GÖÇTEN ETKİLENEN TARIMSAL İŞLETMELERİN YENİDEN YAPILANIŞI*

Toprak kaynakları, teknoloji, yerleşim biçimi ve nüfus arasındaki dengenin, bu dengeyi oluşturan unsurların herhangi birinin değişime duyarlılığı kadar önemli olduğu bilinmektedir. Bugün, Türkiye'nin nüfus özelliklerinde ve sosyo-ekonomik yapısında süre giden değişimler bu dengeyi bozmaktadır. Sonuç olarak, (kimisi planlanan, bazıları denetlenebilen, geri kalanlarıysa tahmin bile edilemeyen) yeni değişimler ve hareketler oluşmaktadır. Bu değişimler arasında, nüfus artışının oranı ve tarımsal yapıdaki değişiklikler, göç ve kalkınmayla bağlantılıdır. Göç dalgalarını düzenlemek ve örgütlemek üzere yapılan denetleme ya da planlama son derece sınırlı düzeydedir.

TABLO 1
Türkiye'nin Nüfusu (1927-65)**

Yıllar	Nüfus (milyon)	Artış oranı %
1927	13.648	21.3
1935	16.158	19.8
1940	17.821	10.6
1945	18.790	22.0
1950	20.947	28.1
1955	24.065	29.5
1960	27.755	24.9
1965	31.391	

* Emigration and Agriculture in the Mediterranean Basin, C.A.O. Nieuwenhulijze Der., The Hague, Morton, 1972

** Tersi belirtilmediği müddetçe, metindeki ve tablolardaki tüm veriler, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Yıllık Bültenleri ve Resmi Yayınlarından alınmıştır.

Türkiye nüfusunun en dikkat çekici özelliği artış oranıdır. Nüfus artış oranı dünyadaki en yüksek oranlar arasındadır (%o 29). 1927'de 13.648.000 olan nüfus 1965'de 31.391.207'ye ulaşmıştır (Tablo 1).

Demek ki nüfus son kırk yıl içinde ikiye katlanmıştır. Ölüm oranlarında azalmanın ve doğum oranlarmda yükselişin sonucu oluşan bu artış, daha çok klasik bir fenomen niteliğindedir ve Tablo 2'de de açıkça gösterildiği gibi işgücü hacminde genişlemeye yol açmıştır. Nüfus patlaması yaşayan tüm az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de, ülkenin üretim kapasitesi tarafından emilemeyen geniş bir işgücü kitlesi vardır. Bu emek kitlesi kırsal alanlarda kalmakta, tarımsal üretimde çalışıyor görünmekte ve böylece bu sektördeki çalışan nüfus oranını yapay bir şekilde yükseltmektedir.

TABLO 2
Türkiye'de İşgücü (1927-60)

Yıllar	Nüfus (milyon)	İşgücü (milyon)
1927	13.648	4.877
1935	16.158	6.972
1940	17.821	7.875
1945	18.790	8.123
1950	20.947	10.724
1955	24.065	12.040
1960	27.755	12.993

Birçok gözlemciye genellikle köylülerin tembelliği gibi görünen gizli işsizlik, belli bir doygunluk noktasına eriştikten sonra, kitlesel göçe neden olan açık işsizliğe dönüşmektedir. Türkiye'deki gizli işsizliğin boyutu ile ilgili olarak farklı rakamlar ve tahminler üretilmiştir. Devlet Planlama Teşkilatı'na göre, 1960 yılındaki gizli işsizlik, Ocak ayındaki 8.3 milyonla, aynı yılın Temmuz ayındaki 800.000 kişilik bir minimum arasında dalgalanmıştır. Kesin rakamlar ne olursa olsun, gizli işsizlik oranının dramatik bir şekilde yüksek olduğu ve kırsal alanlardan mevsimlik ya da sürekli göçe neden olduğu açıktır. Bu tür bir göçle

ilgili tatmin edici istatistikler mevcut değildir; ancak göçün boyutu, değişen kent-kır nüfusu oranlarına bakılarak dolaylı olarak gösterilebilir (Tablo 3).

TABLO 3
Türkiye'de Kent ve Kır Nüfusu (1927-60)

Yıllar	Kent Nüfusu	Genel Nüfus İçinde %	Kır Nüfusu	Genel Nüfus İçinde %
1927	2.236.085	16.4	11.412.185	83.6
1935	2.684.197	16.6	13.473.821	83.4
1940	3.214.471	18.0	14.606.479	82.0
1945	3.441.895	18.3	15.348.279	81.7
1950	3.883.865	18.5	17.063.323	81.5
1955	5.328.846	22.1	18.735.917	77.9
1960	6.999.026	25.2	20.755.794	74.8

Tarımda önemli yapısal değişimlerin başlatıldığı tarihten,1950'den sonra kentsel merkezlere yönelen büyük göç dalgası tarımsal emek fazlasını açıkça gösterir. 1957 yılında Çalışma Bakanlığı İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından yürütülen bir ankete göre, kendi köyleri dışında iş arayan köylülerin sayısı 7.400.000'dir.[1] Uluslararası Çalışma Bürosu'nun yaptırdığı bir diğer anket ise Türk köylülerinin % 24'ünün iş bulmak için evlerini terk etmeye hazır olduklarını göstermiştir.[2] Tarım dışı işlerin sayısının az olması nedeniyle bunlar tarafından emilemeyen göçmenler, ülkedeki emek arzı ve talebi arasındaki büyük dengesizliği açığa çıkaracak şekilde, kentlerdeki açık işsizliği oluştururlar.

İlginç olan olgu, makinalaşma ve yoğun tarımın genişlemesi gibi tarımsal gelişmelerin, tarımsal emekten kopan kişi sayısını arttırmasıdır. Dolayısıyla, tarımdaki yapısal değişimler ve nüfus

[1] Aylık Bülten (Çalışma Bakanlığı İş ve İşçi Bulma Kurumu). No.5, 1957.

İcen Börtücene, *Uluslararası İşgücü Hareketleri ve Türkiye* içinde Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1966 (çoğaltılmış kopyası), s.40'da belirtilmiştir.

patlaması, emek fazlası yaratmak açısından benzer sonuçlar doğururlar. Kentsel ve endüstriyel yatırımların paralel olarak gelişmemesi, kırsal işsizlik sorununu akut gizli ya da açık işsizliğe dönüştürür.

Kırsal alanlardan göçün, belli bir "insan erozyonu" ya da insan kaynaklarının kıtlığı bağlamında başka sorunlar doğurmadığı açıktır; zirâ köylerde büyük bir emek fazlası vardır. Bu nedenle, Türkiye'nin sorunu göçten etkilenen alanların rehabilitasyonu değil; göçmenler için kendi köylerinin etrafında ya da dışında iş olanakları yaratılmasıdır.

Ülkenin işsizlik ve göç sorunlarını hafifletmek üzere Devlet Planlama Teşkilatı tarafından planlanan politika ve uygulamalara geçmeden önce, göçe neden olan nüfus fazlası ve tarımın gelişmesi arasındaki etkileşimi kısaca incelemeliyiz.

Tarımda Makinalaşma

Tarımsal yapıyı değiştiren etkenler arasında ilk akla gelmesi gereken traktör, kombine hasat makinası ve benzer makinalar gibi yeni teknolojilerin girişidir. Bu makinaların Türkiye'nin kırsal alanlarına girişi, daha çok ani ve hızlı bir biçimde; sonuçları ise derin olmuştur. 1936-38 arası kısa bir dönem dışında tarımı makinalaştırmaya yönelik hiçbir özel çabada bulunulmamıştır. Daha sonra, 1947'de Truman Doktrini'nin yedinci maddesi ve Marshall Yardımı uyarınca, çok kısa bir süre içinde, çok yüksek miktarda traktör ithalatı yapılmıştır (Tablo 4). 1948'de 1.750 olan traktör sayısı, 1957'de 44.144'e yükselmiş; aynı dönem içinde, kombine hasat makinası sayısı, 994'ten 6.592'ye çıkmıştır. Makinalaşmanın hemen gözlemlenebilen dolaysız etkisi, makinaların insan gücünün yerine geçmesi ve yarıcı/ortakçıların ya da kiracıların statüsünü tarımsal işçiye dönüştürmesi olmuştur.

Bu değişim ile ilgili tahminler, traktör başına 4 ilâ 9 işçi ya da yarıcının işini kaybettiği yönündedir. Buna göre, 200.000 ya da 400.000 işçi hayatını sürdürmek için yeni araçlar bulmak zorundadır. Her ne kadar bazı gözlemcilere göre makinalaşma nedeniyle oluşan göç Türkiye için çok önemli bir düzeyde ol-

masa da[3], elimizdeki veriler, bunun, ülkedeki ilk nüfus hareketlerini başlatan en önemli etken olduğu göstermektedir.[4] Nüfus artış oram bugünkü en yüksek noktasına eriştiğinde, daha yoksul bölgelerdeki nüfus fazlası tarımda makinalaşmadan daha önemli bir etken halini almaktadır; dolayısıyla bugün artık makinalaşma, göçü arttıran tek etken değildir.

TABLO 4
Tarımda Makinalaşma

Yıllar	Trak ör Sayısı	Kombine Hasat Makinası Sayısı
1936	961	104
1940	1.066	57
1948	1.750	994
1949	9.170	—
1950	16.585	—
1951	24.000	—
1952	31.415	3.222
1953	35.670	4.458
1954	37.743	4.706

Tarım Kredileri

Tarımsal nüfustaki hızlı yapısal değişimi etkileyen diğer bir önemli etken de makinalaşmanın başlatıldığı dönemde, devlet tarafından orta ve büyük çiftçiliğe verilen geniş ölçekteki cömert krediler olmuştur. Türkiye'deki temel kredi kurumları Ziraat Bankası ve bu banka tarafından desteklenen kredi kooperatifleridir. Kredi dağıtımında uyguladıkları kural ve düzenlemeler, dünyadaki benzer kurumların uyguladıklarından farklı değildir. Tablo 5'te de gösterildiği gibi, tarımsal krediler, 1948'e kadar aşamalı olarak artmış; daha sonra 1949'da kredi hacmi, tarımsal makinalara benzer bir biçimde, ani bir sıçrayış

[3] Kazgan Gülten, "Şehirlere Akın ve İktisadi Gelişme", *İktisat Fakültesi Dergisi*, 19:1-4, s.375-94.

[4] Yahya Kanbolat, "Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği" (*Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi*, No. 17, çoğaltılmış kopyası), Ankara, 1963.

kaydetmiştir. Bu artış, 1951 ve 1957 yılları arasmda özellikle yükselerek 1960'a kadar sürmüştür.

TABLO 5
Tarımsal Krediler

Yıllar	Kredi (Bin TL)
1940	50.165
1945	112.704
1946	175.549
1947	242.672
1948	235.771
1949	334.266
1950	412.197
1951	646.506
1952	1.067.665
1953	1.212.842
1954	1.497.157
1955	1.554.339
1956	1.887.795

Ankara Üniversitesi Yüksek Ziraat Okulu tarafından yaptırılan çalışmalar, küçük köylü ailelerine verilen kredinin, toplam kredi içindeki payının son derece düşük olduğunu göstermiştir.[5] Ancak orta ve büyük ölçekli çiftçiler, 1949 sonrası Ziraat Bankası ve kredi kooperatifleri tarafından verilen cömert kredilerden büyük oranda faydalanmış ve bu sayede, eski çiftçilik yöntemlerini bırakarak, yeni biçimleri uyarlayabilmişlerdir. Bu ani değişim, ülkede önemli toplumsal ve ekonomik sonuçlara neden olmuştur.

Kolayca alınan kredilere, modern makinalara ve üretim metotlarındaki hızlı değişime rağmen, orta ve büyük ölçekli çiftçiler, dikkate değer bir sermaye birikimi gerçekleştirmeyi başaramamıştır. Üretilen artı servet ya lüks tüketime harcanmış ya da kentte emlâk alımına yatırılmıştır. En iyi durumda, ithalat için

[5] Siyasal Bilgiler Fakültesi, *Türkiye'de Zirai Makinalaşma*, Ankara, 1954.

kullanılmıştır ki sermaye oluşumu olanakları açısından, böyle bir kullanım, bir ülke için, lüks tüketimden bile daha kötüdür.

Ekilebilir Arazi Miktarında Artış

Tarımın makinalaşmasında sağlanan ilerleme, Türkiye'de ekilen araziyi hızla arttırdı. Orta ve büyük ölçekte çiftlik arazilerinin % 95'i, aniden, makinalaşmış tarıma açıldı. Makinalaşmış tarım için uygun olmayan taşlık bölümler yarıcılara verildi. Dolayısıyla orta ve büyük ölçekli çiftçiler ya sadece makinalaşmış tarımla ya da yarıcılıkla birlikte karma bir biçimde arazilerinin tamammı ektiler. Hatta bazıları, çiftliklerini makinalaşmış tarım için optimum boyuta getirmek için başka toprakları kiraladı; bazıları da çiftliklerine bitişik, devlete ait otlakları kendi arazilerine kattı. Topraklarından atılan yarıcılar ya tamamen ortadan kalktılar ya da devlete ait otlakları işlediler. Sonuç olarak, tarımın makinalaşmasıyla birlikte, ekilen tarım arazisi 1948'deki 13.900.000 hektarlık miktarından 1960'daki 23.227.000 hektara yükseldi (Tablo 6)

TABLO 6

Yıl	Ekilen Arazi (Bin hektar)
1928	6.628
1937	11.538
1948	13.900
1950	14.542
1952	17.361
1954	19.616
1956	22.453
1958	22.765
1960	23.227

Artık erişilebilir olan teknolojinin de yardımıyla, bu dönem boyunca Türkiye ekilebilir arazilerini mümkün olan maksimum sınırlara kadar genişletmiştir.

Otlakları tarıma açma girişimleri, özellikle Orta Anadolu (Konya) Ovası'nda tarımsal problemlere bir de rüzgâr erozyo-

nu sorununu eklemiştir. Her ne kadar bu erozyon ile başarılı bir şekilde mücadele ediliyorsa da bölgedeki birçok köy çölleşmiştir. İşlenen arazi miktarındaki artışa rağmen, yeni topraklar makinalaşmayla birlikte tarıma açıldığı ve bu yolla işlendiği için işgücü talebi aynı kalmıştır. Yeni teknolojilerin kullanılması ve ekim yapılan alanların genişletilmesiyle başarılan üretim artışı, bölüşüm mekanizmasının değişmeden kalması nedeniyle, kırsal alanlardaki işgücü fazlasının yararına olmamıştır.

Yoğun Tarımın Yaygınlaşması

Büyüyen kentsel nüfusun artan talebi ve tarımsal hammaddeye dayalı hafif sanayinin gelişmesi, açık bir şekilde yoğun tarıma yönelişe neden olmuştur. Halen ilkel bir aşamada olan hayvan yetiştiriciliğinin aksine, tütün, patates, şeker pancarı, pamuk, keten, ayçiçeği ve çayın yanı sıra sebze ve meyve gibi endüstriyel hammaddelerin ekimi, üretimde artışla sonuçlanacak şekilde, önemli ölçüde geliştirilmiştir.

Endüstriyel ürünlerin ekildiği arazinin yüzölçümü, 1950'de 1.038.438 hektarken, 1960'da 1.573.914 hektara yükselmiştir. Meyve ekiminde de benzer bir yöneliş görülür. Örneğin, aynı dönemde farklı meyve ağaçlarının sayısındaki artış şöyledir Şeftali, elma, armut ve erik ağaçlarının sayısı 40.509'dan 62.604'e; Narenciye ağaçlarının sayısı 5.117'den 8.193'e; Zeytin ağaçlarının sayısı 29.742'den 54.845'e yükselmiştir. Aynı dönemde üzüm bağlarının alanı 561.119 hektardan, 781.870 hektara çıkmıştır.

Islah Çalışmaları ve Fiyat Politikaları

Bugün Tarım Bakanlığı, araştırma merkezleri, deneme çiftlikleri, demonstrasyon bölümü ve yerel teknik danışma merkezlerini de kapsayan, yaygın bir ıslah hizmetleri sistemi kurmuştur. Bu sistemin işleyişi, birçok aksaklık ve geniş köylü kitleleri ile bağlantı kurulamaması nedeniyle tatminkâr olmaktan hâlâ uzaktır. Buna rağmen, yoğun tarımın artışında etkili olduğu söylenebilir.

Yine de bu artış üzerinde daha önemli bir etken devletin fiyat politikası olmuştur. Endüstriyel bitki fiyatlarına uygulanan

devlet sübvansiyonu bu tür ürünlere ayrılan arazi miktarının artışında önemli bir rol oynamıştır. İdare tarafından verilen minimum fiyat garantisinin yanı sıra artı ürünün kitlesel alımına yönelik devlet politikası küçük üreticileri bile bu ürünlere yönelmeleri için teşvik etmiştir; zirâ bu politika sonucunda bazı ürünler ekonomik olarak kârlı hale gelmiştir. Pamuk ve tütün yetiştiricilerine verilen yüksek sübvansiyon küçük üreticileri, aslında bu ürünlerin ekilmesine uygun olmayan topraklar üzerinde bunları yetiştirmeye yöneltmiştir. Pamuk ve tütün monokültürü toprağın kalitesinin nasıl korunacağı sorununu da beraberinde getirmiştir. Ne yazık ki fiyat politikası denetimi hemen hemen imkânsız hale getirmiştir.

Toprak Mülkiyetinin Konsantrasyonu

Makinalaşmanın ve yoğun tarımın sosyo-ekonomik sonuçları, özellikle toprak mülkiyeti biçimlerinde son derece önemli olmuştur. Tablo 7, hızlı makinalaşma dönemi boyunca ortalama çiftlik büyüklüğündeki değişimi göstermektedir. Bu konsantrasyon çeşitli yollarla sağlanmıştır. Bunlardan ilki yarıcılık pratiğinin tasfiyesidir. Bu yol, yarıcıların, üretimin henüz makineleşmemiş aşamalarında kullanılmak üzere büyük toprak sahipleri tarafından istihdam edilen tarım işçilerine dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Tahminlere göre bu tür tarım işçilerinin sayısı 1.5 milyon civarındadır. Toprak konsantrasyonunu sağlamanın ikinci yolu, yeni koşullara uyum sağlamayı başaramayan küçük çiftçilerin topraklarının satın alınması olmuştur. Ülkenin bazı bölgelerinde, 20 yıllık bir süre içinde çiftçilerin % 25'i topraklarını başka çiftçilere satarak kaybetmiş; böylece fazla nüfusun bir parçası haline gelmişlerdir.[6] Çiftlik topraklarını genişletmenin üçüncü ve daha yaygın olan bir yolu da devlet arazilerinin varolan çiftliğe katılması ya da devlet otlaklarının işgal edilmesidir. Son yıllarda hem otlak miktarı hem de sığır ve koyunların

[6] M.B. Kıray & J. Hinderink, "Interdependencies between Agro-economic Development and Social Change in Çukurova, Turkey", *The Journal of Development Studies IV*: 4 (1968). Paul Sterling, Anatolian Village, Oxford University Press, Londra, 1964.

sayısı azalmıştır; bu ise, ülkenin canlı hayvan stoğunda ciddi bir düşüşe neden olmuştur. 1948-1958 yılları arasında otlak alanlarında 9.196.000 hektarlık bir azalma olmuştur. Her ne kadar topraksız köylülerden ve eski yarıcılardan bazıları da otlakları kullanarak yaşamlarını sürdürecek bir araç yaratmaya çalışmışsa da, otlakların ve meraların yok oluşunun temel sorumlusu orta ve büyük ölçekli çiftçilerdir.

TABLO 7
Ortalama Çiftlik Büyüklüğü (Dönüm Cinsinden)

Yıl	Ortalama Büyüklük	Değişim Endeksi
1948	848	100
1949	875	103
1950	944	111
1951	1011	119
1952	1113	131

Kaynak : Siyasal Bilgiler Fakültesi, Türkiye'de Tarımda Makinalaşma, Ankara, 1954, sf. 96

Benzer sorunlar ormanlar için de geçerlidir. Orman arazilerinin büyük bölümü, yok olmalarını önlemek için katı yasa ve düzenlemeler uygulayan devlet tarafından denetlenmektedir ve devlete aittir; ancak gene de halk halen, otlak ya da tarla açmak için bu arazileri kullanmaktadır.

Tüm bu yeni gelişmelerin ışığında, tarımla ilgili yasalar, toprak mülkiyeti ve toprağın kullanımı açısından özellikle yetersiz görünmektedir. Çiftlik kiracılığını ve yarıcılığı düzenleyen yazılı bir yasa yoktur. Düzenli kadastro veya tapu kayıtları da bulunmamaktadır. Çiftliklerin büyük bir çoğunluğunun ya tapu kaydı yoktur ya da mevcut şartlarla uyuşmayan ve birkaç kuşak öncesinden kalmış eski tapuları vardır. Toprak transferlerinin ve satışlarının büyük kısmı, yazılı ya da sözlü enformel anlaşmalar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Halihazırda, birçok yerde karışıklıklara yol açan karmaşık ve hatalı bir toprak mülkiyeti ve kirası sistemi mevcuttur. Toprakla ilgili çatışmalar, kırsal alanlardaki adlî vakaların büyük kısmını oluşturmaktadır. Bu

durum birçok köyde, ilerlemeyi geciktiren temel etken olarak görünmektedir.

Temel bir düzenleyici olarak toprak reformu, gelecekte dengeli bir sosyo-ekonomik değişme için zorunlu görünmektedir; ancak ülkenin sosyo-politik yapısı böyle bir değişmeyi engellemektedir.

Kredilerle, fiyatlarla, eğitim ve ıslah hizmetleriyle, orman koruma kanunları ve bunların uygulanmasıyla, erozyon denetimiyle ve daha birçok önlemle ilgili çok sayıdaki tarım programı ve politikasına rağmen kırsal gelişme önemli bir ilerleme kaydedememiştir. Öyle görünüyor ki bu durumun en önemli nedeni, kırsal nüfusun toplumsal tabakalaşma açısından polarizasyonunu durduracak toprak ve vergi reformları gibi önemli reformların başarılamamasıdır. Bunlar aynı zamanda, politikaların, kazanılmış hakları bulunan güç sahibi çevrelerin müdahalesi olmaksızın, gerektiği biçimde uygulanması olanağını verecek ve denetim şansını artıracaktır. Mevcut koşullar altında, kırsal alanlardaki değişimler, temel nüfus artışı ve yetersiz üretim sorunlarına yeni sorunlar eklemektedir. Tarımsal yöntemlerin değişen yapısı ve nüfus patlaması, Türkiye'deki kırsal toplumun az önce tartıştığımız bu iki özelliği genel nüfus artışıyla ve fazla emek oluşmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu fazla emek, kırsal ve kentsel alanlar arasında mevsimlik olarak hareket etmektedir.

1962'de kararlaştırılan ilk beş yıllık planda, bu oldukça karmaşık durumu denetim altına almaya yönelik bazı politikalar belirlenmiştir. Bu politikalar aşağıdaki biçimde özetlenebilir:

a- Emek yoğun yatırımlara öncelik vermek;

b- Nüfusu köylerde tutmak için tarım dışı kırsal yatırımları teşvik etmek;

c- Daha dengeli bir nüfusa erişmek için doğum oranını düşürmeye çalışmak;

d- Fazla emeği, işgücü kıtlığı içindeki Batı Avrupa ülkelerine göndermek.[7]

[7] Devlet Planlama Teşkilatı, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, Ankara, 1962, s.451-55.

Her ne kadar bu politikaların her birinin fizibilitesi tek tek tartışmaya açık olsa da sonuncusu özellikle ilginçtir. Bunun nedeni, Batı Avrupa'ya gönderilen işçi sayısının fazla işgücü sorununu çözmeye yetecek düzeyde olmasından çok, bu politika sonucu ortaya çıkan projenin ilginç kırsal yatırım ve gelişmelere doğru evrilmiş olmasıdır.

Bu projenin ilk iki yılında, sayıları az olmasına rağmen, çalışmak için dışarı gidenler, para ve deneyim kazandılar; bu para ve deneyim ise ulusal toplumsal değişim sürecinde yeni ve önemli etkenler haline geldi. Batı Avrupa'ya örgütlü göçün üçüncü yılı sonunda, tamamı göçmen işçilerin tasarruflarını kârlı yatırımlara kanalize etmeye çalışan çok sayıda farklı proje şekillendi. Bu projelerden bir tanesi devlet tarafından işletilen madenlere ve endüstriyel teşebbüslere katılımı teşvik ediyordu; bir diğeri farklı endüstriyel yatırımlardan oluşan bir anonim şirket organizasyonuna yönelikti. Başka projeler, küçük çaplı endüstriler ve imalat atölyeler kurmayı ya da konut yapımını teşvik için işçi tasarruflarını isteğe bağlı vadelerle kredi vererek Türkiye'nin farklı bankalarında toplamayı amaçladı. Benzer projelerden sonuncusu kırsal alanlarda yapılacak planlı yatırımlara yönelikti. Bu son proje, göçün yarattığı olanaklarla kırsal kalkınmanın gereksinimlerini birleştirmişti. Bu makalenin devamında, kırsal Türkiye için oldukça yeni olan, göçe bağlı bu deneyle ilgili bir tartışma gündeme getirilecektir.

Kırsal Göçmenlere Verilen Öncelik Sonucu Oluşan Kooperatif Projesi

Batı Avrupa'ya göç edenlerin dörtte üçü köylülerdi. Tamamı olmasa da büyük çoğunluğu 2 ilâ 5 sene içinde geri dönecek ve yine hemen hemen tamamı kendi köylerine yerleşecek diye düşünülüyordu. Göçün daha da önemli olan bir başka özelliğiyse dışarıdaki kazançlarının ülkedeki ortalama kazancın çok üzerinde oluşudur. Göçmenlerin sayılarının yüz binlere vardığı düşünülecek olursa, bu kazançların nasıl değerlendirileceği hem ülke hem de bu işçiler açısından oldukça kritik bir sorun

halini almaktadır.[8]

Bu duruma karşı ilk tepki Köy İşleri Bakanlığı'ndan gelmiştir. Bu bakanlığın öncülüğünde ve koordinatörlüğünde, çeşitli bakanlıklardan oluşan bir komite oluşturulmuş ve bir proje hazırlanmaya başlanmıştır. Bu komitenin amaçları şunlardı: a) Dış ülkelerdeki işçilerin tasarruflarını nakit olarak Türkiye'ye göndermelerini sağlamak; b) Bu tasarrufları, kooperatifler aracılığıyla, kırsal alanlara yönelik kârlı işletmelere yatırmak. Bu projeye göre her kooperatiften en az 20 işçinin Batı Avrupa'ya gitme önceliği olacak; bu işçilerden her biri, çalıştığı ülkeye vardıktan iki ay sonra, kooperatifin sermayesine katkısı oranında ve eşit taksitlerle, tasarruflarından, en az 5.000 ve en çok 15.000 TL. arasında bir tutarı Türkiye'ye göndermeyi taahhüt edecekti. Proje etkin bir şekilde yürütülebilirse bu, Avrupa'daki 20 işçinin kooperatifin sermayesine her yıl 100.000 TL.lik bir katkı yapacağı anlamına geliyordu. Bu kaynağa ek olarak Türkiye Ziraat Bankası da kooperatifin yatırım olanaklarını artıracak şekilde krediler sağlayacaktı. Ziraat Bankası'nın dışarıdaki işçilerin mevduatları ve onların kurduğu kooperatiflerle ilgili yeni düzenlemelerine göre, belirli bir miktar biriktikten sonra, bunlara, % 7 ile % 3'lük faizlerle on yıllık kredi verilecekti. Banka, bu tür işletmelere öncelik vermek üzere bunların taleplerini karşılayacak özel fonlar ayırdı.

Bu proje 1965 yılında, ülkenin çeşitli bölgelerinde kurulmuş bir grup pilot kooperatifte denemesi yapılmak üzere uygulamaya kondu. Çeşitli bakanlıklardan oluşan komite, Çalışma Bakanlığı İş ve İşçi Bulma Kurumu vasıtasıyla Batı Avrupa'ya gönderilmek üzere 1.900 kişilik bir kontenjan ayırdı ve bunu kooperatifler arasında paylaştırdı. Her kooperatif için minimum sayı yirmi olarak belirlendi. Bu rakam her defasında aşıldı, 40 ilâ 253 işçi arasında değişti ve toplamı 1865 işçiyi buldu. İlk sene içinde yalnızca 500 üye yurtdışına gönderilebildi. 1966

[8] Nermin Abadan, *Batı Almanya'daki İşçilerimiz ve Sorunları*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1964. Orhan Tuna, Nusret Ekin, *Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri*, Cilt I ve II. İktisat Fakültesi Yayınları No. 143-194.

yılında sürecin işletilmesine devam edildi ve aynı yılın sonu itibarıyla on iki kooperatifin 1.400 üyesi yurtdışına gönderildi. Daha da önemlisi, bunların gönderdiği para, halihazırda, hedeflenen 1.500.000 TL.'lık tutarı aştı.

TABLO 8
Pilot Kooperatifler ve Üyelik

Kooperatifin Yeri ve Adı	Göç Önceliği Verilen Üyelerin Sayısı	Halen Yurtdışında Olan Üyelerin Sayısı	Yurtdışındaki Üyelerin Gönderdiği Para Miktarı
Amasya-Ballıca	153	109	75.000.00
Ankara-Çayirhan	255	255	149.161.83
Bursa-Hayriye	159	109	164.250.85
Denizli-Nikfer	256	189	332.160.68
İzmir-Bağdemler	70	42	10.979.87
Kayseri-Akkışla	223	167	127.372.39
Kayseri-Tarcan	128	69	176.000.00
Konya-Çakıllar	41	30	50.796.86
Konya-B. Dede	57	39	26.228.53
Malatya-Fethiye	156	133	321.353.93
Yozgat-Yenifakili	197	143	134.334.05

Kooperatifler oldukça çeşitlenmiş bir tablo sunmaktadır. Her birindeki yatırımın tipi tarımsal etkinliğin türüne ve çevrenin acil ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Üstelik bu yatırımların sonuçları daha şimdiden gözlemlenmeye başlanmıştır. Bu pilot kooperatiflerden biri -Amasya-Ballıca Üretici ve Tüketici Kooperatifi- sadece Ballıca Köyü'ne değil, civar köylere de hizmet veren ve çeşitli ürünler satan büyük bir dükkan açmıştır. Türkiye'nin kendine özgü kalkınma koşulları içinde, perakende satış yapan temel kurumlar olan kasabalardaki aracı kişiler hemen hemen her zaman tefeciliğe eğilimli olmuş ve köylüler krediyle alışveriş yapmak zorunda kalmıştır; dolayısıyla tüketici kooperatifleri birçok köylünün kuvvetle hissedilen ihtiyaçlarını karşılamıştır. Ayrıca, köylerin Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki yerleşim yapısma entegrasyonu bu köylerden birini, daha sonra kasa-

baya dönüşebilecek şekilde merkezî bir konuma getirmiştir Dolayısıyla, yeri iyi bir şekilde seçilirse, bir köydeki büyük bir dükkan civardaki birçok köy için gerçek bir merkez halini alabilir.

Ballıca'nın yanı sıra, benzer koşullar altında, Konya-Çakıllar, Büyük Dede ve Yozgat-Yenifakili Kooperatifleri de büyük dükkanlar açmıştır.

Ankara Nallıhan-Çayırhan Tüketici ve Toprak ve Su Ürünleri Satış Kooperatifi, küçük bir traktör ve kombine hasat makinası getirmiş, büyük bir dükkan ve tahıl ambarı kurmuştur. Sadece üyelerin tahıl hasadında kullanılan kombine hasat makinası 40.000 TL.'lik bir net gelir getirmiştir. Üyeler aynı zamanda balık ağlarını ve ekipmanlarını da yenilemiştir. Tuttukları balığı artık pazara daha hızlı bir şekilde ulaştırabildikleri için kilosunu, 0.45 TL.'lik eski fiyat yerine 1 ilâ 1,25 TL.'ye satabilmektedirler.

Meyve ve sebze yetiştiricisi olan Bursa-İnegöl Hayriye adındaki bir köy civardaki bazı başka köylerle birlikte bir soğuk hava deposunun ortağı olmuştur.

Denizli-Dutluca Toprak ve Su Ürünleri Kooperatifi, şu an varolan kooperatifler içinde en zengin olanı, tamamen dışarıdaki işçilerin gönderdiği para ile bir su rezervuarı ve sulama kanalları sistemi kurmuştur.

İzmir-Urla-Bağdemler Köyü kooperatifi üyeleri modern bir tavuk çiftliği işletmeye ve köy için toprak almak üzere para biriktirmeye başlamıştır.

Kayseri Akkışla ve Tarcan kooperatifleri bir araya gelerek bir pastörize süt fabrikası için gerekli parayı bulmayı başarmış ve fabrikayı işletmeye başlamışlardır. İkinci bir fabrika da, 30.000 kg'lık bir süt ve meyve suyu fabrikası da gerekli makinaların büyük kısmı ithal edilip kurulduktan sonra, kısa süre içinde tamamlanacaktır. Aynı kooperatif şehirde, süt, yoğurt, tereyağı, yumurta, tavuk ve bal satan dört dükkan açmıştır.

Kooperatif örneklerinin sonuncusu, Malatya-Fethiye Köy Kooperatifi de kombine bir hasat makinası getirtmiştir. Ayrıca, köyün girişinde çok kârlı bir benzin istasyonu açmıştır.

1966 baharı itibarıyla, kooperatif üyesi köylülere dışarıya gitme önceliği vermesiyle tanınan bu proje son derece popüler olmuştur. Ülkenin çeşitli bölgelerindeki pilot kooperatiflerde elde edilen sonuçlar teşvik edicidir. Elbette, kooperatif üyelerinin büyük kısmı için projenin en çekici yanının kırsal endüstrileşme ve gelecekteki gelişmeler değil, Almanya'ya, Hollanda'ya ya da başka Avrupa ülkelerine mümkün olduğunca çabuk gitmek olduğu hesaba katılmalıdır. Böylelikle, İş ve İşçi Bulma Kurumu bürolarına, dış ülkelere gitme talebiyle başvuranların sayısı 60.000'e çıkmıştır; ancak her ay, bu taleplerin ancak yaklaşık 2.000 tanesi karşılanabilmektedir; dolayısıyla bu seçenek ülkenin işsizlik sorununun çözümünü kolaylaştırmamıştır. Projeye dahil olmak isteyen kooperatiflerin sayısı kısa süre içinde 1.000'i bulmuştur. Ancak 1966 programında bakanlıklar arası komite bir ön tedbir olarak projenin denetiminin tek merkezden yapılmasına son vermeye karar vermiş ve taşrada alt-komiteler kurmuştur. Valiler başkanlığında ve Köy İşleri Bakanlığı personelinden oluşan bu komitelerin görevi kooperatiflerin yatırım projelerini incelemek ve fizibiliteleri hakkında karar vermektir. Bunların incelemeleri sonucunda 300 kooperatif daha proje kapsamına alınmıştır. Çalışma Bakanlığı bu 300 kooperatif için dış ülkelerde 7.000 kişilik iş olanağı ayırmış, bunları belli toplumsal ve ekonomik kriterlere göre ve kooperatif başına her sene 20 üyenin dışarıya gönderilmesi esasına bağlı kalarak dağıtmıştır. Köylüler Haziran ayında dışarıya gönderilmeye başlanmış ve yıl sonu itibarıyla sadece 600 kişi gidebilmiştir. Bu üyelerin katkılarını çalışmaya başladıktan iki ay sonra göndereceklerini beklendiğinden, Ziraat Bankası'na henüz fazlaca bir para yatırılmamıştır.

Kooperatif projeleri genel tarımsal endüstrinin yedi alt dalında toplanabilir:

1- Meyve ve sebze konservesi fabrikaları;

2- Patates nişastası ve un fabrikaları;

3- Şarap fabrikaları;

4- Çeşitli tiplerde tahıl ambarları ve soğuk hava deposu tesisleri;

5- Ürün tasnif ve paketleme alanları;
6- Narenciye yetiştirmek için seralar ve
7- Çeşitli süt ürünleri için mandıralar.

Bu projelerin bazıları, görece olarak geniş bir bölgenin ürünlerini işleyen ve organize eden büyük yatırımlardır. Ancak çoğu sınırlı işletmelerdir ve Köy İşleri Bakanlığı uzmanlarının tavsiyelerini izlemektedirler.

Köy İşleri Bakanlığı, Ziraat Bankası tarafından verilen kredilere ek olarak sunulan daha geniş kapsamlı bir teşvikin göstergesi olacak şekilde, kooperatifler tarafından yürütülen küçük çaplı sulama projeleri gibi işletmelere % 40'ın üzerinde bir katılım yapmayı planlamaktadır.

Üyelerin toplam tasarrufları, başka kaynaklardan gelen kredi ve finansmanlar planlandığı gibi 1972 yılı sonu itibarıyla -Türkiye'nin ikinci ulusal plan döneminin sonunda- farklı projelere başarılı bir şekilde yatırılabilirse, kooperatifler tarafından, tarım sektörüne minimum 2 milyon TL. değerinde bir yatırım yapılacaktır. Kişi başı yıllık gelirin (kırsal alanlarda tasarruf ve yatırım koşullarının son derece güç olduğunu gösterir şekilde) kırsal alanlarda 1.200 TL., kentlerde 2.400 TL. olduğu Türkiye gibi bir ülke için, yukarıdaki tablonun gerçekleşmesi müthiş bir başarı olacaktır. Köy İşleri Bakanlığı kesin kazanç ve tasarruf rakamları belli olduktan sonra kişisel projeleri de değerlendirmeyi planlamaktadır. Bu amaçla, kooperatiflerin kurulduğu ya da kurulmakta olduğu bölgelerdeki olanakları incelemek ve yatırım projelerini yeniden düzenlemek için 34 uzman ve 110 personelden oluşan bir Kooperatifler Dairesi kurulmuştur.

Köy İşleri Bakanlığı'ndaki Kooperatifler Dairesi, proje içindeki kooperatifler için gerekli knowhow* bilgisini sağlamak üzere, merkezden başlayıp etkinliklerini taşradaki ana merkezlere ve daha küçük bölgelere doğru genişletecek bir uzman yetiştirme programı örgütlemiştir. 1966 yılının Haziran ayında,

* Teknik ustalık bilgisi; bir üretimin ya da işin nasıl yapılacağının, gerçekleştirileceğinin bilgisi (ç.n.).

Ankara'da bir aylık bir yoğun yönlendirme kursu gerçekleştirilmiştir. Burada yetiştirilen kişiler daha sonra komite üyelerinin taşradaki ana bölgeler ölçeğinde eğitilmelerine yardımcı olmak için ülkenin çeşitli bölgelerine gönderilmişlerdir. Bu eğitim programının son aşaması, kooperatiflerin yürütme kurullarının ana bölgelerdeki komite üyeleri tarafından eğitilmeleridir. Eğitim programının bu basamağı halen başlangıç aşamasındadır.

Bu harekete ek olarak, Türkiye ve Almanya arasında imzalanan kültürel bir anlaşmaya göre, her yıl çeşitli kooperatiflerden otuz Türk, Alman Raiffeisen kooperatiflerinde altı ay süre ile eğitilmek üzere Almanya'ya gönderilecektir. Bu altı aya bir de dört aylık bir dil eğitimi süresi eklenecektir. Bu anlaşma 10 yıl boyunca yürürlükte kalacaktır ve 1966 yılı başında uygulamaya konmuştur. Şu anda yirmi beş yönetici ve işletmeci dört aylık dil eğitimi ve kooperatiflerdeki altı aylık güncel eğitim kurslarını tamamlamış ve yurda dönmüştür. İkinci bir grup da dil kursunu bitirmiş olup kooperatiflerdeki kursa devam etmektedir.

Diğer bir eğitim çalışması da Köy İşleri Bakanlığı'nın genel müdürlüklerinden birindeki (Toprak ve İskân Genel Müdürlüğü'ndeki) atölyelerde çeşitli tiplerdeki makinaların tamir ve bakımına yöneliktir. Bu şu anda, tamamen deneme aşamasındaki bir çalışma olarak görülmektedir ve başarılı olursa tüm kooperatifler, özellikle de makine ile çalışmakta olanlar arasında yaygınlaştırılacaktır.

Halen planlama aşamasında olan eğitim programının bir diğer yönü de kooperatiflerin müdür ve muhasebecileri için bakanlıkta verilen yoğunlaştırılmış kurstur. Kalkınma çabası önündeki en önemli engeller finansal yönetim ve denetim olduğundan bu kurs özellikle önemlidir.

Dolayısıyla devlet, bakanlıklar arası komiteden başlayıp Köy İşleri Bakanlığı'nın yöneticileri ve yerel personeline uzanan, Ankara'da ve başka merkezlerdeki farklı eğitim kursları veya destekleyici etkinlikler aracılığıyla sürdürülen, aynı zamanda uluslararası anlaşmalarla desteklenen bir çalışma içinde, dış ülkelere göç eden köylülerin tasarruflarıyla kurulan kooperatifle-

rin yatırımlarını denetlemeye, yönlendirmeye ve takip etmeye çalışmaktadır.

Şimdiye kadar sürdürülen tartışmadan da açıkça anlaşılabileceği gibi devletin kırsal gelişme programının şu ana kadarki başarısı birçok faktörün etkili bir biçimde denetlenmesine bağlı olmuştur. Programın ilk amacı, yani işçilerin tasarruflarını Türkiye bankalarına yatırmalarının sağlanması başarıyla gerçekleştirilmiştir. Kooperatiflerin yaşamında Ziraat Bankası'nın gerçekleştirdiği kredi düzenlemelerinin yanı sıra iki etken daha önem kazanmaktadır. Bunlardan ilki sermayenin geniş bir kısmının nakit olmasının getirdiği avantajdır. Köylü-işçilerin tasarruflarından oluşan sermaye kooperatiflerin başarısında önemli bir etken olmuştur ve olmaya devam edecektir. Ziraat Bankası tarafından verilen krediler bu tasarruflarla orantılı olarak belirlenmektedir; dolayısıyla sermayenin nakit olan kısmı büyüdükçe kredi olanakları da genişleyecektir. Öyle görünüyor ki bu koşullar altında verilen krediler ileride bir sorun oluşturmayacaktır.

Ancak bir kooperatifin başarısını etkileyen etkenler sermaye ve kredi olanakları ile sınırlı değildir. Bu her şeyden önce, dikkatli analizler ve olası seçenekler etrafında gerekli hesaplamalar sonucu gerçekleştirilmesi gereken ekonomik bir yatırımdır. İdare bu etkeni valilerin başkanlığındaki yerel komiteler ve Köy İşleri Bakanlığı'nda kurulan özel bir büro vasıtasıyla denetlemeye çalışmaktadır. Projeye dahil olan köylerin çoğu her şeyden çok üyelerine göç önceliği verilmesiyle sağlanacak doğrudan yarara yönelmiş olduğu için, fizibilitesi yüksek yatırım programlarını yüksek olmayanlardan ayırmak 1966'da en can alıcı sorun olarak ortaya çıkmıştır. Şu an gelinen aşamada, yerel komitelerin, kooperatifler bürosunun ve üniversitelerdeki ziraat fakültelerinin işbirliği sonucu yatırımların fizibilitesi sorunu denetim altına alınmış görünmektedir. Kooperatifin sağlam bir şekilde kurulması ve gerektiği gibi işlemesiyle bu denetim devam edecektir.

Bir diğer sorun da kooperatiflerin örgütlenmesi ve yönetimi için eğitimli insanların yetiştirilmesi alanında kendini göster-

mektedir. Bakanlığın yardımına rağmen, kooperatiflerin bu konuda başlangıçta bazı zorluklarla karşılaşacakları söylenebilir; zirâ bakanlıkta bile kooperatifler konusunda uzman kişiler az sayıdadır. Köy İşleri Bakanlığı'nın merkezden çevreye doğru bir eğitim programını yürürlüğe koyduğunu yukarıda açıklamıştık; ancak bu programın etkisini tam olarak göstermesi zaman alabilir. Bu noktada umut verici olduğu iddia edilebilecek bir unsur, ülke yetkililerinin de zaman zaman ifade ettikleri gibi göçmenlerin dönüşlerinde kooperatiflerde lider ve örgütçü olarak rol oynayabilecekleri olasılığıdır. Bizim görüşümüze göre yurtdışındaki başarılı bir endüstri işçisinin sahip olduğu özelliklerin bir kooperatif örgütçüsünün özellikleriyle örtüştüğüne dair hiçbir kanıt yoktur. Umulabileceklerin en iyisi yurtdışındaki genel yaşantı deneyiminin köylü-işçiye fazladan bir inisiyatif ve kooperatif hareketinde aktif bir konum edinme isteği vermesi olasılığıdır ancak. Gene de bu işçiler yöneticilik, muhasebecilik ya da özel bilgi gerektiren benzer konumları doldurabilecek yeterlilikten yoksun olabilirler. Dolayısıyla, bu tür oldukça kalifiye işleri yapmaları beklenemez. Ancak kooperatif seçimlerinde ya da kooperatiflerin benzer demokratik etkinliklerinde bir rol oynayabilirler.

Yukarıda da açıklandığı üzere, başarılı bir kooperatif oluşturmak için gereken sermaye, kredi olanakları, yatırım fizibilitesi ve eğitimli kadroların yetiştirilmesi gibi çeşitli etkenlerin tamamı devlet tarafından hesaba katılmış ve yeni kurulan kooperatiflerin yaşamını sürdürebilmesi için tüm bu etkenleri denetim altına almaya yönelik yaygın düzenlemeler yapılmıştır. Ancak iki önemli unsur, belki de devletin denetim alanı dışında kaldıklarından proje kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu unsurlardan ilki dış ülkelerden gelecek işçi talebidir. Türkiye'den talep edilen işçi sayısı ve bu talebin ne kadar süreceği bu dış ülkelerdeki endüstriyel gelişimin çapına ve emek arzına bağlıdır. Türk göçmenlerin % 80'inin çalıştığı Almanya'nın gayr-ı safî milli hasılası 74.51 milyar DM'dan, 1961 yılında 240.75 milyar DM'a çıkmıştır. Devlet Planlama Teşkilatı, analizini bu eğilim üzerine kurarak ve bunun sabit kalacağını varsayarak 1972 yılında Alman-

ya'dan gelecek emek talebinin 2.8 milyona çıkacağını tahmin etmiştir.[9] Benzer hesaplamalar 2 milyonluk karşılanmamış bir emek talebi olduğunu göstermektedir. Almanya'daki Türk işçilerinin yabancı işçiler arasındaki oranı 1961 yılında % 0.2 iken, bu oran 1964'de % 7.1'e yükselmiştir. Bu eğilimin değişmeden devam edeceği varsayılırsa 1972 yılında 2 milyon kişilik emek talebinin 280.000'i Türkiye tarafından karşılanacaktır. Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumu tarafından belirlenen rakamlar, emek talebinin 1964 yılı sonuna kadar büyük hızda artmasına rağmen 1965 sonrası bu hızın düştüğünü ve 1966'da önemli bir azalma kaydettiğini göstermektedir (Tablo 9).

TABLO 9
Türkiye'den Emek Talebi ve Emek göçü
(Bin)

Yıl	Talep	Göç
1961-63	54.8	43.0
1964	71.1	66.2
1965	61.1	51.5
1966(9 ay)	32.4	30.6
Eylül 1965	7.2	4.8
Eylül 1966	2.9	4.5

Kaynak: Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumu, Emek ve İşgücü Raporları No. 69, Eylül 1966, 20-23 numaralı tablolardan düzenlenmiştir.

1966 ve 1965 Ağustosu emek talebi rakamlarının karşılaştırılması bu farkı açıkça göstermektedir. Üstüne üstlük 1965'e kadar Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumu talebi karşılayamazken 1966'nın başından itibaren yabancı ülkelerin talebi ve Türkiye'nin arzı arasındaki boşluk kapanmış, hatta başvurular talebi aşmaya başlamıştır. Elbette bu aynı zamanda, önümüzdeki aylarda yurtdışına gönderilecek işçi sayısında önemli bir düşüş olacağı anlamına gelir (Tablo 10).

[9] İcen Börtücene, *Uluslararası İşgücü Hareketleri ve Türkiye*, Devlet Planlama Teşkilatı, 1966, çoğaltılmış kopyası, s.53-58.

TABLO 10
Yurtdışında Çalışmak Üzere Yapılan Başvurular: Eylül 1965
(Bin)

	Erkek	Kadın	Toplam
Kalifiye Olmayan İşçi	506.2	7.8	514.0
Kalifiye İşçi	125.5	3.1	128.6
Toplam	631.7	10.9	642.6

Kaynak: Türkiye İş ve İşçi Bulma Kurumu, Emek ve İşgücü Raporları No.69, Eylül 1966, 17. Tablo.

Öyle görünüyor ki yurtdışındaki işçi sayısı Devlet Planlama Teşkilatı'nın tahmininin en az % 10 aşağısındadır.[10] Büyük olasılıkla bu oran önümüzdeki aylar içinde de hızla yükselecektir. Tüm bunlar tahminî rakamların tamamının revize edilmesini gerekli kılmaktadır. Bu durum kooperatifler tarafından yürütülen kırsal yatırım projelerini de etkileyecektir, zirâ sermaye birikiminde bir düşüşe yol açacaktır.

İdarenin denetimi dışındaki diğer etken ise kırsal sosyo-ekonomik koşulların değişme biçimidir. Türkiye'de, çok yoksul ve aile etrafında örgütlenmiş hane ekonomilerinin yaygınlığı, bu ekonomilerin açıkça kendine yeterli bir özellik göstermesi ve özellikle de her türlü kolektif eylemi engelleyecek şekilde bu tür hareketlere karşı yaygın bir düşmanlık ve kuşkunun varolması ve bireyciliğin egemenliği nedeniyle, pazara yönelik tarımın gelişmesinden önce kooperatiflerin kurulması zordu.[11] Bu etkenler görece yalıtılmışlıklarını koruyan köylerde halen etkilidir. Ancak günümüzde, tarımsal etkinliklerde başlayan yenilikler sonucu daha çok sayıda köy ulusal pazar için üretim yapmaktadır. Bu duruma paralel olarak nüfus patlaması eski köy topluluklarını, toplumsal ilişkilerini, davranış kalıplarını ve tutumlarını değiştirmeye zorlamaktadır. Öte yandan, endüstrileşmenin, kentleşmenin ve bunlara bağlı kurumların yavaş gelişmeleri, kırsal değişimlerin uygun biçimde entegrasyonu için gerekli koşulları yeterince hızlı ve etkili biçimde sağlayamamaktadır. Bu durumun sonucunda, kırdaki ve kentteki değiş-

[10] *Ibid.*, s. 46

[11] Paul Sterling, *Anatolian Village*, Oxford University Press, Londra, 1964.

şimlerin entegrasyonunu şimdilik mümkün kılan, ancak aynı zamanda gelecekteki daha iyiye doğru değişmeler önünde engel oluşturan bazı tampon mekanizma ve ilişkiler ortaya çıkmıştır. Bu mekanizmalar kendilerini öncelikle kasabalardaki aracı tüccarların (ki bu tüccarlar sadece köylülere kredi vermek ve mallarını pazarlamakla kalmaz, aynı zamanda -hastalık, ölüm, evlilik, mahkeme işlemleri vs. gibi- olağanüstü dönemlerde sosyal güvenliğin büyük kısmını sağlayan belki de tek merci olarak davranırlar) her türlü kooperatif eylemi çok etkili bir biçimde bloke etmelerinde ve bunların gelişimini sabote edişlerinde gösterir. Farklı bölgelerde yapılan gözlemler, köylülerin ürünlerini pazarlamak üzere örgütlediği her türlü girişimin bu tür tüccarların oldukça etkin propogandası ile kesildiğini göstermiştir.[12] Pilot proje kapsamında açılan üç dükkan ve bunlara benzeyen tüketim kooperatifleri de köylülerin aracı tüccarlarla bağlantısını kopardığı için direnişle karşılaşmıştır. Sadece perakende satışların azalması nedeniylé değil, aynı zamanda kredi faizlerinin düşüşü yüzünden de tüccarın işleri bu tür girişimlerden olumsuz etkilenir. Bu aracı tüccarlar, aynı zamanda, yerel politika üzerinde son derece etkili kişilerdir. Bu durum elbette yerel komiteler tarafından belirlenen yatırım projeleri üzerinde de etkileri olduğu anlamına gelir. Tampon işlevi gören yerel aracı tüccardan başlayan politik güç kanalları daha yüksek düzeylere kadar uzanmakta ve bakanlık, hatta parlamento düzeyinde karar alma sürecini etkilemektedir. Öte yandan üst düzeylerde, kooperatiflerin komünist bir faaliyet olduğu yönünde bir inanış egemendir.

Dolayısıyla, her planlanmış toplumsal girişim için geçerli ol-

[12] *Report ur un Programme de Développement Economique et Social de la Thrace Orientale (Turquie)*; bu rapor, Rennes Edebiyat ve Sosyal Bilimler Fakültesi'nde profesör olan Michel Philipponneau başkanlığında, M. Tarık Carim tarafından yönetilen (Türkiye İmar İskan Bakanlığı'na bağlı) Marmara Bölgesel Planlama Ofisi'nin işbirliğiyle, Mayıs 1966'da hazırlanmış ve İktisadi Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı' (O.E.C.D.)na sunulmuştur. Toplum Kalkınması Pilot Projeleri, Değerlendirme Raporları, Eylül 1965. Haz.: Yücel Ayaşlı, Köy İşleri Bakanlığı, Değerlendirme Yayınları: III-IV.

duğu gibi, bu projenin geleceği de oldukça karmaşık ve denetlenemez birçok etkene bağlıdır. İçinde bulunduğumuz bu erken aşamada geleceğe yönelik tahminler yapmak zordur. Bu durumda, köylülerin, tüccarların ve hatta kırsal alan dışındaki karar-alma mekanizmalarını işgal eden kişilerin bu projeye ya da başka herhangi bir kooperatif harekete daha çok umut bağlamasına ve bu yönde girişimde bulunmasına neden olabilecek en olumlu etken yüksek nüfus artışıdır. Bu etken onların üzerinde daha fazla üretim yapılması ve daha iyi bölüşüm mekanizmaları kurulması için öyle bir baskı yaratmaktadır ki bu tür örgütleri kabul etmek ve bunların devam etmesi için gerekli olanakları desteklemek zorundadırlar.

Üyelerin hisse ve tasarruflarını bankalara yatırıp yatırmayacakları, dış ülkelerden geri dönüp dönmeyecekleri ve geri dönerlerse yerel kooperatiflerin diğer üyeleriyle ilişkilerinin nasıl olacağı gibi başka insanî etkenler oldukça belirsiz konulardır; bunlar üzerinde tahminlerde bulunmak ve belli sonuçlar çıkarmak için henüz çok erken. Yönetim eksiklikleri ya da devlet içindeki farklı çevreler arasında görüş ayrılıkları, bunların hepsi, projenin geleceğini etkileyecektir. Ancak Batı Avrupa'dan gelen emek talebindeki dalgalanmalar, yerel toplumsal yapıların gösterdiği direniş ve karar alma mekanizmalarının muhalefeti düşünüldüğünde, bu insanî etkenler projenin geleceği açısından ikincil öneme sahip görünmektedir.

Bibliyografya

Türkiye'de Köylülerin Tutumları Anketi, F.W. Frey ve Arkadaşları tarafından Devlet Planlama Teşkilatı'na sunulmuş rapor, Ankara. *Köy Envanter Çalışmaları*, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, 10 Cilt (Devam edecek). Köy İşleri Bakanlığı'nın çeşitli raporları (Daktilo edilmiş) Toplum Kalkınması Projeleri Değerlendirme Raporları, Devlet Planlama Teşkilatı. OECD İşgücü İstatistikleri 1954-1964.

Orhan Türkay, *Türkiye'de Nüfusun Artışı ve İktisadi Gelişme*, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1962.

G. ve B. Hellings, *Rural Turkey*, İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1954. Kazım Köylü, "Zirai Ana Problemlerimiz, *Ziraat Dergisi*, Sayı 128, Ankara 1959. Bülent Köprülü, *Toprak Hukuku Dersleri*, İstanbul, 1958, Cilt I.

Çeviren: Tülin Kurtarıcı

GECEKONDU: AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE HIZLA TOPRAKTAN KOPMA VE KENTLE BÜTÜNLEŞEMEME*

Tarih boyunca kentlerin nüfusu hep kırsal alanlardan göçen nüfusla artmıştır. Fakat, özelikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, ekonomisinin temeli hâlâ tarıma dayanan toplumlarda, kente göçenlerin, yaşantıları farklılıklar göstermektedir.

Gecekondular ise, yalnızca, tarımda pazara yönelik üretime (cash cropping) geçişin göresel olarak hızlandığı ve kentteki nüfus yığılmasının hızla artmasına karşılık, çok yavaş bir sanayileşmenin gerçekleştirdiği toplumlarda ortaya çıkmıştır. Bu gözleme, ayrıca gecekonduların, sosyal ekonomik değişmelerin yalnız klasik pazar mekanizmasıyla düzenlendiği toplumlarda yer aldığını da eklemek gerekir. Bu koşullar altında kırdan kente göç ve yerleşme, çağdaşlaşma öncesi (pre-modern) feodal kentlerinkinden ya da çağdaş (modern) sanayileşmiş kentlerdekinden farklı özellikler göstermektedir. Çağdaş olmayan kentlerde, kırlardan göçenlerin, göresel olarak kentin kenarlarına yerleşmeleri olağandı.[1] Çağdaş endüstriyel kentlerde ise, göçenlerin önce geçiş alanlarına yerleştikleri ve sonradan kentsel sisteme özümlendikleri (assimilated) bilinmektedir.[2] Sanayi öncesi ve sanayileşmiş toplumlarda, yani dengeli toplumlarda kırdan göçenlerin, kentte açıkça farklı yerleşme biçimi oluşturdukları pek görülmez. Oysa bugün, sanayileşmekte olan toplumlarda,

* *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan*, Cilt XXVII, Sayı 3, 1973.

1 Bkz., Sjoberg, G., *Preindustrial City*, 1960. Kıray, M., *Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara Devlet Planlama Teşkilatı, 1964. Alonso, W., *The Form of Cities in Developing Countries*, M.I.T. Press, 1964, Cambridge.
Bu konuda, Park, R.E. ve Burgess, E.W., *The City*, 1925, Chicago. Zorbaugh, W., *Gold Coast and the Slum* 1929, Chicago. Klasik yapıtlardır. Ondan sonraki zengin literatür herkesçe bilinir.

kente göçen nüfus mekana, göçtükleri kent ile hiçbir ilişkileri yokmuş gibi yerleşmektedir. Göçenlerin bu görünüşünün, temel sosyal yapının tarım kesiminin, tarımsal olmayan üretimden ve buna paralel olarak pazar yarışmasına ilişkin örgütsel yönlerden çok daha hızlı gelişmesinin, yani şehir yapısının *çok daha yavaş değişme süreci* içinde bulunmasının mekansal biçimlenmesini temsil ettiğini kabul etmek gerekir.

Türkiye'de gecekonduların ortaya çıkışı 1945'lere değin uzanır.[3]

Uzun süre Türkiye'nin büyük kentlerinde, hem gecekondulara hem de gecekondu da oturanlara geçici diye bakılmıştır. Geçen yirmi sekiz yıl içinde ise gecekondular gelişmiş ve kentlerin egemen ve kalıcı özelliği durumuna gelmiştir. Ankara'da nüfusun %61'i, İstanbul'da %45'i ve İzmir'de %43'ü gecekondu semtlerinde oturmaktadır.[4] Ben bu yazımda kente göçüp gecekondulara yerleşenlerin sosyal tabakalaşma ve sınıf mensubiyetleri (affiliation) açısından nerede durduklarını, bu durumlarını nasıl değiştirdiklerini ve bu süreç içinde özsel (subjective) uyuşmayı nasıl sağladıklarını kısaca tartışmaya ve çözümlemeye çalışacağım. Böyle bir incelemenin, bu gibi kentlerin ikiye bölünmüş yerleşme görünümünün nedenlerini açıklamakta ve gelecekte olabilecek gelişmelere ipucu vermekte yararlı olacağı kanısındayım.

Ekoloji ve Nüfus Boyutları

Kentsel yerleşme alanlarının, tarımsal olmayan üretimi içerdiği ve bu tür üretimi gerçekleştiren ve denetleyen, uzmanlaşmış ve tabakalaşmış bir nüfusu da barındırdığını söylemek, herkesçe bilinen bir gerçeği yinelemektir. Bu özellik, aralarında bildirişim bağlantıları (ulaşım ve haberleşme) olan farklılaşmış iş ve konut semtlerinde gözlenmektedir. Çalışma düzeninde uzmanlaşmanın ve iş bölümünün artması ve gittikçe daha da yoğunlaşması ile yersel farklılaşma yalnız konut ve iş semtlerine

[3] Kıray, M., *Tüketim Normları Üzerinde Bir Araştırma*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi, 1947.
İmar ve İskan Bakanlığı Konut Umum Müdürlüğü.

kısıtlanmakla kalınamaktadır. İş semtlerinde, üretim-dağıtım-yönetim ve bu üçünün tümünün denetimi farklı yerleri kaplamaktadır. Ve bu faaliyetlerle uğraşan nüfus, örneğin denetleyen ve yönetenlerle, üretim ve dağıtımla uğraşanlar, öteki deyişle, toplumun farklı sınıfları, arsaların istenilen nitelikleri için ücret ödeyebilme yeteneklerine göre, farklı yerlerde yerleşmektedirler. Böylece her kentsel yerleşme alanı, sanayileşme derecesine göre toplumun iş yapısı kadar tabakalaşma ve sınıf yapısını da yansıtmaktadır.

Ekonomik bakımdan gelişmiş ve gelişmesini hızla sürdüren toplumlarda, kiralardaki ve arsa fiyatlarındaki pazar yarışmasına karşın, kente göçen nüfus, genellikle merkezi iş mıntıkasının bitişiğinde yer alan geçiş alanlarında çok kısa bir süre kalmakta ve gelişen ekonominin sağladığı göreli yüksek ücretler ve güvenli işler yardımıyla hemen daha iyi ve düzenli konut alanlarına taşınmakta ve oralarda yerleşmektedir. Böylece zaten sayısı büyük olmayan yeni gelenler, çabucak kentsel meslek ve sınıf yapısına özümlenmektedir. Bugün, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra az gelişmiş ülkelerde olanlar, kentlerin kırdan göçen nüfusu emip bütünleştiremedikleri gerçeğini göstermektedir. Kent bir soyut olgu değil sosyal bir olgu olduğuna göre, kentte nelerin bütünleşmeye özellikle engel olduğunu araştırmak gerekmektedir.

Köyden gelenlerin yerleşiminde iki farklı türde eylem göze çarpmaktadır: 1) İş merkezlerinde yakın alanlarda kiraladıkları bir evde kısa süre için kalmak ve sonra sanayileşmiş toplumlarda olduğu gibi daha üst tabakaların oturduğu konut alanlarına taşınmak yerine kentin kenarlarındaki bir gecekondu semtine taşınmak. 2) Kentsel konut stokunun kısıntılı olmasından dolayı, daha başlangıçta kentin kenar kesimlerinde bir gecekondu satın alarak yaparak ya da kiralayarak yerleşmek.

Belediyelerce konulmuş normlara uygun yapıların maliyeti ile kente göçenlerin ödeyebilecekleri para arasında derin uçurumlar vardır. Gecekondu yapmaktaki temel amaç, göçen kimsenin satınalma gücü çok kısıntılı olduğundan, olanak ölçüsünde ucuza konut sahibi olabilmektir. Konutun ucuzluğu herşey-

den önce, yapıyı yapanın kendisi, arkadaşları ve akrabalarınca sağlanan karşılıksız emek ve ondan sonra becerili emeğe en az ücretin ödenmesi yolu ile sağlanmaktadır. İkinci tasarruf kaynağı bulabildikleri ölçüde ucuz ve dolayısıyla düşük nitelikli yapı malzemesi kullanmaktır. Üçüncü ve oldukça önemli bir tasarruf da konutun üzerine yapılacağı arsa için hiç para ödememek ya da "normal" sayılmayacak kadar az para ödemek olanağıdır. Hiç para ödememek en ideal durumdur. Ama çoğu kez hiçbir şey ödememek olanaksızdır. Nitekim eski kentsel nüfus ve yetkililer gecekonduyu "kente göçenlerin başkalarının arazisinde izinsiz ve düşük nitelikte yaptıkları yapılar" olarak tanımlamaktadırlar. Böylece yapıların ortalama maliyeti 1962-1963 yıllarında 6.000-13.000 lira iken 1970'lerde 7.000-20.000 liraya çıkmıştır.[5]

Ankara'da gecekondu türündeki yerleşmenin otuz yıllık bir geçmişi vardır. Bu devre içinde sürecin özelliği iki yönde değişmiştir: 1) Kalıcılık niteliği kazanmıştır. 2) İnsafsız bir arsa ve bina spekülasyonuna yol açmıştır.

Yeni bir gecekondu yerleşmesi, kent çevresindeki boş bir alana aynı köyden ya da aynı semtten birkaç ailenin gelip konut yapması ile doğmaktadır. Daha sonra, bu yerleşenlerin akrabaları ve tanıdıkları onlara katılırlar. Evlerini düzenledikleri, çevresini ağaçlandırdıkları sıralar genellikle, yerleşmenin sakin ve sessiz devresine rastlamaktadır. Bu dönemde sözkonusu yerleşme kesimi bir "alt orta tabaka semti"ne ya da ortalama küçük bir köye benzemektedir. Ancak zamanla ve kente göçün artması ile birlikte hem spekülatörlerce hem de yeni gelenlerce yapılan yapılarda birdenbire artma görülmektedir. Bu devreyi izle-

[5] Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal İlimler Bölümü Şehirleşme Semineri 1962-1970 raporları. Bu seminerler yazar tarafından yaptırılmıştır. 1970 seminerinde Ankara kentinde biri eski Altındağ, diğeri yeni oluşan Dikmen gecekondu semtleri seçilmiş ve buralardan sistematik bir örneklemeye dayanan sörvey yolu ile veriler toplanmıştır. Eski gecekondu bölgelerinde gene yazar tarafından 1945 ve 1962'de gözlemler yapılmıştır. Bu makalede verilen sayı ve oranlar eğer başka kaynak gösterilmemişse 1970 yılı sörveyinden elde edilen verilerden hesaplanmıştır.

yen iki yıl içinde ise yoğunluk iyice artmaktadır. Eski yerleşmelerde kilometrekare başına 440 kişi, yenilerinde ise 168 kişi düşmektedir. Zaman geçtikçe yerleşme, yurdun her yanından gelen insanlarla heterojenleşmektedir. Ayrıca yoğunluğun artması ile birlikte kent hizmetlerinin kıtlılığı ya da kısıtlılığı iyice belirir ve bu alan bir yoksulluk semtine (slum area) dönüşür.

Ankara'da gecekonduda oturma altı yıldır. Ancak aynı yerde 17-20 yıl oturanlar da ender değildir. Ne var ki, gecekondularda oturanların %60'ı son onbeş yıl içinde kente gelenlerdir.[6] Gecekondu bölgelerinde yıllık ev değiştirme çok kısıtlıdır. Eski bölgelerde bu oran %1'dir. Nüfusu bir milyonu geçen kentlerin merkezindeki hiçbir geçiş bölgesi (interstitial zone) için bu denli düşük bir ev değiştirme oranı olağan değildir. Ev sahibi olan gecekonduluların oranının %82 olması da yerleşmenin kalıcılığını gösterir. Bu gözlemler, gecekondu yerleşmeleri hakkındaki "köprübaşı" anlayışını tamamen çürütmektedir.

Gecekonduların nüfus özellikleri de, kesinlikle batı metropoliten kentlerinin geçiş bölgelerinden farklıdır. İlk olarak nüfusun yaş ortalaması 35'tir. Ve bu göçmüş bir nüfus için çok yüksektir. Cinsiyet oranı 104'tür. Yani erkek nüfus daha fazladır. Fakat diğer taraftan bu sayı, özellikle Türkiye ortalaması ile aynı olduğuna göre, önemsenecek ölçüde yüksek değildir. Bekar nüfusun oram oldukça sınırlıdır, %3. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı 4.6'dır. Ailelerin %90'ı çekirdeksel ailedir. Bütün bu sayılar ve oranlar, yerleşmiş bir nüfusun varlığını göstermektedir. Ne var ki, bu nüfus, sanayileşmiş bir kentte değildir. Durum bizi, bu nüfusu nasıl niteleyeceğimiz sorusu ile karşı karşıya bırakmaktadır. Gecekonduda yaşayanlar köylü müdür? Kentli midir? Yoksa günün modasına uyarak söylersek "kentsel köylü" müdür? Sonuncusu, sözkonusu karmaşık etkileşim ağını kavramlaştırmaktan çok uzak, elektrik bir terimdir.

[6] İbrahim Yasa, Ankara'da yaptığı çalışmasında ailelerin beşte üçünün on yıl önce geldiğini yazmaktadır. Ch. Hart, İstanbul için Zeytinburnu'nda ortalama süreyi dört yıl bulmuştur. Yasa, İ., *Ankara'da Gecekondu Aileleri*, Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, Sayı 46, Ankara, 1966, s.75.

Köylüler değişmeden ve göçten önce, modern öncesi tarımsal üretimle uğraşıyorlardı. Şimdi ise artık tarımla uğraşmayıp, kentte oturduklarına göre özdeşimleri yeni üretim eylemlerine göre başlamalı sonra da yaşantı ve düşünce biçimleri ile sürdürülmelidir.

Sınıfsal Yapı ve Sosyal Tabakalaşma Boyutları

Büyük kentlerin çok farklı ve durmadan büyüyen gecekondu bölgesinde oturanları özdeşirken başvuracağımız dayanak, onların sınıfsal kökenleri ve bağlantıları ve sonrada tabakalaşma özellikleri olacaktır. Gecekondu bölgelerinde yaşayanların kırsal kökenli oldukları şüphesizdir. Ancak, hangi koşullar altında köylerini ve tarımı terk ettikleri ve kentteki üretim faaliyetleri açısından durumlarının ne olduğu açıklanmalıdır.

Kente Göçenlerin Sınıfsal Kökenleri

Büyük kentlerdeki gecekondulu nüfusun kökenlerini anlayabilmek için, tarımsal ve ekonomik değişmelerin iki temel süreci kısaca gözden geçirilmelidir. Sözkonusu nüfus köyde köylüdür. Demek oluyor ki, öküz ve saban gibi basit bir teknoloji kullanan ya ortakçı (kiracı) ya da küçük toprak sahibi olarak modernleşme öncesi toplum zenginliğini (tarımsal üretimi) üreten kimselerdir. Kısıtlı bir artık ürün elde etmekte bunu da ya pay olarak ya da vergi olarak ya büyük toprak sahiplerine ya lord-bürokratlara ya da her ikisine birden devretmekteydiler.[7] Modern teknoloji yeni ürün çeşitleri ve bunlarla ilgili tarımsal-ekonomik değişiklikler nedeni ile birkaç yıl içinde kiracı, ortakçılar olarak kalma şansını yitirmekte ya tarımda ücretli işçiye dönüşmekte ya da kente göçmek zorunda kalmaktadır. Küçük toprak sahibi köylü için de iki temel değişme göze çarpmaktadır. Pazara dönük üretime geçiş ile birlikte, büyük yatırım gereken durumda, 250 dönümden az toprağı olan köylüler, genellikle büyük borçlar altına girmişler ve bunun sonucunda %20-%25'i yirmi yıl içinde topraklarını yitirmişler, ya tarımda ücretli işçi olmuşlar ya da kentlere göç etmişlerdir. Fazla yatı-

[7] Bkz., Lenski, G., *Power and Priviledge, A Theory of Social Stratification*, McGraw Hill, 1966, New York. Genellikle 8 ve 9. bölümler.

rım istemeyen ama gene pazara dönük üretime yönelen alanlarda ise ulaşım ve pazarlama borçları birikmiştir.[8] Bu alanlardaki köylüler de topraklarının çoğunu yitirmişlerdir. Böylece bu üç sürecin hepsi de kırsal nüfusun köylülükten, topraktan hızla kopmasıyla son bulmuştur. Ve bu süreçler ayrıca doğal nüfus artma hızıyla daha da yoğunlaşmıştır.

Kente göçenlerin kökenlerinde olagelen süreci anlamak önem taşımaktadır. Çünkü, ancak o zaman bunun üretim sürecindeki insanların göreli yerlerindeki yapısal bir değişme olduğu açıkça görülmektedir. Bu sıralarda, kentlere büyük sayıda nüfus akmasının temel nedeni, modernleşme öncesi tarımsal üretimdeki hızlı değişmedir. Dolayısıyla göç, yalnızca bir yerden ötekine yataysal hareket değildir. Giderek, belirli bir sınıf yapısındaki örneğin modernleşme öncesi toplumlarda, dikeysel hareket bile değildir. Ama daha önemlisi, göç olgusu, üretimi ve buradaki ilişkileri temelden değiştiren bir süreci ifadelendirmektedir. Nitekim göç nedeni olarak %52 toprak yitirimi ve %22 işsizlik gösterilmektedir. Bu oranlar kırsal çevrede insan toprak ilişkilerinin temelden değişmekte olduğunu "köylü"lerin artık köylü olmadıklarını ve olayın dönüşü olmayan bir süreç niteliği taşıdığını ortaya koymaktadır. Şimdi tarımda yeni üretim grupları ve ilişkileri biçimlenmektedir. Bu yüzden eski köylüler, yeni ilişkiler içersinde özümlenmek zorunda kalmaktadırlar.

[8] Bunlar tarımsal modernleşmenin temel süreçleridir. Bu temel süreçlerin Türkiye'de nasıl oluştuğu aşağıdaki yapıtlarda görülebilir. *Devlet İstatistik Genel Müdürlüğü Aylık Bülteni*, No.91, 1961, s.1139. Devlet İstatistik Enstitüsü, 1965, Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları, Yayın No.473. Robinson, R.D., "Tractors in Village", *Journal of Farm Economics*, 1952. Siyasal Bilgiler Fakültesi, *Türkiye'de Zirai Makineleşme,* Ankara, 1954. Karpat, K., "Social Effects of Farm Mechanization in Turkey", *Social Research*, 1960. Çok daha direkt bir analiz için bkz., Kıray, M. ve Hinderink J., "Interdependencies Between Agro-Economic Development and Social Change". *Journal of Development Studies*, July 1968. Kıray, M., "Values, Social Stratification and Development", *Journal of Social Issues*, April 1968.

Kente Göçenlerin Yeni Sınıfsal Mensubiyeti

Kente göçen köylünün yeni üretim ilişkilerine girmesi, kendi toprağından kopması gibi kolay ve çabuk olmamaktadır. Üzerine basılması gereken nokta, 'işçileşme'nin kaba bir göstergesi olan endüstriyel gelişme artışı Türkiye'de her beş yılda %8 olduğu halde, gene kırdan kopma sürecinin göstergesi olan kentsel merkezlere göç hızının beş yılda %18 olmasıdır.[9] Türkiye'deki kentleşmenin her yönünde görülmekte olan bu çelişki, özellikle ülke kentsel nüfusunun sınıfsal yapısı ve sosyal tabakalaşması ile ilgilidir. Demek oluyor ki, yapısal değişmeler yeterince hızlı değildir. Sanayi işçisi ve modern formel örgütlerde çalışacak kimseler çok yavaş ve oldukça sınırlı oranda ortaya çıkmaktadır. Gecekondu nüfusunun meslek yapısı üzerindeki çalışmalar, bu yönü en iyi biçimde yansıtmaktadır. Ve bu nüfusun edindiği beceriler de bu konuda çok aydınlatıcıdır. Bizim çalışma yaptığımız Ankara gecekondu bölgelerinde ailelerin %27'si becerili işçi içermektedir. Devlet dairelerinde ya da özel firmalarda çalışan becerisiz, memur-işçiler ise %16'sını kapsar. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde, 1962 yılında yapılan çalışmalarda incelenen grubun %20'si becerili işçi, %10'u düz işçi, %3'ü beyaz yakalı ve geri kalanı da "diğer" olarak sınıflandırılmıştır. "Diğer" kategorisi gezici satıcıları, çeşitli eşya onarcılarını, ayakkabı boyacılarını ve benzeri işlerle uğraşanları içermektedir. Sözkonusu sınıflama, ülke sanayinin yarısının yer aldığı iki milyon nüfuslu İstanbul için de doğrudur. Ayrıca her incelemedeki becerili işçi kategorisi, ayakkabıcılardan, terzilerden, marangozlardan, küçük işlik sahiplerinden kamyon şoförlerinin, oto onarım işliği kalfalarından oluşmaktadır. Bütün bu uğraşılar, gereğince sanayileşmiş bir düzenin değil, fakat kesinlikle modern ile feodal kentsel iş yapısının çapraşık birleşimidir. Böyle önemsiz, üretici olmayan ve sanayi dışı grupların çeşitliliği, herzaman tasnif güçlüğü doğurmakta, her tasnifte kalabalık

[9] Yasa'nın çalışmasında göçlerin %46'sı topraklarını yitirdikleri, %14'ü de işsizlik nedeniyle olmuştur. G. Sewell'in yaptığı bir başka araştırmada ise %40 işsizlik, %24 toprak yetersizliği göçe sebep olmuş görünmektedir. Bkz., Sewell, G.H., *Squatter Settlements in Turkey*, Yayınlanmamış doktora tezi, M.I.T. 1964, s.101, Yasa, İ., *Ibid.*, s.74.

bir "diğerleri" kategorisi ortaya çıkmaktadır.[10] Tasnifin doyurucu bir biçimde yapılamayışı, araştırmacının becerisinin kıt olmasından değil, kentin ve dolayısıyla kente göçenlerin sınıfsal meslek yapısının amorfluğundan doğmaktadır. Gecekondulular artık kesinlikle köylü değildir. Ancak çok yavaş sanayileşmiş ve ondan da daha yavaş olan örgütsel gelişme -ki bu da sanayileşmeye paraleldir- nedeniyle, topraklarını bırakmak zorunda kalmış olan bu nüfus, endüstriyel-kentli işçi kişiliğini almaya fırsat bulamamakta, rasgele, küçük, üretici olmayan hizmet işleri ile uğraşmaktadır. Görünüşe göre, göçenlerin yeni ilişki kurma yönelimleri ve değişme süreci dinamik ve esnektir. Bu nüfusu oluşturanlardan, yeniden tarıma dönmeyi, az da olsa hayal edenler vardır. Bu en az olanaklı bir istektir. Bir çoğu da bir iş adamı yanında ya da bir fabrikada, bir zanaatta becerili işçi olmayı düşünmektedirler. Eğer, mesleki yapı üzerindeki gözlemler, böyle hareketlilik için bir ipucu ise gecekondulardan ancak pek azının, düşündükleri mesleklerden birini gerçekleştirebildiği görülmektedir. Elverişli endüstriyel işlerin kıt olmasının nedeni elbette, gecekondulunun yeteneksizliğinden ya da girişim yokluğundan ötürü değildir. Hiçbiri tarımsal üretimle de uğraşmamakta, dolayısıyla artık "köylü" değildirler.

Bu iş yapısı, değişmemiş modernleşme-öncesi bir yapıymış gibi gözükmektedir, ama değildir. Bilindiği gibi modernleşme-öncesi toplumsal yapıda, esnaf ve zanaatkârlar tarım dışı üreticileri oluşturmaktaydı. Fakat, sayıları herzaman kısıtlanmakta ve denetlenmekte idi. Şu ya da bu yolda lonca (guild) gi-

[10] İzmir'in iş hayatı yapısında da 6.000 kayıtlı ve örgütlü işyerine karşın 60.000 küçük, örgütsüz, kayıtsız işyeri tesbit edilmiştir. Üstelik bu sayıya işportacılar, gezginci satıcılar dahil değildir. Böyle bir iş yapısını sınıflandırmanın olanaksızlığı çok açıktır. Bu yüzden, birçok araştırıcı, böyle bir sınıflandırmada "diğerleri" kategorisi yanında bir de "tasnif edilemeyenler" kategorisi koymak zorunda kalmışlardır. Bkz., Akçura, T., *Ankara, Cumhuriyetin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*, ODTÜ Yayınları, 1970, Ankara. Kıray, M.B., *Örgütleşemeyen Kent - İzmir'de İş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni*, Türk Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A-1, Ankara, 1972.

bi belirli birliklerde örgütlenmekteydiler. Bugün ise örgütlenmemiş çeşitli işlerle uğraşanlar örgütlenmiş işlerde çalışanlardan daha çoktur. Ve şimdiki durumda yeni gelenler, eski esnaf ve zanaatçı grubunun ayakta duran kesimi için önemli bir baskı yaratmaktadır. Çünkü sınırlı bir pazar için yapılan yarışma iyice kesinleşmektedir. Eski kentli gruplar, işlerini yitirme süreci ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Yeni gelenlerin yarıbecerileri işçi olarak katıldıkları grup da bu gruptur.

Kısacası, kentteki üretim ve meslek ilişkileri o denli amorftur ki, ve bu durum o denli uzun sürmektedir ki, gecekondu ve küçük sanatlar kent yaşantısının belirgin bir parçası durumunu almaktadır. Bu nedenle, sahte-kentleşme ve sahte-kentli terimlerini kullanmak zorunluluğu doğmaktadır. Ne yolda olursa olsun gecekonduda yaşayanlar için klasik sınıf terimlerinin hiçbirinin kullanılamayacağını bu açıklamalar göstermektedir.

Kente Göçenlerin Tabaka Özellikleri

Sosyal-ekonomik tabakalaşma sözkonusu olduğu sürece bu grupların gelirleri ve eğitimleri de önem kazanmaktadır. Çünkü bu grupların bütünleşmemelerinin nedeni, şimdiki gelir ve eğitimleri ile kendilerine bütünleşme fırsatı vermeyen bir düzenin parçası olmak zorunda kalmalarıdır.

Modern sanayi ve iş örgütleri dışında kalan basit hizmetlerde çalışanların kazancı çok azdır. Ailede ortalama gelir 450 lira civarındadır.[11] Ankara'da ortalama gelir 1.700 lira olarak hesaplanmıştır. Bu, gecekonduların ortalama gelirlerinin yaklaşık dört katıdır.

Öte yandan, güçlükle kazanılan bu gelir, köyde elde edilen ortalama gelirin iki katıdır. İncelemelerimize göre köydeki ailelerin %80'inden çoğunun yıllık geliri 4.000 liranın altındadır. Ortalama yılda aile başına 2.000 lira çevresindedir. Başka bir deyişle, ayda ortalama ile geliri köyde 2.000 liranın altındadır.[12]

[11] Gecekondularda ortalama aylık aile geliri Yasa'nın araştırmasında 386 lira (*Ibid.*, s.134), Sewell'inkinde 372 lira (*Ibid.*, s.90) ve bizim 1962 seminer çalışmamızda 435 lira bulunmuştur.

[12] Bkz., Kıray, M., Hinderink J., *İbid.*

Hasanoğlan köyünde İ. Yasa da aynı miktarları bulmuştur.[13] Ch. Hart ise, kaynaklarını belirtmeksizin İstanbul gecekondu bölgeleri için bulduğu aile başına düşen ortalama gelirin, Türkiye'nin farklı alanlarındakinden 3-4 kat daha yüksek olduğunu açıklamaktadır. Bu yalnızca, bildirilmiş gelirlerdir. Parasız olarak köyden sağlanan mallar, aile rasgele kazançları ya da parasız sağlık bakımı gibi kentte bulunan fakat köye gitmeyen yan yararların ayrıntıları bu gelire katılmamıştır. Bunlar da eklenseydi, ortalama gelir şüphesiz daha yüksek ve kırsal alanlardaki gelirle karşılaştırıldığı zaman, aradaki fark daha da çarpıcı olacaktı. Dolayısıyla, artık oldukça yıpranmış olan "kentin çekim" terimini kullanmak istersek, kentteki gelirin göresel yüksekliği bir etkendir. Ancak yalnız köyde tamamen işsiz kalanlar için bu böyledir. Yoksa, kentte kolayca edinilen güvenilir sanayi işleri yoktur.

Kente göçenlerin eğitim durumları da kökenleri ve edindikleri işler ile uyuşur. Gecekondu bölgelerinde kesinlikle bir tek üniversite mezunu bulunmaz. Aile reislerinin %12'si ortaokul eğitimi görmüştür. İlkokulu bitirenler oranı %30'a yaklaşır. Okuma yazma bilenler ise genel olarak %75 oranındadır. Türkiye'de okur yazarlığın genel oranı %60'tır. Büyük kentlerde %80'e çıkan bu oran, köylerde %30'a kadar inmektedir. Gecekondu bölgelerinde okur yazar oranının %70 olması, kırsal kalıplardan dinamik bir biçimde kurtulmak ve kentsel çevreye uymak için harcanan bireysel çabaları yansıtmaktadır. Eğer, daha yüksek eğitim düzeyi isteyen uygun işler bulunsaydı, beş yıldan daha uzun bir süredir kentte oturan gecekondulular, okur yazarlığa ulaştıkları gibi, elbette daha yüksek bir eğitim düzeyi elde etmek yollarını da bulurlardı.

Sanayileşmenin yavaşlığı, hem güvenli hem de daha yüksek ücretli işlerin kıtlığı, gecekondu bölgelerine, artık buraları kente göçenlerin kısa süreler için konakladıkları geçiş alanları olmaktan çıkaran, kesin bir kalıcılık özelliği kazandırmıştır. Ve kent nüfusunun yarısı gecekondu bölgelerinde oturduğu için

[13] Yasa, İ. *Hasanoğlan Köyü, 25 Yıl Sonra*, Ankara Üniversitesi S.B.F. Yayını, No.270. Ankara, 1960, s.30.

buralara yerleşenlere ilişkin tabakalaşma özelliklerindeki farklılaşmalar bu bölgedeki mekanda da yansımaktadır. Gözlemlerimiz belirli gecekondu kesimlerinin alt-orta tabaka konut alanlarına dönüştüğünü göstermektedir. Böyle bölgelerde aylık ortalama gelir 750 lira civarındadır. Ve oturan kişiler, küçük devlet memurluğu, hastabakıcılık ve benzeri işlerde çalışmaktadırlar: Genellikle ilkokul eğitimi görmüşlerdir. Bazı gecekondu bölgeleri yalnızca dar gelirli konut alanlarıdır. Bazı bölgeler, Çingeneler gibi düşük statülü etnik gruplar bazı bölgeler aynı yönden gelen (Sivaslılar, Kırşehirliler vb.) aileler ya da dinsel mezhepler (Aleviler vb.) için farklılaşmıştır.[14] Böylece gecekondu bölgelerinde, eğitim, gelir ve meslek açısından olduğu kadar, dinsel ve etnik bağlantılar açısından da tabakalaşma gayet iyi yansımaktadır. Kentin gecekondu olmayan diğer konut alanlarının da, gelire, eğitime ve mesleğe göre aynı derecede duyarlı olmalarına karşılık, düşük statülü etnik grup ve dinsel mezheplerin farklılaşmasını, gecekondu bölgesi ölçüsünde açık olarak göstermediğini belirtmek gerekir. Ağırlık vermek istediğim başka bir nokta da, Türkiye'nin metropoliten kentlerindeki iş mıntıkaları ve üst-orta tabaka konut bölgeleri dışında, mekana ilişkin ne kadar farklılaşma ve biçimlenme varsa, hepsinin gecekondu bölgesinde bulunmasıdır. Dolayısıyla, örneğin alt-orta tabaka konut mıntıkası veya suç işleyenlerin yoğun bulunduğu çöküntü mıntıkaları gecekondu bölgelerinde fakat birbirlerinden uzakta yer almaktadır. Çeşitli gecekondu bölgeleri ne aynı sosyal yapıdadır ne de aynı ekolojik biçimlenmenin bir parçasıdır. Buna rağmen hepsinde bina biçimi aynıdır. İşte bu durum, birçok kentli vatandaşların ve yetkililerin gecekonduları, üniform bir sosyal olgu ve dolayısıyla genellikle istenmeyen vatandaşlar ve bölgeler olarak nitelemelerine yol açmaktadır.

[14] Çingeneler için segregasyon oranı yüzde yüz gibi görünmektedir. Anadili değişik olan diğer gruplar daha fazla büyük gruba karışmış izlenimi vermektedir. Bütün şehri kaplayan etnik grup sayıları mevcut olmadığı gibi segrasyon indeksi hesaplamaları yapılamamıştır.

Güvenlik Gereksinmesi

Kırsal tarımsal yapıdaki değişme ile kentsel endüstriyel yapıdaki değişme arasındaki hız farkı yüzünden kentlere yığılmış, üretici olmayan, küçük hizmet işlerinde çalışıp çok az bir geliri bulunan büyük yığınların gerek çalıştıkları işte, gerekse kazandıkları küçük gelirde hiçbir güvenlikleri yoktur. Müphem fakat güçlü bir güvensizlik duygusu egemendir. Bu duygu, onların güvenlik sağlayan herşeye ve ilişkiye büyük önem vermelerine yol açar. Böyle bir güvenliğin ne yolla ve ne ölçüde sağlanacağı belirsizidir. Ancak bazı mekanizmalar bu gereksinmenin en yüksek ölçüde karşılanması için geçerli gibi görünmektedir. Bunların başında kentte bir gecekondu edinmek gelmektedir. Oturacak bir yerin bulunmasına çok önem verilmektedir. "Başımızı sokacak bir delik gerek" diye belirtilen bu güçlü istek, gecekondulular'ın gergin ve endişeli duygularını yansıtmaktadır. Diğer taraftan, yapılan "kondu"nun başkasının toprağı üzerinde bulunması, tapusunun olmaması, her an yıktırılma tehlikesi güvensizlik duygusunu daha da keskinleştirmekte ve neredeyse akıldışı bir boyuta eriştirmektedir. Güvenlik sağlayan ikinci ilişki akrabalarla ya da aynı köyden aynı yöreden gelenlerle komşu oturmaktır. Zor durumda kalınca, yalnız birbirlerinden yardım istediklerini belirtenlerin oranının %46'yı bulması, komşuluk güven duygusunu göstermektedir. Nitekim, yukarıda da belirtildiği gibi, yerleşme süresinde akrabasına ya da memleketlisine yakın olmanın rolü önemlidir. Geldikleri köyü ziyaret etmek, karşılıklı para, erzak, hediye yollayıp mektuplaşmak bu tip ilişkileri sürdüren güvenlik gereksinmesinin karşılanmasında katkısı olan, farklı bağlantı tiplerindendir.

Hiçbir gecekondulu, köye geri dönmek istemediği halde, gene de köydeki ufacık toprak parçasını elinden çıkarmak istemez ve köydeki aile toprakları üzerinde hak iddia etmekten geri kalmazlar. Bu toprak, eğer kentte herşey kötü giderse, başvuracakları son kaynaktır ve güvenlik sağlayan mekanizmalardan biridir.

Değerlerinde ve ilişkilerinde köy eğilimi çok kuvvetli olan

kente göçenlerin kentte ciddi uyum sorunları ile de karşılaştıkları gözlenmiştir.[15]

Göresel Yoksunluk

Güvenliğin azamileşmesi için harcanan çabanın tam tersine, kente göçenlerde, göreli yüksek yaşantı düzeyinin verdiği olumlu duygu ve iyimserlik vardır. Bilindiği gibi, her grup kendi özlemlerini belirlerken ve kararlaştırırken, karşılaştırma dayanağı olarak belli bir özlenilen grup seçer.[16] Kentteki eski köylü burada, hem kendisinin de içinde bulunduğu göçenler grubunu hem de bu grubun bir üyesi olarak kendisini hâlâ köylü saymakta ve köyde geçirdikleri ile karşılaştırmaktadır. Sonuç gelir tartışmamızda ya da kentte kendine kolaylıklar sağlamakta olduğu gibi herzaman için göresel tahmindir. Durumu, kırda kalan köylülerden çok daha iyidir. Çocuğunu okutabilmek için daha iyi fırsatlar vardır. Sağlık servisi gibi bazı kolaylıklardan faydalanma bakımından daha şanslıdır. Üyesi olduğu grubu yargılamak sözkonusu olduğu zaman ise, toplum köylülere pek az hareketlilik fırsatı tanıdığı ve mevcut tabakalaşmayı veri olarak kabul ettikleri için, kendilerini farklı bir sınıfla ya da daha yüksek bir tabaka ile karşılaştırmamakta ve ona özlem duymamaktadırlar. Karşılaştırma dayanağı bu olunca, kesinlikle köylüler kendilerini göreli olarak yoksun görmemektedirler. Bu durum köyü karşılaştırma dayanağı olarak kullandıkları sürece böyledir. Eski-köylüler, başka sınıf ve tabakalarla -ki, bu grup için böyle sınıf ve tabakaların görülmesi ve dolayısıyla özlenilen grup ola-

[15] Dr. N. Levine ile şahsi yazışma. Dr. Levine 1967'de Ankara'da bir grup göçmenin sübjektif intibalarını araştırmıştır. Yapıtı henüz yayınlanamamıştır.

[16] Referans grupları ve göreli yoksunluk terimleri üzerinde, kişinin kendini nasıl algıladığı ve tabakalaşma düzenine ve onun değişmelerine nasıl uyum yaptığını inceleyen, birçok çalışma vardır. Bu konuda özellikle şu yapıtlara bakılabilir: Runciman, W.G., "Problems of Research on Relative Deprivation" *Reference Group - Theory and Research*, Editörü H. Hyman ve E. Singer, Free Press, 1968, New York. Stern, E. ve Keller, S., "Spontaneous Group References in France", *Public Opinion Quarterly* XVIII., 1953, s.208-217.

rak kullanılmaları ya da onların normları ile ve düzeyleri ile karşılaştırıp kendilerini görelice yoksun hissetmeleri olasılığı pek düşüktür-, tanışıklık kurmak için farklı bir yapıya kendilerini bütünleştirmeye fırsat bulamadıkları sürece tabaka bağlılıklarının öznel yanı böylece sürüp gitmektedir. Eski-köylülerin göresel tatminleri, onların oy verme davranışlarıyla kanıtlanmaktadır. Ankara'da gecekondu bölgelerinde 1968 seçimlerinde, muhafazakâr sayılabilecek Adalet Partisi oyların %45'ini almıştır. Geri kalan oylar da altı parti arasında paylaşılmıştır.[17] Gecekondululular, sosyal hareketliliğin açmazlarına ve çelişkilerine düşene dek bu durum sürebilir.

Durum akla şöyle bir soru getirmektedir. Acaba muhafazakârlık ve tatmin de, tıpkı köydeki toprağı bırakmamak ve kentte bir ev edinmek gibi başka bir güvenlik mekanizması mıdır? Başka bir soru da, kentsel sosyal yapının değişmesi sırasında göresel tatminin de değişeceği bir eşik noktası bulunabilip bulunamayacağıdır. Karşılaştırma dayanağı olarak köyden başka ilişkileri ne zaman kullanacakları da bir soru olarak belirmektedir. Yeni kuşakların artık köyü özlenilen grup olarak saymadıkları zaman mı? Yoksa göçenler sanayide çalışmaya başladıktan sonra mı? Bunu şimdiden kestirmek güçtür.

[17] Devlet İstatistik Enstitüsü: Mahalli Seçimler Sonuçları, 2 Haziran 1968.

METROPOLİTEN KENT OLGUSU*

İlk kent sosyologları Park, Burgess ve McKenzie kırkbeş yıl kadar önce Şikago kenti çevresindeki yerleşmeler arasındaki etkileşimi gözlemleyip ilk defa yeni bir olgudan söz ettiler.[1] 1910'lardan sonra Şikago yöresinde belirli bir ulaşım ve haberleşme düzeyinde (demiryolu ve telgraf) kentsel yerleşmeler arası karşılıklı etkileşimin birçok yönden değiştiğini ve kentler arasında büyüklükler ve fonksiyonlar yönünden yeni bir farklılaşmanın doğduğunu ileri sürdüler. Mckenzie çeşitli faaliyetlerin farklılaşmasını, özelikle imalatın en büyük kentten kaçıp orta çapta kentlerde yerleşmesini, çalışılan yerle oturulan yerin gittikçe birbirinden uzaklaşmasını, çevrede altkentler (Suburb) oluşmasını, çok geniş bir saha içindeki çeşitli büyüklükteki yerleşmeler arasında çok hareketli bir ilişkiler düzeni kurulduğunu, buna rağmen bu ilişkilerin yayıldığı bölgenin merkezindeki metropoliten kentin yoğun sosyal, ekonomik ve idari ilişkilerde herşeye hakim olduğunu ve kontrol ettiğini gözlemlediğinde bunu yepyeni bir olgu kabul etmiş ve "Yeni bir sosyal ve ekonomik birim" diye kabul etmiştir.[2] Daha sonraları kıyaslamalı olarak Donald Bogue'un ABD'de 1940'larda 67 metropoliten bölge içi ilişkiler üzerinde[3] 1960'larda O.D. Duncan ve arkadaşlarının[4] bütün ülkeyi içeren metropoliten bölge ve met-

* *İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, s.10, 1975.

1 McKenzie R.D., *The Metropolitan Community*, New York, Mc Graw-Hill, 1933. Park, R.E. and Burgess E.W., *The City*, New York, Mc Graw-Hill, 1925.

2 McKenzie R.D., *Op. Cit.*

3 Bogue, D., *The Structure of the Metropolitan Community, A Study of Dominance and Subdominance*. Ann Arbour University of Michigan Press, 1949.

4 Duncan O.D. et al., *Metropolis and Region*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1960.

ropoliten kent etkileşimi ve ikincisinin birinci üzerindeki hakimiyetini analiz eden çalışmaları, gene aynı zamanlarda Jean Goltman'ın ABD'nin kuzeydoğu sahilindeki metropoliten özellik ve fonksiyonları araştıran eseri,[5] Vernon ve Hoover'in 1960'lardan sonra New York'un metropoliten bölgesi ile etkileşimini ve hakimiyetini[6] gösteren çalışmaları ve diğer birçok eser sanayileşmenin ulaşımın ve haberleşmenin bugün ulaştığı etkinlik seviyesinde yerleşme yönünden en belirgin özelliğin metropoliten kent ve hâlâ hakim olduğu metropoliten bölge olduğunu göstermektedir.

Bu yüzyılın ikinci yarısının metropoliten bölgesi elektronik aletlerle haberleşme, içten patlarlı ve jet motorları ile ulaşım olanakları ile Mckenzie'nin 1930'lardaki Chicago üzerindeki gözlemleri kadar yeni ve değişik bir olgudur. Bu olgunun yeni sosyal ve ekonomik özellikleri olan bir formu vardır. Mekansal ve sosyal yönden son derece ihtisaslaşmış mozaik halindeki alt bölgeler merkezin koordinasyonu ve kontrolü altında tam bir fonksiyonel bütün haline gelmektedir. Merkezin kontrol ettiği birçok fonksiyonun keskin bir farklılaşma ile bölge içinde birbirinden farklı özellikte ve büyüklükte yerleşmelerde yer aldığı görülmektedir. Üstelik bu farklılaşma ile beraber merkeze bağımlılık daha belirginleşmektedir. Türkiye'de de pazar için üreten kırsal bölgeler arttıkça, tarımsal değişme tamamlandıkça, sanayileşme daha yüksek düzeylere vardıkça ulaşım ve haberleşme etkinleştikçe bunun mekandaki yansıması olan metropoliten bölge olgusu da hızlanmaktadır.

Bugün kentsel fonksiyonlar diye anılan fonksiyonlar, kısaca sanayi ve servisler, ikinci ve üçüncü sektör faaliyetleri, daha önceleri olduğu gibi metropoliten bölge içerisinde de ister planlı olsun, ister plansız her çaptaki ve uzaklıktaki yerleşmeye aynı şekilde dağılmazlar. Üstelik bölgenin merkezi metropoliten kentin bu dağılımda kendisine ayırdığı özel fonksiyonlar, bu

[5] Gotman, Jean, *Megapolis*, New York: Twentieth Century Fund, 1961.

[6] Hoover E. and R. Vermon, *Anatomy of o Metropolis*, Harvard University Press, Cambridge, 1959.

fonksiyonlarda çalışan özel bir iş gücü, bu iş gücünün çalıştığı iş kollarının örgütlenmesi ve giderek gene kendine has bir mekansal yerleşmesi vardır. Bugün Türkiye'de kentleşme sorunlarının konuşulmasında öncelik demografik büyüme, sanayileşme ile sanayinin yerleşmesi ve düşük vasıflı konut sorunlarının arasında kaybolan önemli bir başka yön işte burada yatmaktadır. Demografik büyüme sanayileşme ve konut sorunları ile birlikte kentleşmenin bugünkü aşaması istesek de istemesek de metropoliten bölgeleşmedir. Ve metropoliten kentin bu konfigürasyonda özel bir yeri vardır. Bu tek hakim şehir (Primate City) olgusundan farklı bir şeydir.[7] Daha başka bir yerde açıkladığımız gibi tek hakim şehir olgusu dışa bağımlı dış ticaretin dışa dönük, kökü limanlarda olan dengesiz bir ulaşım ve haberleşme geliştirdiği, dışa dönük ilişkilerin kontrol fonksiyonlarına hakim olduğu zamanlarda ve toplumlarda ortaya çıkar. Oysaki metropoliten bölge gelişmesi ileri teknolojili sanayinin ve içe dönük kontrolün getirdiği bir yerleşmeler konfigürasyonudur. Bölge içindeki farklılaşmalar ve özellikle metropolis'in çapı, kontrol ettiği bölgedeki yerleşmelerin sanayie dönük olması ve aralarındaki karşılıklı etkileşimin yoğunluğu çok yönlülüğü ve kendi iç yapısı, onun tek hakim şehir olgusundan farklı bir toplum olduğunu gösterir.

Metropoliten bölgeleşme genellikle şehirleşme oluşumunun ileri ve özel bir halidir ve yukarıda da işaret ettiğimiz gibi içine aldığı çeşitli büyüklüklerdeki ve uzaklıklardaki yerleşmelere çeşitli fonksiyonlar özellikle çeşitli sanayi, tarımsal toptancılık gibileri, yerleşirken merkezdeki metropoliten kentte de kendine has başka fonksiyonlar, başka vasıfta bir işgücü yerleşmektedir. Geçiş içinde olduğumuz bu sıralarda bu olguyu sosyolojik yönden iyice tanımanın gereği olduğu kanısındayım.

[7] Tek hakim şehir için bkz., Jefferson, M. "The Law of the Primate City" (Nisan 1939), Cilt 29, S.226, 32. Berry, B.J.L., "Some Relations of Urbanization and Basic Patterns of Economic Development", F.R. Pitts: Editor. *Urban Systems and Economic Development* içerisinde University of Oregon Press, 1962, S.1-15. Kavramın eleştirisi için bkz., Kıray, M. *Örgütleşemeyen Kent*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A-1, Ankara, 1972. Özellikle s.112-117.

Örneğin Amerika'da bu olgu 1890'larda başlamış, 1910 nüfus sayınında istatistiklere girmiş, 1930'lardan sonra da çeşitli disiplinlerdeki kimselerce araştırma konusu haline gelmiştir.[8] Ülkemizdeki yerleşme ilişkilerinin değiştiği ve geniş anlamı ile kentleşmenin başladığı 1950'lerde ortaya çıkan tek hakim kent (Primate City) olgusu nihayet 1960'lardan sonra toplumun bütününe has değişmelerle metropolitenleşmeye yönelmiş, çok fonksiyonlu tek büyük kent kendi içinde farklılaşma örneğin sanayi gibi fiilen üretimin yapıldığı kurumları çevresindeki kentlere itmiş bunların nüfusunu 50 ya da 100.000'e çıkartmıştır. Ve giderek bölgenin bütününde içe dönük bir hakimiyet kurmuştur. İmar ve İskan Bakanlığı ve Devlet Planlama Teşkilatı içerisinde metropolitenleşmiş olsun olmasın, bölge planlama girişimleri bu oluşumun yarattığı duyarlılığı göstermektedir. Üstelik metropolitizasyonun belirgin olduğu yörelerde, İstanbul, İzmir, Ankara'da nazım plan bürolarının metropoliten bölge planlama büroları gibi çalışmayı hiç değilse metropoliten saha (günlük gidip gelmelerin çoğunlukta olduğu saha) içerisini planlamaya yönelmesi de çukurova bölge planlamasını milli plan örgütünün üstüne alması gibi girişimlerde ülkenin çeşitli yerleşmeleri arasında nerelerin metropolitizasyona gittiği açıkça görülmektedir.

İster planlama çabalarında isterse ülkedeki kentleşme süreçlerinin ciddi araştırmalarında olsun metropoliten kent olgusu dikkati çekmekte ve bu olgunun ne olduğu üstünde daha çok düşünmeyi ve araştırmayı davet etmektedir. Özellikle metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasındaki kompleks örgütler ve faaliyetler metropoliten sahanın bütününde ekonomik, politik ve sosyal hayatını etkiler. Dolayısı ile bunların araştırılması büyük önem taşır.

Merkezi İş Mıntıkası ve Orada Yerleşen Fonksiyonlar

Bir metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasında yerleşen fonksiyonlar şöyle özetlenebilir. Herşeyden önce bir metropoli-

[8] Gloab, C.N. ve A.T. Brown, *A History of Urban America*, New York: The McMillan, 1972.

ten kentin iş mıntıkası kentin ve metropoliten bölgenin beynidir. Burada kentin, bölgenin hatta ülkenin hayatını etkileyecek kararlar alınır ya da bozulur. Toplumun kontrol kudretinin (Power) toplandığı yerdir. Buralarda sanayi, emek, kitle haberleşme devlet bürokrasisinin en üst örgütleri ve bunlar arasındaki karşılıklı etkileşimi sağlayan kurumlar ve kompleks iş örgütleri bulunur.

Metropoliten kentin merkezi iş mıntıkası kentin ve bölgenin maliyesinin ve mali transaksiyonların merkezidir. Büyük banka merkezleri, yatırım bankaları, esham tahvilat ve mal borsaları, esham, tahvilat ve mal üzerine bütün alım satım prensiplerinin belirlendiği ve işlemlerinin yapıldığı örgütler buralardadır.

Metropoliten kentin merkezi iş ınıntıkası karar verme, koordinasyon fonksiyonlarını yüklenir. Bütün kompleks iş örgütleri ve mali kurumlar yanında çok zaman kendi hudutlarını da aşan bir kültür yaratma ve yayma mekanıdır. Bu merkez kitap, dergi gazete radyo, televizyon gibi kültürel üretim ile ilgili kararların verildiği finansmanın yapıldığı kurumların da yeridir. Ayrıca bu konularda eğilimler, doğrultular, ilgi ve zevkler başka çevrelerde bile doğmuş olsalar gene burada geliştirilir ve buradan yayılır.

Kitap, kültür ve bilgi yayılma vasatının en eskisidir. ABD'de, örneğin 600'ü aşkın kitap yayımcısı kurumun yarısından fazlası New York metropoliten sahası içerisindedir. Diğer yığılma da ikinci metropoliten kent Chicago'dadır.[9] Haber toplayan ajanslar da her zaman metropoliste toplanır. Haber toplama ve dağılma kurumu ajansların beyinleri, merkez örgütleri de buradadır. Toplama ve dağılma kanalları her yere ve her yöne uzanmıştır ama neyin nasıl yayılacağına karar veren merkez, metropoliten kenttedir. Aynı şeyler hatta daha yoğun olarak reklam şirketleri için de doğrudur.

Radyo ve televizyon da finansman, haber ve yetenek yetiştirme yönlerinden tam anlamı ile bir metropoliten kent olgusudur. Tiyatro, bale, galeri, kütüphane gibi kültürel faaliyetlerin

[9] Gottman, J., *op. cit*, s.599.

hepsi de gene aynı yerdeki ilgili kuruluşların kontrol ve koordinasyonundadır.

Bütün sistemin gerektirdiği beceri ve bilgiyi üretecek kaynak, eğitim ve araştırma yetenekli kişi yetiştirmenin maliye ve stratejiye ait karar verme süreçlerinin esas mekanı gene metropoliten kent merkezidir.

Bu faaliyetler daha küçük yerleşme merkezlerinde ya da büyük kentin alt merkezlerinde yer aldığı zaman herzaman metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasına bağlı kalırlar. Metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasında bir de tam örgütlenmiş büyük mağazalar, çok ihtisaslaşmış mallar satan yerler gibi perakende satış yığılmıştır. Ayrıca merkezi iş mıntıkasında metropoliten alandan ya da dışarıdan çeşitli kurumlardaki işlerini görmek için gelenlere hizmet etmek için birçok otel, çeşitli yiyecek servisi yapan yerler, sinemalar, tiyatrolar ve benzeri yerler bulunur.

Merkeze yerleşmiş bütün faaliyetlerin sanayiden başka genellikle üçüncü sektör diye anılan servis sektörü olduğu açıktır. Yalnız en sanayileşmiş ülkelerde bile kontrol, idare, koordinasyon fonksiyonlarını içeren büyük ticaret, maliye, kültür ve devlet kurumlarının yeri ile küçük perakende satış, berberlik gibi küçük kişiye dönük servisleri ayrı kategoride tasnif etmek özellikle metropoliten kent ve metropoliten bölge olgusunu anlamak bakımından çok yetersizdir. Metropoliten kentte oturanlar bir kişiye dönük servisleri kullanırlarsa da asıl hayatlarını kazandıkları, kentte iş ve istihdam yaratan faaliyetler birinci gruptaki faaliyetlerdir. Her konuda büyük kompleks örgütler halinde kontrol ve koordinasyon fonksiyonlarını gören şirketler, bankalar, borsalar, gazete, haber ajansı idarehaneleri, demiryolu, nakliye şirketleri, binlerce on binlerce, beyaz yakalı ya da büro memuru (office worker) diye anılan insanı istihdam eden kurumlar halinde merkezde yerleşmişlerdir. Aslında "servis" kelimesi ile özetlenen fonksiyonlar içinde anlamını kaybeden bu iki grubu birbirinden ayırmak gerekmektedir. Gottman 1960'taki araştırmasını da kontrol ve koordinasyon fonksiyonu gören çok kompleks örgütlere sahip çok sayıda beyaz yakalı üz-

man elemanı çalıştıran bu gruba haklı olarak "dördüncü sektör" demiştir.[10] Aynı fikirde olan daha pekçok sosyolog vardır. Çünkü metropoliten kent olgusu esasında bu fonksiyonlar, bu örgütler ve bu uzmanlarla bunların çalıştığı ve yaşadığı fizik mekandan oluşmaktadır.

Metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasında yerleşen ticari, mali, kültürel ve devletsel kurumların oluşturduğu örgütlerin hepsi işlerini sürdürebilmek için çok ve dakik bilgi ve haber edinmeye yönelmişlerdir. Batıda birkaç yüz yıl önce ortaya çıkmış olan muhasebe yazıhaneleri nasıl büyük şirketlerin, bankaların babaları iseler, kahvelerde, dükkan önlerinde sürdürülen bilgi, haber alış verişi de yerini geniş ofis binalarında iş örgütleri içerisinde konferans salonlarına, telefon, telex sistemlerine bırakmıştır. Bir mali, ticari ya da kültürel işin yürütülmesinde gerekli gittikçe artan veri, bilgi ve malların etkin bir tarzda bir yerden bir yere sevk edilebilmesi durmadan daha çok mekan daha çok personel gerektirmektedir. Modern üretim ve tüketim servislerinin yerine getirilebilmesi malların akımının düzenlenmesi bunun için de sayısız transaksiyonlara girişmeyi gerektirmektedir. Bu mallar ister giyecek ister makina isterse bir gazete ya da tiyatro piyesi olsun, bunun elde edilmesinin arkasında birçok transaksiyon, analiz, araştırma, karar verme, kontrol ve dolayısı ile çok sayıda personel ve merkezi iş mıntıkasındaki geniş mekan yatmaktadır.

Metropoliten Kentte İş Gücü ve İşyerleri, Uzmanlaşmış Beyaz Yakalılar, Kompleks Örgütleri ve Ofis Binaları

Bunların arasında en önemlileri içinde en önde iyi ve güvenilir bilgi ve haber gereksinimi gelmektedir. Nedeni açıktır. Büro işi denen işler haberleşmeye yöneliktir ve ihtisaslaşmış, hünerli yoğun işgücünü gereksinir. Büro çalışmalarının çoğu bilgi ve haber toplama, analiz etme tasnif etme dosyalama ve dağıtmaya dayanır. İki ucu arasında yani bir malın, bu mal ister bir makina ister bir gazete olsun, üretilmesi ile kullanılması arasında sayısız ara ilintiler vardır ki aynı şekilde birçok bilginin edi-

[10] Gottman, J., *op. cit*, özellikle bölüm 11'e bkz.

nilmesini analizini ve dağıtılmasını gerektirir. Bu uzun etkileşim zinciri içerisinde her kategori veri en uygun tarzda bu konuda ihtisaslaşmış uzmanlarca ve meslek mensuplarınca elde edilir ve dağıtılır. Onun için metropolislerde çeşitli iş kollarının kullanacağı birçok uzman bulunur. Dolayısı ile böyle fonksiyonlar sadece çok sayıda ihtiyaç sahibinin ulaşabileceği büyük merkezlerde yani metropoliten kentte yerleşir.

Böyle bir birikme yer aldıktan sonra, bu birikme kendi iç dinamiği ile daha fazla iş kolu için daha fazla uzman ve hünerli emek birikimi getirir. Bu hünerli emek, iş bölümü mekanizmalarına göre genişler ve içinden farklılaşır. Serviste ve ticari organizasyonlarda kendi kendini besleyen iş bölümü ve beyaz yakalı mesleklerin artışı, kendisi ile beraber iki gelişmeyi daha getirir. Bir taraftan eski iş örgütlerinin şimdi gereksindikleri son derece ihtisaslaşmış yeni bilgi ve becerileri sağlayan yeni iş örgütleri ortaya çıkar. Ya da eski örgüt gerektiği kadar genişse kendi kadroları içerisinde bu bilgi uzmanlarını alarak kendi örgütlerini yeniden genişletirler. Böylece metropoliten merkezindeki iş örgütleri hem daha kompleks hale gelirler hem de mutlak sayı olarak istihdam ettikleri uzmanlaşmış beyaz yakalılar artar.

İhtisaslaşmanın böyle daralması ise her ihtisas kolunda yeniden araştırma ve ilerlemeyi gerektirir, giderek yeniden bilgi beceri artar ve yeni örgütleşme ve istihdam gereği ortaya çıkar. İş bölümünde kendi kendini daha rafine hale getirmek, modern toplum mesleklerinin hepsine özellikle bilim, teknoloji, hukuk, tıpta çok iyi bilinir. Böyle "dördüncü" sektör diyebileceğimiz faaliyetlerin de beceri sahibi kişinin kendi sahasında etkinliğinin artması için çok daha geniş bir sahada bilgi ve beceri sahibi olarak gibi yetiştirilmiş olması gerekir, dolayısıyla sistemde iş bölümünün artması ile ihtisaslaşmanın artması ve giderek örgütün büyüyüp kompleksleşmesi örneğin örgütün içindeki idari bilimlerin çoğalması şubeler açılması yanı zamanda çoğalır ve gelişir.

"Dördüncü sektör" faaliyetlerinden finans çevreleri bu günlerde çok büyük bir hızla çeşitli elektronik cihazlar bilgisayarlar ile mekanize olmaktadır. Buna rağmen daha doğrusu bu aletle-

rin yarattığı örgütleşebilme gücü ile emek uzmanlarınca en büyük hızla genişleyen istihdam kategorisi olarak belirlenmiştir; örneğin, 1946 ile 1959 arasında ABD'de ticari bankalarda beyaz yakalı istihdam %65 oranında artmıştır.[11] Mekanizasyon işletme masraflarını azaltmakta gerekli kırtasiyeciliği en aza indirmekte ve bankaların işlerini genişletmeye olanak yaratmaktadır. Makinalar en rutin işleri halletmekte personele daha çok düşünerek iş yapmak imkanı sağlamaktadırlar.

Metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasında beyaz yakalı istihdamın birikmesi başka yönlerden de kamçılanır. Büro faaliyetleri büyük çapta kırtasiyeye dayanır ve çok miktarda yazılı doküman üretir. Örneğin New York'un merkezi iş mıntıkası Manhattan'da yer alan mali transaksiyonlar için gerekli evrakın hacmi ve akımı muazzamdır ve bunlarla uğraşan sayısız kurum ve buralarda çalışan beyaz yakalılar merkezden başka yerde olamazlar. Bu yüzden metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasında posta servisi de diğer kentlere göre son derece kesindir. New York'ta 1959'da günde onsekiz milyon parça postalanmıştır.[12] Bunu örneğin Türkiye'de 12.000 nüfuslu Ereğli'deki sayı ile kıyaslarsak metropoliten kent olgusunun ne kadar değişik birşey olduğu belki de daha kolay anlatılabilir.[13]

Tekrar ABD örneğine dönersek, bu toplumda metropolitenleşme yukarıda da söylediğimiz gibi 1910'larda tam gözlemlenebilir hale gelmişti. Giderek beyaz yakalı istihdam durmadan artmıştır. Ve ilk kez 1960'ta tarımsal olmayan istihdamda beyaz yakalı istihdamı yüzde elliyi geçtiği saptanmıştır.[14] ABD'nin de dışında Avustralya'da da 1900 yılı ile 1948 arasında beyaz yakalı istihdamın tam bir misli arttığı görülmüştür.

---

[11] *Ibid*, s.623.

[12] Robbins, S.M. ve N.E. Terlecky, *Money Metropolis New York Metropolitan Region Study*, Harvard University Press, Cambridge, Mass 1960.

[13] Kıray, M., *Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası*, Ankara Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, 1964.

[14] Gottman, J., *op. cit.* Bölüm 11.

Aynı eğilim İngiltere ve Hollanda için de doğrudur.[15]

Beyaz yakalı istihdam, idare ve kontrol fonksiyonları metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasını en zor bırakan fonksiyonlar olduğu için, merkezden en zor uzaklaşan istihdam olmaktadır. Onun için beyaz yakalı uzman işler devamlı, istikrarlı ve hayat seviyesi göreli olarak, yüksek bir nüfus demektir. Dolayısı ile metropoliten kent yaşantısı içinde kitle kültürü ve kitle tüketimini birbiri içine girmiş olarak sürdürürler. Bugünlerde batıda kompleks örgütler ve beyaz yakalı, uzman istihdam öyle gelişmektedir ki bu oluşumun uzun vadedeki etkisinin sanayi devrimi kadar derin olabileceği ve yerleşme düzenini de aynı oranda etkileyeceği düşünülebilir.

Büyük kompleks örgütler halinde çalışan işyerlerinin büyümesi ve artması, bu işyerlerinde çalışan uzman beyaz yakalıların çok büyük sayılara ulaşması metropoliten kentin merkezi iş mıntıkasında sanayileşmiş toplumun herhangi bir kentindekinden farklı mekan kullanışları getirmektedir. Artan idare örgütleri ile beraber artan beyaz yakalıların mekanda yansıdığı ilk şey merkezde sayısız katlar halinde yükselen ve kentlerin profilini değiştiren ofis binaları, bizdeki deyimi ile iş hanlarıdır. Anlaşıldığı kadar kent merkezinde ofis mekanı talebi de her metropoliten kentte artmaya devam etmektedir. Örneğin gene New York'ta 1949'da takriben 60 milyon metrekare olan ofis sahası 1956'da 70 milyon metrekareye çıkmıştır ve bu eğilim devam etmektedir. Bu artışın yüzde 75'i yerleşecek fonksiyonların merkezden uzaklaşamadıklarını gösterecek şekilde kentin tam ortasında dört büyük gökdelen inşası ile sağlanmıştır.[16] Öyle görünüyor ki telefon, teleteyp gibi daha etkin, hızlı ve kaliteli haberleşme ve uçak, helikopter gibi ulaşım araçları bu yoğunlaşmayı daha da arttırmaktadır. Giderek bu hal merkezde perakende ticaret mekanından çok daha fazla büro mekanı talebi geliştirmektedir. Ofis binalarının toplandığı bu mıntıkada konut, dola-

[15] Duncker. P., "The Employee Socialy" *American Journal of Sociology* 58 (Ocak 1953) 358-63, Miles C., *White Collar*, New York, Oxford University Press, 1951.

[16] Hoover, E.M. ve R. Vernon, *op. cit.*, s.110-112.

yısı ile daimi nüfus pek yoktur. Burada yerleşmiş fonksiyonlarda çalışanlar ya da bunları kullananlar iş saatleri içerisinde buraya akın ederler. Merkez iş mıntıkasının nüfusunun maksimuma vardığı saatler öğleden sonra 14 ile 15 arasındadır. Bu saatlerde bu mıntıka toplumun her yerine kıyasla en yoğun nüfusa, aynı derecede önemli olarak da en yoğun karşılıklı sosyal etkileşime sahip yer olur. Örneğin 100 metre kareye bir nüfusun düştüğü gökdelenler aşağı yukarı bu karşılıklı etkileşimin maksimuma vardığı anlar için inşa dilmişlerdir.

Kentleşme Süreci ve Metropoliten Kent

Metropoliten kent olgusu özellikle bu kentin kompleks örgütlerden oluşan idare, koordinasyon kontrol fonksiyonları gören ve artık sanayiden fazla istihdam yaratan iş yapısı buralarda çalışan son derece ihtisaslaşmış uzman beyaz yakalı yoğunluğu ve bunların gittikçe daha çok yığıldığı mekan olan, merkezi iş mıntıkalarından böyle uzun uzun söz konusu etmemizin gereği ortadadır. Metropoliten kent merkezi iş mıntıkasının iyi anlaşılması bugünlerde kentleşme yönünden üzerinde durulan birçok konuya yeni boyutlar getirebilir. Bugün artık ülkemiz için de kentleşme sürecini nüfusun topraktan kopması ve kentlerde yığılması olarak sadece demografik bir olgu gibi anlamak ne kadar uygun değilse çeşitli kentsel yerleşmelerin büyümesini birbiri ile aynı saymak da olanaksızdır. Ya da gittikçe daha büyük bir hızla modern metropoliten kent özelliği gösteren İstanbul, İzmir gibi kentlerimizin büyümesini kontrol için sadece sanayinin yani fiilen üretimin yapıldığı kurumların başka yerlere yöneltilmesinin yeterli sanılması devresi de geçmiştir. Metropoliten kentten uzaklaşarak her büyükçe sanayi biriminin arkada kent merkezinde idare ve kontrol için bir ofis mekanı gereksinimini ve gittikçe artan sayıda beyaz yakalı uzman ve memur bırakacağını unutmamak gerekir.

Bugün ülkemizde İstanbul gibi bir metropoliten kentimizde sanayi zaten kendi gereksinimleri ile yalnız kentin merkezinden değil çevresinden bile uzaklaşmış, gene de bu çaplı yerleşmelere yönelmiştir. Fakat bunun İstanbul'un merkezinde çalışanları

ya da oradaki mekan üzerinde talep baskısını azaltacağını düşünmek çok yanlış olur. Hatta bu sanayi bir metropoliten sahadan diğerine atlayabilir, yeni metropoliten kentlerin ve metropoliten sahaların gelişmesini uyarabilir; fakat bir metropoliten kentin içinde yerleşemez. Metropoliten kent olgusu ile çok yakından ilişkili bir başka münakaşa konusu da kentin etrafında büyüyen çeşitli sosyo ekonomik grupların konut mıntıkaları olan çeşitli banliyö (suburb) ya da alt kentlerdir. Bunlardan yatakhane kentler diye adlandırılanlarda çalışan nüfus her sabah metropoliten kent merkezine gittiği için kent plancıları ve düzenleyicileri için pek istenmeyen yerleşme biçimleri olmuştur. Fakat unutmamak gerekir ki bütün bir bölgeyi hatta çok kere ülkeyi etkili ve kontrolü altında tutan metropoliten kent merkezi iş mıntıkasına yığılmış olan fonksiyonları ve oralarda çalışan sayıları onbinleri bulan uzmanlarla beyaz yakalıları bugünün sosyo teknolojik koşulları altında çevredeki alt kentlerden başka yere yerleştirme ve çalıştırmak olanaksızdır. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi 1890'lardan beri metropoliten kent merkezi, ulaşım ve haberleşmenin etkinlik kazanması ile daha çok büyümeye, yoğunlaşmaya sahne olmuş, kendisi için ikinci derecede önemli olan perakende ticaretin dışında hiçbir idare ve kontrol fonksiyonu buradan ayrılmamıştır.

Hakikaten metropoliten kent merkezi iş mıntıkasından dışarı kaçma eğilimi gösteren tek fonksiyon şimdiye kadar sadece sınırlı bir miktarda perakende satış olmuştur. Perakende satışın dışarı kaçması New York, Londra gibi en büyük merkezlerde değil, ABD'deki Philadelphia, Detroit gibi bir derece daha küçük metropoliten merkezlerde gözlemlenilmiştir.[17] Diğer yönden yalnız bankacılık, devlet kontrol örgütleri, büyük haber alma kurumları ile beraber modaya bağlı, pahalı ve sınırlı müşterisi olan perakende satış fonksiyonları da hep merkezde kalmaya devam etmişlerdir. Hatta ulaşım ve haberleşme etkinleştikçe metropoliten merkez olmayan genellikle 100.000 nüfuslulardan küçük kentlerden birçok fonksiyonun kaçıp metropoliten kentin merkezine yerleştiği de görülmüştür. Örneğin milli çapta

[17] *Ibid*, s.122.

şirketler, daha önceleri Batıda her ortaboy kentte yarı otonom bir şube bulundururken, otobüs servisleri kadar kolayca faydalanılabilen uçak seferleri, şehirler arası konuşmaların araya santral girmeden sağlanabilmesi gibi kolaylıklarla müdür ve diğer sorumlular kolayca biraraya gelip müzakerelerini sürdürebildikleri kadar, şimdi metropoliten kentteki tek ana bürodan idare etmek, şube açmamak eğilimi göstermektedirler. Hatta küçük kasabalardaki banka şubeleri hizmetlerinin bile metropoliten kentlere kaçtığı görülmüştür. Daha küçük kentlerde idare ve karar verme fonksiyonlarının yerleşmediği, batıda özellikle İkinci Dünya Harbinden sonra inşa edilen ofis binalarının kentlere dağılım araştırmalarında da çok iyi görünmektedir. Örneğin sözünü ettiğimiz devreden sonra sadece ABD ve İngiltere'de inşa edilen ofis mekanının yüzde 40'ından fazlası New York'ta ve Londra'da inşa edilmiştir.[18] Onun için hem metropoliten kentin geniş sahaları kaplayan konut mıntıkalarını hem de çevresinde gelişen alt kentleri (suburb, banliyö) bu kaçınılmazlık içerisinde görmek ve ona göre planlamak gerekir. Sanayinin yerleştiği ve işçi konutlarının geliştirdiği alt kentler ya da uydu kentler burada sözkonumuz değildir. Fakat asıl metropoliten kentin iş yapısını oluşturan bu yazıda dördüncü sektör diye andığımız kompleks iş örgütlerinde çalışan ve en az sanayi kadar istihdam yaratan (unutulmamalı ki örneğin şimdi ABD gibi bir ülkede sanayiden fazla istihdamı yaratmaktadır) bu örgütlerde çalışan milyonlarca kişinin konut ve yerleşme probleminin halli için hâlâ merkezden belli uzaklıklardaki alt kentlerden merkeze ulaşım asıl sorundur. Yoksa beyaz yakalıların işyerlerinin konutları olduğu yerlere götürülmesi bugünkü teknolojik etkinlik çerçevesinde olanaksız görünmektedir. Yazık ki bizim kentlerimiz için kompleks örgütlere sahip işyerlerinin sayılarını ya da gelişme yönünü gösterecek elimizde hiçbir sayı bulunmamaktadır. Metropoliten kent fonksiyonlarında çalışan ihtisaslaşmış beyaz yakalıların sayısı ya da artma hızı üs-

[18] Gist. N.P. ve S.F. Fava, Urban Society New York, Thomas Y. Crowell Company 1967, s.224.

tünde de hiçbir bilgiye sahip değiliz. Sadece genel gözlemlerimize dayanarak hızla arttığını söyleyebiliriz. Bizim gibi gelişmekte olan ülkelerde "servis" sektörü ve alt bilgilerin kısıtlılığı, gelişmişlerde olduğu gibi sadece büyük örgütlerle şahsa yönelmiş servisin bir arada farklılaştırılmadan verilmesinden ibaret değildir. Bizim kentlerimizde genellikle topraktan yeni kopmuş kimselerin çalıştığı marjinal sektör diye anılan verimsiz, tasnif bile edilemeyen, işportacılık, ayakkabı boyacılığı gibi işlerde çalışanlar da "servis" sektöründe gösterilir. Onun için marjinal sektörü hakiki servis sektörünü ve nihayet metropoliten kente has kontrol, idare karar verme fonksiyonlarını içeren dördüncü sektörü birbirinden ayırmaya ya da göreli gelişmelerini göstermeye bugün elimizdeki istatistiklerle olanak yoktur. Gene de metropoliten kentleşmenin yönü açıkça görülebilmektedir.

Mekan kullanma yönünden hiç değilse, ülkemizin bir metropoliten kentinde İzmir'de, yaptığımız gözlemlerde bir özellik belirmiştir.[19] Bu gözlemlere göre modern bir metropoliten kentten merkezi iş mıntıkasında farklılaşma ve örgütleşmenin belirli bir aşamasına ulaşmış idare, maliye kültür ve haber alma ve yayma fonksiyonları herzaman gene farklılaşmış bir mekanda yerleşmektedir. Farklılaşmamış, örgütleşmemiş fonksiyonlara sahip küçük ve minik işletmelerse merkezi iş mıntıkası içerisinde belirli bir mekanda kalamamakta, kaymakta ve yüzmektedirler. Ekonominin durgun olduğu, metropoliten fonksiyonların gelişip yeni mekan taleplerinin ortaya çıkmadığı zamanlarda bu farklılaşmamış birimler yerlerini korurlar. Hatta sayılarını da arttırarak sanki kendilerine has farklılaşmış bir mekan kullanıyorlarmış izlenimi bırakırlar. Gene de dikkatle gözlemlenirse tam yerlerini bulamamış olmalarının belirtileri görülebilir. Bu belirtilerden en çarpıcısı fizikseldir. Bu küçük birimler gelişme öncesi devrelerde, hemen herzaman ulaşılabilirlik ve diğer istenirlik kriterlerine göre merkezi iş mıntıkasının en seçkin yerlerini tutmuşlardır. Fakat işgal ettikleri yapılar fonksiyonlarına uymayan binalardır. Bir bakıma kent merkezinin en gözde en uygun yerlerinde son derece köhnemiş binalara yerle-

[19] Kıray M., *Örgütleşemeyen Kent*, Sosyal Bilimler Derneği Yayınları A-1, Ankara, 1972.

şen küçük işletmeler kendine has fonksiyonları, geliştiremeyen bir metropoliten kentin en belirgin özelliğidir. Bu örgütleşmemiş, iş yapısı farklılaşmamış küçük birimler bu köhne binaları doldururlar fakat daha kârlı hale getirmek üzere bunları yenilemek için yatırım güçleri yoktur. Genel gözlemlerimize göre iş hayatımızın anlamlı bir derecede gelişmeye başladığı ilk yıllarda büro mekanı arayan kompleks örgütlü işyerleri merkezi küçük işyerlerinin işgalindeki iş mıntıkasındaki arsa fiyatı yüksek, fakat binası köhne binalara hiç dokunmadan merkezden dışarı uzanan radial yollar üzerinde yerleşmişlerdir. Son yedi yıl içerisinde ise çok sayıda beyaz yakalı istihdam eden ihtisaslaşmış, örgütlü metropoliten fonksiyonlar tam merkezdeki küçük işletmelerin köhne yapılardaki mekanına talip olmakta ve eski metropoliten kentlerimizin merkezi iş mıntıkasında hakiki bir "kent yenilemesi" süreci başlatmaktadırlar. Bu hale iyi bir örnek son birkaç yıldır İstanbul'da İstiklal Caddesi'nde yenilenmeye başlayan binalar ve bunlara yerleşen odalar birliği, banka merkezleri gibi fonksiyonlarda görülebilir. Bu cins taleplerin gittikçe artacağı ve baskı haline geleceği, üstelik bu cins gelişme ile beraber merkezde çalışacak insan sayısının gittikçe artacağı açıktır. Küçük işletmelerin de bu arada farklılaşmamış bir mekan kullandığı, eski yerlerinden kaydırılınca da mekanda yüzer hale geldikleri görülmektedir.

İstanbul ya da diğer metropoliten kentlerimiz sözkonusu olduğunda, sanayinin yerleşmesi kentlerdeki çeşitli sosyal tabakaların konut özelliği, tarihi kültürel zenginliğimizin korunması, demografik yığılma konuları bugünlerde en önde gelen konular olarak ele alınırken metropoliten kentin özelliğini oluşturan iş yapısı (kompleks örgütler) bunlardaki istihdamın sayısı ve kalitesi (onbinlerce uzmanlaşmış beyaz yakalı) ve bunların merkezi iş mıntıkasında yerleşme tarzı (büyük ofis binaları gereksinimi) üzerinde hiç durulmamaktadır. Oysaki çok yakında bir gelecekte şehir plancılarımız bu sorunlarla karşılaşarak ve karar verme çevrelerine bu konularla ilgili son derece büyük baskılar konacaktır. Onun için metropoliten kent olgusunun temel yönlerinin şimdiden kavranmasında ve sorunlar üzerinde şimdiden düşünülmesinde büyük faydalar görüyoruz.

BİR TÜRK KENTİNDE İŞ DÜNYASININ YAPISI*

Yirminci yüzyıl modern sanayi toplumları için örgütler çağı olarak adlandırılabilir. Endüstri ve ticarette, idarede ve politikada, hayırsever etkinliklerde ve eğlencede, iletişim ve sosyal hizmette, genel olarak toplumda örgütlü etkinlik yaygın ve egemen biçimdir. Modern sanayi toplumu, her an kendini örgütlemeye hazırlıklı oluşuyla varolur. Ayrıca toplumsal gelişme örgütsel gelişmeyi de içerir ve çağrıştırır. Toplumsal yapısal gelişim, doğası gereği, gitgide karmaşıklaşır. Örgütler genişlerken ve karmaşıklaşırken gerçekleşen en önemli değişimlerden biri de yönetsel aygıtın gelişmesi ve işbölümünde uzmanlaşmanın artmasıdır. Temel özellikleri uzmanlaşma ve karşılıklı bağımlılık olan modern kitle toplumunun koşulları verili kabul edildiğinde, büyük çaplı örgütlenme mekanizması olmadan tam anlamıyla hiçbir işlev yerine getirilemez.

Max Weber de bu durumu sezmiş ve temelde karmaşık örgütlerin iç dinamikleri ile ilgilenirken yaygın olarak "bürokrasi" üzerine yazmıştır (Weber, 1946, 1947). Aynı zamanda sanayi öncesi toplumların bu tür örgütlerden büyük oranda yoksun olduğuna dikkat çekmiştir. Konuyu karmaşık örgütleri olan ve olmayan toplumlar arasında bir dikotomi** etrafında ele almıştır. Ancak hızla değişen ve gelişen bir toplumda, bu tür örgütlerin nasıl büyüdüğünü ve toplumsal değişim ve gelişim süreci içinde genel olarak hangi rolü oynadıklarını anlamak son derece önemlidir.

Son yıllarda gelişmeyle ilgili literatürde teknoloji değişimi, bununla ilgili ekonomik ilişkiler ya da sosyoekonomik değişime ilişkin değerlendirmeler ve tutumlar gibi kültürel ve sosyal psi-

* European Community, Jean Cuisenier (der.), Mouton, Paris, 1979.

** Dikotomi: Ancak birbirinin zıttı iki değer alabilen değişken (Demir, Ö. ve Acar, M., Sosyal Bilimler Sözlüğü, Ağaç Yay., İst. 1993, s.94). Burada "uzlaşmaz ikilik" anlamında kullanılmaktadır (ç.n.).

kolojik görünümler özellikle önem kazanmıştır. Ancak henüz endüstrileşmemiş toplumlarda gelişimin temel "toplumsal" görünümünü oluşturan formel iş örgütlerinin değişim ve gelişimi konusunda pek az çalışma yapılmıştır. Karmaşık örgütler ve iş örgütleri ile ilgili çalışmaların çoğu modern endüstri toplumuyla sınırlandırılmış ve toplumsal ve ekonomik gelişme çözümlemelerinin çok azı, gelişme süreci içinde farklı örgüt tiplerinin rolü üzerinde durmuştur (bkz. Udy 1971; Blau ve Scott 1963; Stinchcombe 1964). Bu makalede örgüt tiplerinin ve bu örgütlerin gelişme biçiminin bir toplumsal gelişim göstergesi olabileceği yönündeki olasılık incelenecektir.

Endüstrileşme ve kentleşme süreci devam eden bir toplumda eğilim, uzmanlık üzerindeki vurgunun giderek yükselmesi yönündedir; uzmanlık ise örgütsel karmaşıklığı artıracaktır. Başka bir deyişle endüstrileşme ve kentleşme ile bağlantılı toplumsal değişme meslekî yapıya yansır; bunun sonucundaysa meslekî yapı örgütsel yapıyı etkiler. Ege Denizi kıyısındaki, bir milyon nüfuslu metropoliten bir kent olan İzmir'de iş dünyasının bu tür toplumsal yapısal özellikleri ile ilgili olarak toplanan malzemenin kullanılması yoluyla, gelişmekte olan bir ülkenin sosyoekonomik hayatındaki gelişme göstergeleri olarak uzmanlaşma ve örgütlenme eğilimleri tartışılacaktır.

İzmir'in bugünkü iş yapısının kökleri sanayileşme öncesi kent yapısında ve on dokuzuncu yüzyılın yoğun olarak dışa dönük ticarî yapısındadır. Bu yapıdan çıkan örgütlenmenin ve iş dünyasında farklılaşmanın büyümesi kendini üç evrim aşamasında gösterir. Her şeyden önce, sayısı bilinmeyen, örgütsüz ve uzmanlaşmamış, etkinliklerini sokaklarda yoğunlaştırmış marjinal sektör denebilecek seyyar satıcılar vardır. Bunların belli bir çalışma yerleri yoktur. Çeşitli biçimlerde satış ve onarım işleriyle uğraşırlar. Çoğunluğu ticaret sektöründe çalışıyorsa da bazıları üretim ve hizmet sektörlerinin parçası sayılabilir.

İkinci grup da örgütlü değildir, ancak etkinlikleri kendi alanında farklılaşmıştır ve belli bir işbölümü oturmuştur. Belli iş merkezlerinde yerleşmişlerdir; küçük tüccar ve zanaatkâr olarak nitelenebilir ve esnaf olarak adlandırılırlar. Bu grup küçük

çaplı ticaret ve küçük çaplı üretim ile uğraşır. Tek tek iş alanlarında hiçbir örgütlenme yoksa da her ticarî alan ya da her zanaat kolu içinde "esnaf dernekleri" örgütlenmesine yönelik girişimler olmuştur. Esnafların sayısının altmış bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Bu iki grubun üzerinde, sayıları beş bin civarında olan ticarî, endüstriyel ve hizmet sektöründe çalışan işletmeler vardır. Bu grup farklılaşma, uzmanlaşma ve örgütlenme düzeyi en yüksek olan kesimdir ve sermayesi, enerji ve güç miktarı, ücretli işçi ve idarî personel sayısı bilinir. Grup üyeleri İzmir Ticaret Odası'nda kayıtlıdır. Bu üç farklı iş çevresinin sayısal bakımdan ya da farklılaşma, uzmanlaşma ve örgütlenme düzeyleri açısından çözümlenmesi bize, İzmir'deki iş dünyasının toplumsal yapısını karşılaştırmak için anlamlı veriler sağlayacaktır.

Marjinal Sektör

Marjinal sektörde çalışanların sayısı -kente göçen ve artık toprağa bağlı olmayan insanların giderek artan sayıları oranında- inanılmaz bir artış kaydetmiştir. Aslında marjinal sektör, satın alma gücü son derece düşük olan bu kitleye hizmet verir. Bu grup içinde ne uzmanlaşma ne örgütlenme mevcuttur ve kural gereği belediyeden bir satış izni almaları gerekiyorsa da ne kadarının bu belgeye sahip oldukları bilinmemektedir. Marjinal sektör işinin özü gereği belediyedeki kayıtlar son derece düzensizdir. Yıllar içinde, kayıtlı marjinal sektör üyelerinden bazıları yerlerini, bazıları sattıkları ürünü değiştirmiş; bazıları kenti terk etmiş; bazılarıysa otoritelere haber vermeden kapıcı ya da fabrika işçisi olmuştur. Tüm seyyar gazete ya da sebze ve meyve satıcılarının nerede ve ne zaman çalıştıklarını belirlemek olanaksızdır.

İzmir'deki iş hayatı içinde bu tür satıcılar aslında iki türe ayrılabilir gezici olanlar (seyyar satıcılar) ve sabit bir yerde satış yapanlar (işportacılar). Sabit bir yerde satış yapanlar dükkânlardan daha düşük kaliteli malları, daha az fiyata ve hiçbir denetim olmaksızın ya da hiçbir kira bedeli ödemeksizin satmaktadırlar.

Dolayısıyla maliyetlerini en aza indirmekte, müşteriye erişim olanaklarını maksimize etmekte ve kârlarını yükseltmektedirler. Sattıkları mallar çoğu zaman kolayca taşınabilen ürünlerdir. Bu tür satıcılar genellikle kentin merkezî ve alışverişin yoğun olduğu sokaklarında çalışırlar; bazen bağırarak bazen sessizce bekleyerek malın tanıtımı ve sergilenmesi işlevlerini birlikte yerine getirirler. Her iki satış türünün işleyişi aynı olsa da işportacı terimi konutların yoğun olduğu sokaklarda dolaşarak sebze ve meyve satan satıcılar için kullanılmaz. Marjinal sektör, dükkânların kapalı olduğu ve çalışan nüfusun serbest olduğu resmî ve dinî tatil günlerinde faaliyetlerini daha da artırır. Marjinal sektör için avantaj yaratan bir diğer olgu da iş alanlarının mekânsal yapısında, perakende alışverişin müşterinin alım gücü açısından hiçbir şekilde farklılaşmamış olmasıdır; dolayısıyla büyük kentte alışveriş yapmaya henüz alışmamış, ucuz mal arayan yeni göçmenler, marjinal sektör sayesinde belli başlı perakende satış alanlarında, ama isterlerse dükkânlara girmeden aradıklarını bulabilirler.

Marjinal sektöre girmenin genellikle iki yolu vardır Bunlardan ilki kişinin işe kendi sermayesiyle başlamasıdır; bu sermaye elli lira ile üç bin lira arasında değişebilir[1]. İşe başlamanın ikinci yolu ise bir dükkândan mal ödünç almak ve bunları sattıktan sonra kârı dükkân sahibiyle bölüşmektir. Çoğu zaman işsizler, hatta üniversite öğrencileri ek iş olarak bu tür ticareti denerler. (Bazı marjinal sektör çalışanları esnaf derneklerine kaydolarak belli bir yerde satış yapma girişiminde bulunurlar.) Bu, örgütsel gelişim açısından bir adım ileride bir aşamadır. 1960'lardaki başka bir hareket de tüm marjinal sektör çalışanlarını belli bir örgütte toplama yönündeki girişimlerdi. Bu hareket özellikle İzmir'in en önemli perakende satış alanı olan Anafartalar Caddesi'ndeki marjinal sektörü kapsıyordu. Örgütlenme fikri idarî otoriteler tarafından ortaya atıldı. Merkezî alışveriş bölgesinde on dokuzuncu yüzyıl başlarında kurulmuş ticarî binalardan biri, Salepçioğlu Hanı bir vakıftan kiralandı ve marjinal sektörle birlikte belediye bu binanın geniş avlusunda yak-

[1] 1973 yılında bir ABD doları yaklaşık on dört Türk lirasıydı.

laşık beş yüz küçük dükkân inşa etti. Daha sonra belediye bu dükkânları aylık iki lira gibi cüzî bir bedelle marjinal sektöre kiraladı. Ancak zamanla satıcılar müşterilerin avluya kadar gelmediklerini iddia ederek yeniden sokağa taştılar. 1968'de bu dükkânların yaklaşık % 90'ı marjinal sektörün deposu olarak kullanılıyordu. Bu vaka, marjinal sektör satıcılarının, kâr elde etmek amacıyla iş merkezlerine erişimlerini maksimize etmek için nasıl dışarıda dolaşarak satış yapmaya zorlandıklarını gayet açık bir şekilde göstermektedir.

Aslında sattıkları ya da yaptıkları şeyler öyle çeşitlidir ki bunları sınıflandırmak olanaksızdır. Satılan bazı mallar ve sunulan bazı hizmetler herhangi bir meslek sınıfına ya da işbölümü içine dahil edilemez. Böyle "tanımlanamaz" işlere yalnızca İzmir'de ve Türkiye'de değil, aynı sosyoekonomik yapıya sahip tüm toplumlarda rastlanır. Muğlak bir iş olmasının yanı sıra üretime çok düşük katkısı olması nedeniyle, az gelişmiş toplumların kentsel merkezlerindeki marjinal sektör , kısmen kırsal alanlardan göçün yol açtığı bir tür gizli işsizlik sayılmalıdır (Geetz, 1968).

Küçük Tüccar ve Zanaatkârlar

Bugün İzmir'deki ticaret ve imalâtın son derece geniş bir kısmı küçük tüccar ve imalâtçılar olarak adlandırılabilecek kesim tarafından yürütülmektedir. Bunlara verilen resmî isim esnaftır. Modern öncesi feodal tüccarlar da aynı isimle adlandırılmıştır. Esnaf terimi sanayi öncesi bir toplumda, iş yaşamında ticaretle uğraşan kişileri nitelendirmek için kullanılan bir sözcüktür. Bu tür kişiler tarım dışı mallar üreten zannatkârlarla aynı kategori içinde sınıflandırılmışlardır. Ancak günümüzde esnaf terimi sadece küçük çaplı işlerle uğraşan kesimleri nitelendirmek için kullanılır. Bugünün esnafıyla, örneğin bir on sekizinci yüzyıl esnafı arasında, işbölümü, davranış ve değerler ve -loncalar gibi- örgütlenme tipi açısından hiçbir benzerlik yoktur. Aslında her ne kadar yasalarda feodal dönemden kalma esnaf terimi kullanılıyorsa da dükkân sahiplerinin kendileri işlerini nitelendirmek için modern kentsel bir sanayi toplumundaki

işbölümünü yansıtacak şekilde meslek terimini kullanmaktadırlar. Zanaatkârlar da genel olarak elektrikli eşya ya da radyo tamirciliği, gömlek imalâtçılığı, şoförlük ya da araba tamirciliği gibi modern bir düzende yeri olan faaliyetlerle uğraşırlar. Bu tüccar ve zanatkârlar yasa gereği dernekler etrafında örgütlenmişlerdir. Belediyeye kayıtlı kırk dört dernek vardır. Bu derneklerin üyelerinin sayısının 60.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir ki bu rakam küçük ticaretin İzmir'in iş hayatında kapsadığı geniş yeri açıkça gösterir.

Bugün küçük imalâtçıların çoğunluğu, pazarlamayı yapan köklü ve büyük tüccarlara bağlıdır. Aynı ticaret şirketi hammaddeyi de sağlıyorsa bu bağımlılık daha da artmaktadır. Örneğin, gömlek imalâtçılığı derneğinin üyeleri gömlek toptancısının fiyat politikasına karşı muhalefetlerini, ücretli işçilerin lügatından alınmış direniş sözcükleriyle, grevden bahsederek dile getirebilmektedirler. Küçük üretim ve hizmet sektöründe çalışanlar dernekler etrafında örgütlenmiş ve kendi araçları ile imalât yapıp, ürünlerini kendileri satıyor olsalar da, kendilerinden bazen işçi bazen işveren olarak bahsetmektedirler. Bu nedenle arada bir grup oluştururlar ve aslında farklılaşma düzeyleri hem çok fazladır hem çok azdır; ne standartlaşmış, yüksek miktarda, yüksek hacimli üretime kalkışabilirler ne de eski zamanların elişi üretiminin üstün kalitesini koruyabilirler. Bu nedenle her zaman büyük tüccar ya da imalâtçı olmak için mücadele etseler de haklarını hâlâ grev yoluyla talep edebilen bir grup oluştururlar. Başka bir çelişkili nokta da bu grubun çıkarları ve talepleriyle daha örgütlü ve uzmanlaşmış tüccarlar ve imalâtçı fabrika sahiplerinin çıkarları arasındaki sürekli çatışmada kendini göstermektedir. İkinci grup büyürse bu büyük olasılıkla birincinin çıkarları pahasına gerçekleşir. Düşük kaliteli toptan üretim istenmiyorsa imalâtçı esnafın teşvik edilmesi üzerine daha çok kafa yormak gerekmektedir. Bugün halen İzmir'deki egemen imalâtçı unsurun kendi gazetesi ve kendi bankası (Halk Bankası) olan bu çevre olduğu inkâr edilemez. Bu tür işler yapan çevreler devletten özel destek alırlar ve kaynak kullanımı açısından kuşku götürmez şekilde israfa neden olur-

lar. Örneğin Bölge Planlama Dairesi'nin verdiği rakamlara göre 1965 yılı boyunca İzmir'de, toplam katma değerin yüzde yetmişi büyük çaplı, örgütlü sanayi tarafından, yüzde otuzu küçük imalâtçı tarafından yaratılmıştır. Öte yandan küçük imalât, çalışanların yüzde altmışını istihdam eder (Bölge Planlama Dairesi, 1971). Bu tür işyerleri aynı zamanda kişisel olmayan iş ilişkilerinin yaygınlaşmasını engeller ve uzmanlaşma ve örgütlenme yolundaki her türlü eğilimi bloke ederler.

Sanayi ve Ticaret Odası'na Kayıtlı Örgütler

Şu anda İzmir'de Sanayi ve Ticaret Odası'na kayıtlı 5000'in üzerinde işletme mevcuttur. Bunlar etkinlik alanları ve özellikleri açısından büyük bir heterojenlik gösterirler. Kayıtlı bulunan tüm ticarî işletmelerin en az dörtte biri ve tüm imalâtçıların yarısına yakını aynı zamanda küçük tüccar ve imalâtçı işletmeler olarak nitelenebilir. Bunlar genellikle en ilkel teknolojiyi ve örgütsel yapıyı kullanarak çalışır ve satışları yerel komşu pazarlarla sınırlıdır. Bunların çoğu, Sanayi ve Ticaret Odası'na, mevcut durumlarıyla böyle bir konumu hakkettikleri için değil, yatırım sermayelerinin değerini yüksek göstererek ve odaya giriş olanağı elde ederek daha iyi kredi olanaklarına erişebileceklerini ve gelecekteki planlarını gerçekleştirebileceklerini umdukları için kaydolmuşlardır. Aynı çapta olup Odaya kaydolmamış, dolayısıyla küçük tüccar kategorisi içinde kalmış sayısız işletme vardır.

Sanayi ve Ticaret Odası'na kaydolmuş, yani hipotetik olarak İzmir'deki iş yaşamının ve girişimci çevrelerin hiyerarşisinde en yüksek basamağı işgal etmesi gereken işletmelerden yüzde 2.68'inin idarî personeli bulunmamaktadır. Buna ek olarak yüzde 50.5'i idarî kademede çalışan tek bir kişi olduğunu bildirmiştir. Herkes, çoğu durumda bu kişinin defterleri tutan ve vergiyle ilgili sorunları halleden, yarım gün çalışan bir muhasebeci olduğunu kolayca tahmin edebilir. Dolayısıyla, memur kadrolarında çalışanlar da dahil olmak üzere idarî kademede görev alan kişi sayısı, yapısal farklılaşmanın ve örgütsel karmaşıklığın kaba bir göstergesi olarak ele alındığında, İzmir Sanayi ve Tica-

ret Odası'na kayıtlı bulunan tüm işletmelerin yüzde 53'ü en alttaki iki kategoriden birine dahil olur (bkz. Tablo 1). Görüldüğü gibi, toplam işletmelerin yüzde 23'ü idarî kademede iki kişi istihdam etmektedir; yüzde on altısı üç ilâ beş tane idarî personel çalıştırmakta ve nihayet yüzde yedisinde idarî personel olarak sınıflandırılabilecek kişi sayısı altı ve üzeri olmaktadır. Yirmi beş ve üzeri sayıda idarî personeli olduğunu bildiren işletmelerin oranı yalnızca yüzde ikidir. Bu tablo, sanayileşmiş Batı toplumlarındaki büyük işletmelerle bağlantılı karmaşık ve farklılaşmış yönetim yapısının İzmir'de gözlemlenmediğini açıkça göstermektedir.

Bugün İzmir'deki büyük çaplı ticaretin iç farklılaşması ve karmaşıklık düzeyi on dokuzuncu yüzyıl sonunda olduğundan çok da farklı görünmemektedir. Öte yandan bu bağlamda, finansal ve endüstriyel örgütlenmeler daha fazla gelişmiştir.

TABLO 1
İşletme Tipine Göre, Yönetim Personeli Sayısı

İşletme Tipi		Yok	1	2	3-5	6-25	>25	Topl.
Esnaf	n	5	32	2	1	—	—	40
	%	12.5	80.0	5.0	2.5	—	—	100.0
Tüccar	n	3	60	18	5	—	—	86
	%	3.8	69.7	20.8	5.7	—	—	100.0
Toptancı	n	—	7	5	3	1	—	16
	%	—	43.7	31.3	18.7	6.3	—	100.0
İthalat-İhracat	n	—	7	9	4	—	—	20
	%	—	35.0	45.0	20.0	—	—	100.0
İmalat			30	27	23	10	6	96
	%	—	31.3	28.1	23.9	10.4	6.3	100.0
Hizmet	n	—	18	6	6	4	—	34
	%	—	53.1	17.6	17.6	11.7	—	100.0
Müteahhit	n	—	2	6	9	1	—	18
	%	—	11.1	33.4	50.0	5.5	—	100.0
Toplam	n	8	156	73	51	16	6	310
	%	2.5	50.5	23.6	16.4	5.1	1.9	100.0

Finansal örgütler, özellikle bankalar, idarî birimin boyutunun giderek genişlemesinin de gösterdiği gibi yapısal olarak daha farklılaşmışlardır. Aynı zamanda kentin çeşitli yerlerinde değişik şubeler açmış, böylece giderek artan bir örgütsel karmaşıklık düzeyine erişmişlerdir. Büyük sanayi örgütleri de aynı şekilde hem üretimi hem satışı örgütlemede çok sayıda idarî personele ihtiyaç duymaktadır.

Örgütsel karmaşıklığın başka bir önemli göstergesi olarak farklı şubelerin açılmasından söz edilebilir. Bu eğilim genellikle üretim ve satış gibi yapısal unsurların ayrışmasını yansıtır. İzmir'deki işletmelerin yüzde on sekizinin farklı şubeleri vardır. Kimya, boya veya tekstil gibi daha büyük fabrikalar söz konusu olduğunda şubeleşme daha açık olarak gözlemlenebilir. İlk önce idarî bürolar, birçok başka firmanın ofislerinin de yoğunlaştığı, kentin iş merkezine taşınır; daha sonra ayrı bir perakende satış dükkânı kurulur. Dolayısıyla bu süreç, işlevsel bölünmenin dikey hiyerarşik bir şekilde farklılaşmasıdır. Aynı işlevi yerine getiren şubelerin sayısının giderek artması şeklinde kendini gösteren yatay yayılma, örneklemimizin % 19.4'ünü oluşturan bankalarda ve nakliye şirketlerinde gözlemlenebilir. Sanayi toplumlarında gözlemlenen "mağaza zincirleri"nde simgelenen örgütsel karmaşıklık düzeyini yakalayabilmiş başka bir işletme tipi henüz mevcut değildir.

İzmir'de bulunan mevcut şubeler ele alındığında incelenen işletmelerin % 68.6'sının idarî merkezinin de İzmir'de bulunduğu gözlemlenebilir (bkz. Tablo 2). Yüzde 26'sının idarî merkezi Türkiye'nin başka bir kentindedir. İthalat şirketleri arasında yurt dışındaki başka bir şirketin şubesi olan yoktur; çünkü bu şirketler bağımsız temsilciler olarak çalışmaktadır. Bazı yabancı ihracat şirketleri de "şube" değildir; zirâ yabancılar tarafından kurulmuş olsalar da İzmir merkezlidirler.

TABLO 2
Şubelerin Yeri

	Firmanın Kendisi Şube		İzmir'de Şubesi Var		Ege'de Şubesi Var		Başka Bir Büyük Ş.de Şb.'si var		Anadolu'da Şubesi Var		
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	Topl.
Ebnaf	1	20.00	4	80.00	—	—	—	—	—	—	5
Tüccar	3	30.00	3	30.00	3	30.00	1	10.0	—	—	10
Toptancı	2	28.57	4	57.15	1	14.28	—	—	—	—	7
İmalat	2	8.69	7	30.43	5	21.74	9	39.14	—	—	23
İth.-İhr.	1	25.00	1	25.00	1	25.00	—	—	1	25.00	4
Hizmet	5	33.34	2	13.33	1	6.66	2	13.33	5	33.34	15
İnş.-Mim.	1	33.33	—	—	2	66.67	—	—	—	—	3
Toplam	15		21		13		12		6		67

Konuya nasıl bakılırsa bakılsın, örgütsel etkinliğin alanı yeni şubeler şeklinde yayılmak için çok dardır. Örneklemimiz içindeki şirketlerden sadece yüzde 13 kadarı son yıllarda idarî birimlerini genişletmeye çalışmışlardır. Üretim, işçi sayısı ve makine yenilemesi ele alındığındaysa, kapasitesini büyüten işletmelerin oranı yüzde 25'e yükselir.

Yönetim unsurunu dışarıda bırakırsak, emek gücünün becerilerine göre ayrılması da ikinci bir önemli değerlendirme kıstası olarak kabul edilebilir ve sosyolojik bir bakış açısından, iş hayatında modernizasyonunun ek bir boyutunu gösterir. Sanayileşmemiş ülkelerde gözlemlenen genel eğilimle uyum içinde, İzmir'deki işletmelerin çoğunluğu tek kişi çalıştıran kuruluşlardır ve sayısal bakımdan genel yoğunlaşma kalifiye olmayan işçi kategorisindedir. Temizlik ve bunla bağlantılı hizmetlerde çalışanların da "kalifiye olmayan" işçi kategorisinde sayıldığını hatırlarsak, Tablo 3'te de görülebileceği gibi, bu tür bir hizmetten bile yararlanmayan işletmeler yüzde 31 gibi şaşırtıcı derecede yüksek bir orandadır. Küçük ticaret, ithalat, toptancılık vs. gibi işlerle uğraşan ticarî işletmelerin istihdam ettiği kalifiye olmayan işçilerin oranı hiçbir zaman yüzde onu aşmamaktadır. İmalâtçı işletmeler bu anlamda daha heterojen bir yapı arz etmektedir; ancak yine de on ya da daha az sayıda işçisi olan işletme-

ler yüzde 40'tan fazla bir dilimi teşkil eder. Dolayısıyla, bu konuda da yoğunlaşma en alt kategorilerdedir.

TABLO 3
İşletme Tipine Göre, Kalifiye Olmayan İşçi Sayısı

İşletme Tipi	Kalifiye Olmayan İşçi Sayısı					
		Yok	1-10	11-100	100	Topl.
Esnaf	n	18	22	—	—	40
	%	45.0	55.0	—	—	100.0
Tüccar	n	45	41	—	—	86
	%	52.4	47.6	—	—	100.0
Toptancı	n	9	7	—	—	16
	%	56.3	43.7	—	—	100.0
İthalat-İhracat	n	8	12	—	—	20
	%	40.0	60.0	—	—	100.0
İmalat	n	7	45	28	16	96
	%	7.3	46.8	29.2	16.7	100.0
Hizmet	n	11	20	3	—	34.0
	%	32.3	59.0	8.7	—	100.0
İnşaat	n	—	7	10.	1	18
	%	—	39.0	55.5	5.5	100.0
Toplam	n	98	154	41	17	310
	%	31.6	49.7	13.2	5.5	100.0

İşletmelerin yüzde kırkının kalifiye işçi kategorisinde sayılabilecek hiçbir çalışanı yoktur. Aşağıdaki 4 numaralı tabloda da görülebileceği gibi, beş ve daha fazla sayıda kalifiye işçi istihdam edenler yüzde 42'lik diğer dilimi oluştururlar. Tüm işletmelerin yüzde 60'ını oluşturan bu iki grup dışında, istihdam edilen kalifiye işçi sayısı oldukça değişken olmakla birlikte hiçbir zaman otuz kişiyi geçmez (Bkz. Tablo 4).

TABLO 4
İşletme Tipine Göre, Kalifiye İşçi Sayısı

İşletme Tipi	Kalifiye İşçi Sayısı									
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Esnaf	24	60.00	16	40.0	—	—	—	—	40	100.0
Tüccar	53	61.7	31	36.0	—	—	2	2.3	86	100.0
Toptancı	6	37.5	7	43.8	—	—	3	18.7	16	100.0
İthalat-İhr.	8	40.0	10	50.0	2	10.0	—	—	20	100.0
İmalat	24	25.0	39	40.7	11	11.4	22	22.9	96	100.0
Hizmet	9	26.5	17	50.1	2	5.8	6	17.6	34	100.0
İnşaat	1	5.5	10	55.6	4	22.2	3	16.7	18	100.0
Toplam	125	40.3	130	42.0	19	6.1	36	11.6	310	100.0

Yüksek kapasiteli kalifiye işçi olacak şekilde yetiştirilmiş ve ustabaşı olacak yeterlilikteki sanat okulu mezunları dikkat çekecek kadar az sayıda istihdam edilmişlerdir. Tablo 5'te işletmelerin sadece yüzde 13'ünün sanat okullarından mezun olanları çalıştırdığı ve bunların yarısında bu tip işçi sayısının bir kişiyle sınırlı olduğu görülebilir. Bu durum iki nedene dayandırılarak açıklanabilir. Bir yandan sanat okullarında yetiştirilenlerin aldığı eğitim onları, büyük işletmelerden çok küçük işletmelerde çalışmaya hazırlamaktadır. Mezunlar da, bu tip işletmeler ne kadar küçük ve verimsiz olursa olsun, büyük bir işletmenin alt-orta kademelerinde yer almak yerine kendi küçük dükkânlarında çalışmayı tercih etmektedirler. Öte yandan girişimciler de çoğu bu durumda sanat okullarından mezun olanların aldığı yüksek seviyeli eğitimi takdir etmekten uzak ve bu tür işçileri yüksek ücretle ve daha çok sorumluluk gerektiren işlerde çalıştırmak konusunda isteksizdirler. Dolayısıyla, toplumsal yapının bir karakteristiği olarak örgütsel yaşamda farklılaşmanın ve uzmanlaşmanın varolmaması, sanat okullarından mezun olanların eğitimi ve istihdamı konusunda da bir kez daha kendini göstermektedir.

TABLO 5
İşletme Tipine Göre, İstihdam Edilen
Sanat Okulu Mezunlarının Sayısı

İşletme Tipi	İstihdam Edilen Sanat Okulu Mezunu Sayısı							
	Yok		1-5		6 ve Üzeri		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Esnaf	39	97.5	1	2.5	—	—	40	100.0
Tüccar	85	98.9	1	1.1	—	—	86	100.0
Toptancı	14	87.5	2	12.5	—	—	16	100.0
İthalat-İhracat	19	95.0	1	5.0	—	—	20	100.0
İmalat	70	73.0	22	22.9	4	4.1	96	100.0
Hizmet	31	91.4	2	5.8	1	2.8	34	100.0
İnşaat	12	66.7	6	33.3	—	—	18	100.0
Toplam	270	87.1	35	11.2	5	1.6	310	100.0

Uzmanlaşma hiyerarşisinin en üst basamağında olan üniversite mezunlarına gelince, işletmelerin yüzde 75'inin üniversite mezunu çalışanı olmadığı görülür (bkz. Tablo 6).

TABLO 6
İstihdam Edilen Üniversite Mezunlarının Sayısı

İşletme Tipi	İstihdam Edilen Üniversite Mezunu Sayısı							
	Yok		1-5		6 ve Üzeri		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Esnaf	39	97.5	1	2.5	—	—	40	100.0
Tüccar	71	82.6	15	17.4	—	—	86	100.0
Toptancı	7	43.8	8	50.0	1	6.2	16	100.0
İthalat-İhracat	17	85.0	3	15.0	—	—	20	100.0
İmalat	64	66.7	28	29.2	4	4.1	96	100.0
Hizmet	23	67.8	5	14.6	6	17.6	34	100.0
İnşaat	3	16.6	13	72.3	2	11.1	18	100.0
Toplam	224	72.6	73	23.2	13	4.2	310	100.0

Görüldüğü gibi, üniversite mezunlarının temelde yoğunlaştığı kurumlar, finans ve inşaat işletmeleridir. Hiçbir üniversite mezunu istihdam etmeyen ve (çoğunlukla işletme sahibinin kendi-

sinin üniversite mezunu olduğu) tek üniversite mezunu çalışanlı kuruluşların örneklemimizdeki örgütlerin yüzde 90'mı oluşturduğunu göz önüne alırsak, iş dünyasının istihdam yapısında farklılaşma ve uzmanlaşmanın ne kadar düşük düzeyde olduğu bir kez daha gözler önüne serilir.

Örgütsel Etkileşimde Gelişen İletişim Kalıpları

Bir toplumsal gelişme olarak örgütsel karmaşıklığın boyutlarından biri, kendini, istihdam edilen uzmanlaşmış personelin ve örgütlenilen alt birimlerin sayısında ve türünde gösteriyorsa, örgüt biriminin karşılıklı ilişkilerinde çevresiyle kurduğu etkileşimin yoğunluğu da diğer bir boyutu oluşturur. Bu tür etkileşimleri temsil edebilecek bir unsur olarak, İzmir'deki kuruluşların iletişim kalıpları incelendi. Bu incelemenin amacı, örgütsel gelişmeye de koşut olabilecek etkileşim yoğunluğundan yola çıkarak toplumsal gelişmeyi tespit etmekti. Öyle görünüyor ki iletişim kalıpları, biçim ve yoğunluk açısından, ekonomik kuruluşun örgütsel gelişmişliğine göre farklılaşmaktadır. İzmir'deki Sanayi ve Ticaret Odası'na kayıtlı olmayan 60.000'in üzerindeki esnaf ve zanaatkârın iletişim kalıplarının çeşitlilik arz ettiği söylenebilir. Örneklemde kayıtlı olmayan küçük esnafı temsil edebilecek bir grupla ilişki kurulamadığından, bunların iletişim kalıpları katılımcı gözlem yoluyla tespit edilmeye çalışıldı. Bulgulara göre, mektup ve telefon gibi olağan iletişim kanallarının yanı sıra İzmir'deki küçük otellerin ve iş merkezi civarındaki kahvelerin, bu tür kuruluşların kent içi ve bölge içi iletişiminde önemli bir rol oynadıkları söylenebilir.

Küçük otellerin kentteki geçici nüfusa barınak sağlamak dışında, kentler ve bölgeler arası insan ve haber akışını düzenlemek gibi başka işlevleri de vardır. Her şeyden önce küçük otellerin çoğunluğunun müşterileri bölgenin belli bir yerinden gelirler. Bu şekilde uzmanlaşmış bir otel, olayların akışı içinde iletişim işlevlerinin bazılarını üstlenir. Otelin sahibi ya da resepsiyonundaki memur, müşterilerin geldiği bu belli köy ya da kasaba ile kent arasındaki bağlantıyı sağlar. Bölgede normal olarak

telefon, mektup ve telgraf kullanılabilmektedir; ancak gene de insanlar küçük paketler göndermek ya da mesajlar bırakmak için otelcinin yardımına başvururlar. Bu süreci tanımlayan bir başka öğe de İzmir'le otelin müşterilerinin çoğunun geldiği yerleşim birimi arasında işleyen günlük otobüslerin otelin önünü durak olarak kullanmasıdır. Yazılı ya da sözlü mesajlar bu otele bırakılır, otelci bunları otobüs şoförüne verir ve şoför köy ya da kasabaya ulaştırır.

Tam olarak örgütlenmeyen şeylerden biri de ulaşım olduğu için, otobüslerin çoğu belediye duraklarından kalkar, ama kenti terk etmeden önce otelin önünde de durur. Otobüslerin belediye duraklarından aldığı yolcuların sayısı otelin önünden aldıklarından daha fazladır; öyleyse otobüslerin yollarını değiştirmesinin nedeni yolcu almak değil, otellerden köy ya da kasabalara ulaştırılan önemli mesajlardır. Bu mesaj akışının yoğunluğunu tespit etmek mümkün değildir; ancak İzmir'deki otellerin yüzde 50'sinde sadece belli yerleşim birimlerinden gelen müşterilerin kaldığı ve otellerde uygulanan başka bir ankete göre yüzde kırkının bu tür bir iletişim "olanağı" sunduğu düşünülecek olursa, bu tür bir mesaj akışının oldukça önemli bir yer tuttuğu sonucuna varılabilir.

Kahvelere gelince, kent içi iletişimde açık bir rolleri olduğu söylenebilir. Belli bir işyerleri olmayan (inşaat ustası ya da tamirci gibi) kişiler veya belli bir şirkette çalışmayan nakliyeciler, belli kahvelerde dururlar. Bu tür kişilerle, bu belli kahveye telefon ederek, birini göndererek ya da şahsen gelerek bağlantı kurulabilir. Kentin iş merkezinin ortasındaki bir kahve bu tür bir iletişim için iyi bir örnektir. Bu kahve 1880'den beri arabacıların iş beklediği bir yer olmuştur. O an orada bulunmayan arabacıya gelen mesajlar kahvenin sahibi ya da yardımcısı tarafından alınır ve sahibine iletilir. Zaman içinde değişen tek şey, arabacılara kamyon sürücülerinin de eklenmesi ve giderek arabacıların sayısını aşmasıdır. Örgütsüz ve kişisel ilişki kalıpları üzerine kurulu bu tür bir iletişim, daha rasyonel ve etkin bir iletişime geçmekte geç kalan bir toplumsal yapıya tekabül eder.

Sanayi ve Ticaret Odası'na kayıtlı, dolayısıyla örneklemimiz

içindeki işletmelere gelince, baskın iletişim kanalının telefon olduğu görünmektedir. Bunu mektup ve telgraf izler (Bkz. Tablo 7). Telefonun baskın kanal olmasından yola çıkarak işletmelerde kayıt tutulmasına önem verilmediği söylenebilir. Telefon konuşmaları kayda geçirilseydi bu, mektup ve telgraf sayılarına da yansırdı. Yüz yüze ilişkiye en yakın iletişim biçiminin en çok tercih edileni olduğu söylenebilir. Bu durumla ilgili olarak getirilebilecek başka bir yorum da işyerlerinin, en yüksek teknolojiyi kullanmanın daha etkin ve tatmin edici sonuçlar verdiğinin ve örgütlenme eksikliğinde kaybedilenleri telafi ettiğinin farkında olduğu yönünde olabilir. Bu yorum kabul edildiğinde, böyle geri kalmış ve farklılaşmamış bir iş yapısında bile en rasyonel teknoloji en gelişmiş olanıdır.

TABLO 7
İşletmelerdeki İletişim Türü ve Miktarı

	Mektup		Telgraf		Telefon		Toplam	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Yok	63	20.3	169	54.5	40	12.9	272	29.2
Günde bir defadan az	64	20.7	79	25.5	—	—	143	15.4
Günde 1-10 kez	143	46.1	49	15.8	146	47.1	338	36.4
Günde 11 - 20 kez	17	5.5	4	1.3	48	15.5	69	7.4
Günde 20'den çok	18	5.8	2	0.6	73	23.6	93	10.0
Belirtmedi	5	1.6	7	2.3	3	0.9	15	1.6
Toplam	310	100.0	310	100.0	310	100.0	930	100.0

Her çeşit ticarî ve her çeşit endüstriyel işletme arasındaki yoğunluk farkları ilginç çeşitlenmeler gösterir. İş alanına göre ortalama günlük iletişim sayısı ithalat-ihracat firmaları için kırk dört iken; bu rakam, orta ölçekli imalatta altmış, büyük ölçekli imalatta yaklaşık doksan beş, fabrika üretiminde yüz otuz dört olmaktadır. Dolayısıyla büyük endüstriyel firmalarca yapılan görüşmeler, çok sayıda yabancı ülkeyi de kapsayan ve geniş bir bölge üzerinde alışverişi düzenleyen ithalat-ihracat gibi en kapsamlı ticaretteki iletişimin üç katına çıkabilmektedir.

TABLO 8
İşletme Tipine Göre, Günlük İletişim Sayısı

İşletme Türü	Mektup	Telgraf	Telefon	Toplam
Esnaf	0.90	0.01	3.72	4.63
Tüccar	1.99	0.22	8.69	10.90
Toptancı	4.09	1.27	10.20	15.56
İthalat-İhracat	4.20	4.54	35.36	44.10
İnşaat	4.55	0.25	27.60	32.40
Hizmet	9.90	4.34	42.30	56.54
Küçük İmalat	3.52	0.24	8.88	12.64
Orta Ölçekli İmalat	9.60	1.95	49.95	61.50
Büyük Ölçekli İmalat	20.43	1.18	72.85	94.46
Fabrika Üretimi	23.00	3.50	108.15	134.65

Sonuçlar

Buraya kadar sürdürdüğümüz tartışma, çok çeşitli ve düzensiz faaliyetleriyle marjinal sektörün İzmir'deki iş hayatı içinde oldukça geniş bir payı oluşturduğunu ve en geniş müşteri kesimine hitap ettiğini, ancak herhangi bir örgütlenmeden uzak olduğunu göstermiştir. Gördüğümüz gibi, bu tür işler doğaları gereği, onları örgütleme ve bir düzene kavuşturma yönündeki en iyi niyetli çabaları bile sekteye uğratmaktadırlar. Esnaf ve zanaatkârlar ise, küçük işyeri karakteristikleriyle kendi bağlamlarında toplam olarak modern bir görünüm arz ediyorlarsa da, halen iş yaşamının, görece olarak örgütlü Sanayi ve Ticaret Odası üyelerinin on katı daha geniş bir kısmını oluşturmaktadırlar. Ancak hem örgütsel yapıları hem de diğer iş alanlarıyla ilişkileri itibarıyla, ne uzmanlaşmış "meslekler" ne de bağımsız "işler" sayılamayacak özellikler sergilemektedirler.[2] Görece olarak örgütlü iş çevreleri konusundaysa, burada sergilenen veriler, ticaret hacmindeki büyümenin kendinden beklenen modernizasyonu ve uzmanlaşma ya da yeni örgütlenme biçimleri açısından genişlemeyi beraberinde getirmediğini göstermiştir. Büyük çaplı endüstri ve bankalar gibi geniş ölçekli hizmet örgütleri dışında, uzmanlaşmanın gelişmesi ya da örgütsel karmaşıklığın art-

[2] Geleneksel "işler" ve modern "meslekler"le ilgili bir tartışma için bkz. Udy (1971) ve Dahrendorf (1964).

ması yönündeki potansiyel son derece sınırlı görünmektedir. İdarî personelin sayısı, çalışanların sayısı ve kalifikasyonları ve iletişimin yoğunluğu açısından yürüttüğümüz tartışmada da görüldüğü gibi, büyük çaplı ticaretle karşılaştırıldığında, orta ölçekli endüstri bile daha etkili bir iş örgütlenmesi türüdür.

Referanslar

Blau, P., W.R. Scott; 1963 Formal Organisations. Londra : Routledge and Keagan Paul.

Bölge Planlama Dairesi, 1971 *Ege Bölgesi.* Ankara : Planlama

Dahrendorf, Ralf; 1964 Recent Change in the Class Structure of European Societies. Doe dalus 93(1):224-570 (1969'da, Tom Burns tarafından derlenen *Industrial Man* adlı kitapta, "The Service Class" adıyla kısaltılarak yeniden basılmıştır; s.140-150, Harmondswort, Penguin).

Geertz, C.

1963 Agricultural Involution. Berkeley : University of California Press.

Stinchcombe, A. L.; 1969 "Social Structure and the Invention of Organizational Forms", *Industrial Man* içinde, Der., Tom Burns, 153-195, Harmondsworth: Penguin.

Udy, S.H.; 1971 Work in Traditional and Modern Societies. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall.

Weber, Max; 1946 *Essays in Sociology*. H. Gerth ve C. Wright Mills tarafından tercüme edilmiştir. New York Oxford University Press. 1947 *The Theory of Social and Economic Organization.* A.M. Henderson ve Talcott Parsons tarafından tercüme edilmiştir. New York: Oxford University Press

Çeviren: Tülin Kurtarıcı

APARTMANLAŞMA VE MODERN ORTA TABAKALAR*

Her toplumda konut, o toplumun sağladığı teknoloji kadar, hayat kazanma yolları, servet biriktirebilme çapı, üretim ve çalışma düzenine bağlı olarak kendisine yer seçer, diğer konutlarla, sokaklarla ilişkisini düzenler.

Sanayi öncesi kentlerinde az olan nüfus, işyerlerinden yürüme mesafesindeki bahçe ya da avlu içinde, yoğunluğu düşük bir yerleşmeyi yansıtan konutlar oluşturmuştur. Sanayi öncesi toplumunda temel üretim tarımsaldır. Nüfusun yüzde doksanı köylerde oturur. Toplumun yüzde iki kadarını oluşturan seçkinler ve yüzde sekiz kadarını meydana getiren esnaf ve zanaatkârlar kentlidirler. Ve bunların bir çoğunun çalıştığı yerle oturduğu yer, işyeri ile konutu birbirinden farklılaşmamıştır, aynı yapı içindedir. Saraylar hem konut hem ofistir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ağa Kapısı yeniçeri başkomutanının hem işyeri hem de ailesiyle beraber oturduğu konutuydu. Büyük merkezlerdeki çarşılar dışında çok zaman esnaf ve zanaatkârlar da hemen işyerlerinin üst katında, arkasında otururlardı. İşyeri konutundan ayrı olanlar da sayıca çok olmadıklarından hepsi rahat yürüme mesafesinde yerleşmişlerdi.

Avrupa'da bu devreden sonra gelen yoğun ticaret ve servet birikimi aşamasında (16-18. yüzyıl) işyerleri ile konutlar birbirinden ayrılmıştır. Esnaftan çok farklı orta çaplı tüccarların sayılarının çok artması şehirlerde sıra evleri ortaya çıkarmıştır. Sıra evler işyerlerinin yığıldığı merkeze aynı uzaklıkta ve erişilebilirlikte daha çok sayıda evin yerleşmesini sağlamıştır.

Yine de en önemli dönüşüm sanayinin ve karmaşık iş örgütlerinin tarımdan da yalın ticaretten de daha çok önem kazanmasıyla modern sanayi toplumunun doğmasıdır. Bu düzende pek çok insan, aynı üretim ya da hizmet birimi içinde aynı fab-

* *Çevre, Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, Sayı 4, Temmuz-Ağustos 1979.

rika ya da ofiste birbirini tamamlayan, son derece farklılaşmış, ihtisaslaşmış işlerde, aynı binada ya da yakın mekanda çalışır olmuşlardır. Sayıları yüzbinlere varan, yeni orta tabakalar dediğimiz bu işçi ya da memurlar kentlerde aynı yörelerde yoğunlaşarak yerleşmiş işyerlerine erişilebilirlik yönünden aynı konumda konut isterler. Hepsi aşağı yukarı aynı uzaklıkta, aynı koşullarda oturmayı, konut edinmeyi arzulamaktadır. Sanayileşmiş toplumlar bu zorlamayı, 19. yüzyıl sonundan beri aynı toprakta çok birimli yapılarla, apartmanlarla çözmüştür. Başka türlü söylenirse apartman, modern sanayi toplumlarının yeni belirmiş orta tabakalarının, işçi ve memurlarının konutudur, onlarla beraber doğmuştur. Ve toplumun orta tabaka yaratma biçim ve hızı ile koşut olarak gelişmiştir. Nasıl ki gecekondular da az gelişmiş toplumlarda topraktan kopan, köylülükten çıkan, fakat sanayileşemediği için orta tabakalaşamayan, işçi ya da memur olmayanların konutudur.

Türkiye'de ilk orta tabakalaşma eğilimleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüz yılında Batı'ya bağımlı iş örgütlerinde çalışanlar ve orta çaplı tüccarlaşma oluşumları ile ortaya çıkmıştır. Bu iki grup da özellikle gayrımüslimlerden oluşmaktaydı.

Dolayısıyla önce sıra evler, sonra apartmanlaşma, kanımca, Beyoğlu'nda ve gayrımüslim mahallelerinde, dinsel ve etnik kökenlerine bağlı olarak bir taklit ve değerler iticiliğiyle değil, orta tabakalaşmaya, yeni banka, şirket gibi örgütlü işyerlerinde çalışanlara ve sayılarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu tür çalışma ve yeni orta tabakalara katılma Müslüman kesim için çok sonraları hız kazanmış, onlar da benzer konumlara geçtikçe apartmanlaşma yayılmıştır.

Türkiye'de bu tür büyük yapısal değişmeler 1950'lerde yaygınlaşmıştır. Yeni orta tabakaların, çok farklılaşmış, ihtisaslaşmış örgütlü meslek gruplarının ortaya çıkışı, büyük girişimcilerle esnaf ve zanaatkârların arasında orta çaplı tüccarların sayılarının artması 1960'ları bulmuştur. İşyerlerinin merkezi iş alanlarında toplanması, hepsinin erişilebilir mesafelere yerleşebilmesinin çözümü burada da "apartman" olmuştur. Nüfusun hangi kesimi -müslim, gayri-müslim, eski kasabalı, eski İstanbullu,

eski köylü- bu yeni iş ve hayat kazanma düzenine girişmişse hepsi apartman sakini olmuşlardır.

Orta tabakaların sayısının hızla arttığı 1950'ler sonrasından 1970'lere kadar Türkiye'de özellikle tarımla ve küçük girişimlerle birikmiş bütün sermayenin çok büyük bir bölümü apartman yapımına yatırılmış olmasına rağmen, tek yatırımcısı olan bu yapılar talebi karşılayamamıştır. O zaman toplumun ekonomisinin özellikleriyle tutarlı olarak, bir örgütleşmemiş enformel sektör etkinliği gibi, önce yap-satçılık ve kat mülkiyeti, sonra çeşitli kooperatifleşmeler ve banka kredileri gibi çözümler bulunmuştur. Böylece sözünü ettiğimiz orta tabakaların satınalma gücü içinde işyeri-konut ilişkisi ve erişilebilirliği aynı olan çok sayıda apartman üretilmiştir.

Öte yandan topraktan kopmuş, şehre gelmiş eski köylülerin karmaşık örgütlü işyerlerinde memurlaşmasma ve işçileşmesine koşut olarak, şimdiki gecekondu mahallelerinin merkezi işyerlerine erişilebilirliği geliştikçe, bu iki boyut birbirini karşılıklı olarak etkileyecek giderek buraların da apartmanlaşması beklenir olacaktır.

TOPLUMSAL DEĞİŞME VE KENTLEŞMEDE DÜŞÜK GELİRLİLER*

Kentleşmenin ana boyutlarını artık tekrarlamak gerekmeyecek kadar iyi biliyoruz. Kentleşme toplumların yapısal değişmelerinin en göze çarpan yönüdür. Herşeyden önce nüfusun büyük oranının tarımdan ve topraktan kopup tarım dışı alanlarda, sanayide, karmaşık örgütlerde ve dolayısı ile köyden başka yerlerde, kentlerde hayatlarını kazanmaya ve yaşamaya başlamaları demektir. Gene de böyle üç cümle ile özetlenen oluşum yalnız bu süreci yaşayanlar için değil, toplumun bütün kesimleri için travmatik bir deneyimdir. Yapısal değişiklikler her tür insan ilişkisinin yeniden düzenlenmesini, değişmesini içerir. Böyle bir değişikliğin fizik yönü kadar, örneğin işyeri ya da konut yapıları, sokakları ya da ulaşım araçları kadar, kişilerinin davranışlarını, düşünüşlerini hatta heyecanlarını değiştirmesi demektir.

Böyle bir değişikliğin zaman boyutu da gözönünde tutulması gerekir. Bu transformasyon, örneğin 10 milyon köylünün toprağını bırakması on senede oluyorsa başka, 30 senede oluyorsa başka, yüz yılda oluyorsa başka tür süreçlerle gerçekleşir. Türkiye bugün sapan ve öküzle tarıma dayalı bir toplum yapısından kabaca altı bin yıl sonra gerçekten bir başka toplum yapısına, sanayi toplumu haline, özellikle son otuz yıl içersinde azalıp çoğalan fakat hiç kesilmeyen bir hızla geçmektedir.

Sanayi Toplumu

Bu yolu belirleyen aşamalar tarımda modern girdiler ve yeni gelişen insan-toprak ilişkileri ile şekillenen, üretim artışına rağ-

* Bu bildiri "Toplumsal Değişme ve Kentleşme, Kentsel Bütünleşme Sorunu" başlığı ile yayınlandı. Kentsel Bütünleşme, Türk Sosyal Bilimler Derneği Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Ortak Seminerı, Yayın No:4, Yayına Hazırlayan: Türköz Erder, Ankara, 1982, s.57-66.

men emek gereksinimi azalan kırsal çevredir. Bu yüzden de şimdi Türkiye'de nüfusun yarıdan fazlası kentlerdedir. Üstelik köylerdeki nüfusun da önemli bir kısmı artık tarımda değildir.

Kentleşme ve sanayileşmenin değiştirdiği bir başka yön çok sayıda uzmanlaşmış özel bilgi ve beceri ile donanmış kişilerin büyük örgütler içerisinde her birinin ne yapacağı diğerlerine göre açıkça belirtilmiş bir biçimde çalışmaları, bilgi (enformasyon), hizmet ya da mal üretmeleridir. Modern sanayi toplumunun özelliği belki de tarım nüfusunun azalmasından çok bu iş örgütleri ve sanayide ortaya çıkan çok uzmanlaşmış birbirine bağımlı olarak çalışma zorunda olan meslekler ve meslek sahipleridir. Eskinin en çok üç ile beş kişinin beraber çalıştığı zanaatkârlık düzeni yerine şimdi güvenceli, iyi gelirli işlerin hepsi büyük örgütlerdeki uzman işlerdir. Ve kentlerin ana nüfusunu bu uzmanlaşmış işlerde çalışan alt-orta, orta ya da üst-orta tabakalar oluşturur. Kişinin uzmanlaşması azaldıkça geliri, güvencesi, statüsü de ona göre azalır. Bir büyük örgütün, işletmenin parçası olmadığı kadar kentli, modern sanayi toplumlarında hep bütünleşmesini tamamlamamış olarak kalır. Ekonomisi gelişmeye devam eden örgütlü istihdam olanağı açık sanayileşmiş toplumlarda onun için bütünleşmemiş nüfus en azdır.

Böyle bir iş yapısının beraberinde getirdiği birkaç yönden daha söz etmek gerekir. Bu yönler de en az zanaatkârla işletmeci ya da bir kalfa ile bir diyelim ki kimya mühendisi kadar birbirinin karşıtı olarak dururlar.

Bu uzmanlaşmış, güvenceli işlerde çalışmak üzere yetiştirilmek bir zanaatkâr olarak yetiştirilmekten çok farklıdır. Modern sanayi toplumlarında kentli çocukların yetişkin haline getirilmesi fonksiyonu artık aileden kopmuştur. Eğitim özellikle beceri ve uzmanlaşma verecek eğitim toplumca sağlanmaktadır. Bu eğitime erişilebilirlik kent yaşamının önemli tayin edicilerindendir. Bundan başka ailenin dışına kaçmış fonksiyonlardan sadece beceri veren eğitimi değil çocuğun okul öncesi yetiştirilmesini ve ilkokul düzeni de vardır. Çocuk sanayi toplumunun bütünleşmiş bir üyesi olabilmek için çok küçük yaştan ailesinin dışındaki örgütlü eğitim çevrelerine kaymaktadır.

Çalışma ve hayat kazanma düzeni de artık bütünü ile konut işyeri ayrılığını getirmiş ailenin birden fazla üyesi zamanını evin dışında geçirir olmuştur. Bunun tamamlayıcısı olan bir başka yön de toplumda devamlılığı sağlayan ilişkiler kültür aktarımı da evin dışında kitle haberleşme araçlarına, kitlesel yayın araçlarına ve durmadan yenilenen yapıtlarla ticarileşmiş çevrelere geçmiştir. Basın, yayın, tiyatro, müzik ve benzerleri her güç değişerek yenilenerek toplumun zenginliğini oluşturmaktadırlar. Bunlara erişme ve katılma özel koşullar gerektirmektedir ve ailenin dışındadır. Bu tür yaşam aile üyeleri arasındaki etkileşimi yalnız geniş aile değil, çekirdek aile üyeleri arasında bile çok azaltmaktadır. Çocuklar ve büyükler zamanlarının evde geçenden çoğunu okulda ve işte geçirmektedirler. Ve oradaki ilişkilerden etkilenmektedirler.

Kişiler güvence gereksinimi duyduklarında güvenlik örgütlerine, her sanayileşmiş toplumda kendi koşullarına göre gelişmiş sigorta, yardım ve benzeri kurumlara başvurmaktadırlar.

Bazı yönlerine dokunduğumuz sanayileşmiş toplumlarda kent yaşamı görüldüğü gibi sanayi öncesi toplumların, iş düzeni, eğitim, yetiştirme, kültür aktarması ve koruma, güvence fonksiyonlarının hepsini, farklılaşmadan kendince toplayan çok yönlü aile yapısı ve yaşamından çok farklıdır. Tam sanayileşmiş bir toplum haline gelmemiş olduğu, hâlâ kırdan göçün sürdüğü ve örgütlü uzmanlaşmış işlerin kısıtlı olduğu yani kentleşmenin sürdüğü toplumlarda kentler kendiliğinden herkes için en uyumlu çevreyi oluşturamamaktadır. Eski toplum yapısından çıkıp yenisine girememek, kendine has sorunlar yaratmaktadır.

Sanayi Öncesi ve Sanayi Toplumlarında Bütünleşememiş Nüfus

Daha ileriye gitmeden işaret etmek gerekir ki kentler, hangi temel toplum yapısı içinde ve hangi büyüklükte olurlarsa olsunlar ilk ortaya çıktıkları zamandan beri sorunları olan bir yerleşme türü oluşturmuşlardır. Genelde, kentlerle artı ürün aktarma ilişkileri, asayiş sağlama, askerlik gibi müdahale edici, denetleyici alış-verişleri olmasına rağmen köyler, toplumsal konumu ve

yaşam kalitesinin aynı olduğu homojen herkesin birbirine benzeyen sakin ve düzenli bir toplumsal yaşamı sürdürürken kentler herzaman birbirinden farklı işlevleri olan tabakalaşmış ve farklılaşmış, gruplardan oluşmuştur. Aralarında anonim ilişkileri, belirli fonksiyonel bağımlılıkları düzenlerken, bu grupların konumları kadar her birinin kendi içinde yaşam biçimleri, davranışları, üyelerinin ilişkileri de farklılaşmıştır. Sorunlar yönünden bakıldığında ise kentlerde, öyle görülüyor ki herzaman bu yeri ve konumu belirli grupların dışında arada kalmış, yerini bulamamış kişiler ve gruplar bulunmaktadır. Çok zaman bu grup ya da kişiler geçici nüfus ya da yeni gelmiş bir gruptur. Toplumların göreli olarak daha "istikrarlı" dönemlerinde bu nüfus ya çok küçüktür ya da hızla emilir. Kalanlar herzaman "fakirler" (urban poor) olarak sorunları olan ve kentte köyden farklı biçimde ve boyutta çözüm gerektiren bir durum oluşturmuşlardır.

Batıda klasik Roma'da ya da Ortaçağ Fransa'sında, aynı dönemde İngiltere'de, Londra'da fakirler özel sorunlar olarak şehir tarihçilerinin kayıtlarına geçmişlerdir. Örneğin Ladurie onaltıncı yüzyılda Orta Fransa'da Romans kentlerinde "fakir"lerin sokaklarda dolaştığını, belirli işleri olmadığını, şehir dışındaki tarlalarda işçilik ettiklerini söylüyor (Ladurie, 1979). Bu sorunun ancak 17. yüzyılda "fakirhaneler" açılarak, çözülmeye çalışıldığını en düşkünlerinin sokaklardan toplandığını anlatıyor.

İngiltere'de de uyumsuz ve geçimini sağlayamayanların ya da borcunu ödeyemeyenlerin gene fakirhanelerde toparlandıklarını biliyoruz. Lapidus (1966) İslam şehirlerinde, genelde ortaçağ Arap şehirlerinde bu işi belirsiz grupların şehrin çehresini değiştirecek kadar çok olduğunu belirtiyor. O kadar ki Lapidus'a İslam şehirleri örgütsüz, yerleşmemiş, işleri belirsiz kişilerden oluşuyor dedirtiyor. Lapidus hiç değilse tarihin belirli zamanlarında bu konumu belirsiz grupların "sorun" olduğunu dolaylı olarak göstermektedir.

Sanayi devriminden sonra özellikle İngiliz ve Amerikan şehirlerine yığılan topraktan kopmuş Avrupa köylülerinin sorun-

ları artık sadece fakir evlerinde toparlanmaktan çok, kurumlaşmış yardım örgütleri, özel kurumlar ve sigortalarla çözülmeye çalışılıyor. Chicago şehir sosyologlarının araştırmalarının *Goldcoast and the Slum, The Thief, The Ghetto, The Jack Roller* gibi genellikle "geçiş alanları" üzerindeki araştırmalar ya da İngiltere'de aynı zamanları yansıtan *The Classic Slum* gibi çalışmalar sanayi toplumlarının metropollerinde ya da sanayi şehirlerinde "sorun" olan nüfusu ve grupları bu sefer daha analitik bir yaklaşımla gözlemlemektedir. Bu çalışmalar tam sanayileşmiş toplumlarda şehirlerdeki "fakir" ve "fakirliğin" yanısıra "uyum" sorunlarının "bunalım" haline varan yönlerini vermişlerdir.

Şimdi de köylülüğün, yani kendi kendine yeten basit teknolojili tarımla üretimi gerçekleştiren klasik köylülüğün hızla kaybolduğu ve değişik tempolarda sanayileşen ve kompleks örgütleri gelişen ülkelerde şehirler tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar, kırsal alanda zaman içinde değişen çeşitli mekanizmalarla topraktan kopan nüfusun göç baskısı altındadır. Bu durumda gelişmekte olan toplumların şehirlerinde üç boyutlu bir uyum ve fakirlik sorunu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'nin klasik örnek oluşturduğu bu durum Güney Asya ve Güney Amerika toplumlarında da benzer koşullar oluşturmaktadır. Toplumun temel yapısının değiştiği dönemlerde özellikle topraktan kopmanın hızlandığı ve köylülüğün kaybolduğu dönemlerde şehirlere yığılan grupların uyum sorunları, durağan aşamalarda tortumsu "fakirlerin" oluşturduğu sorunlardan çok farklıdır.

Sanayi Öncesi Toplumlarda Bütünleşme Sorununun Çözümü

Literatürden izlediğimiz sanayi öncesi toplumların şehirlerindeki "fakirler" ve toplumun bu sorunu çözmesi genel yapının özelliklerini taşır. Az farklılaşmış, yüz yüze birincil ilişkilere dayanan bir kurumsallığı vardır ve köylerdekinden çok farklı değildir.

Herşeyden önce "sorun" haline gelmeden kişilerin daha doğrusu ailelerin güvenliği ve bunalımları çözme mekanizması, her

ailede "geniş aile" özellikle "baba-oğul" hak ve sorumlulukları içerisinde çözülür. Babaların ve ailenin sorumluluğu oğullara bir iş, eş ve ihtiyarladığında aileye bakma sorumluluğu duygusu verilir. Çok bilinen "adam etme" ve "adam olma" deyimleri ile özetlenen yetişkinliğe ulaştırma süreci özellikle oğullara bu sorumluluğun öğretilmesini, bu sorumluluğu taşıyabilmesi için de gerekli beceri ve işi, tarım ya da zanaat ve aile kurması, eş edilmesi sağlanır. Aile içinde ister kuşaklar arası ister aynı kuşak içinde güvence sorumluluğunun taşınması çok yönlü bir ilişkidir. Ailede zorlukların aşılması için yardım ve koruma kadar, sorun çıkmaması için müdahale hakkı da vardır. Akdeniz toplumlarında büyük boyutlara ulaşan örneğin intihar ve cinayetlere varan "ailenin namusunun korunması" tutumu bunun çok iyi görüldüğü yönlerdendir. Bu da bir güvence ve bütünleşme mekanizmasıdır (Kıray, 1964; Peristiany, 1976).

Aile içi bunalım ve güvence ilişkilerinin dışında topluluk içi güvence ilişkileri de gene yüzyüze temaslar ve ritueller çerçevesinde kurumlaşmıştır. Müslüman ülkelerde fitre ve zekat, varlıklıların fakirlere yardımı için yaratılan durumlar, ölümlerde, doğumlarda, düğünlerde "fakirlere" yardım ya da başkalarına yardım "sadaka" ve giderek "fakirlere açık mutfak" değerler olarak "fakir babası", "eli açıklık" gibi kavramlarla özetlenen genel bir tutum sanayi öncesi toplumlarında yüzyüze ilişkiler içerisinde sorunlu ya da bunalımlı kişilerin yeniden kazanılması vardı. Durağan ve göreli olarak küçük topluluklarda büyük kitlesel bir sorunlu grup olmadığından genellikle bu güvence mekanizmaları etkindir. Gene de kentler büyüdükçe ve bunalım yaratan evrelerde, harpler, kıtlıklar, salgınlar, siyasal göçler, -sanayi öncesi toplumlarında da bu güvence mekanizmalarının işlememiş ve yüzyüze ilişkilerin dışında kurumlar geliştirmek gerekmiştir. Osmanlı şehirlerindeki miskinhaneler ve "darülacezeler" ya da yazımızın başında sözünü ettiğimiz batı toplumlarında özel kurumlar ortaya çıkmıştır.

Sanayi öncesi toplumlarında yaşamın devamında aile içi dönüşümde önemli olan oğulun "yetiştirilmesi" de genele uygun olarak farklılaşmamıştır. "Eğitim" ister kişilik geliştirme bakı-

mından ister "beceri" kazandırma bakımından olsun gene aile de "büyüme" sürecinden farklılaşmış bir oluşum değildir. Oğullar ve kızlar "büyürken" nasıl "yetişkin" olunacağını da öğrenirler. Rençber olmanın her yönü ya da demirci veya bakkal olmanın bilgileri de aynı süreç içerisinde yetişmenin, çalışmanın olduğu, ayrımı olmayan bir düzende yetişkinliğinin sorumluluğu "hayat kazanma" becerisi kazanır. Böylece hem yetiştirilme süreci hem de bütünleşme mekanizmaları geniş aile içinde yüzyüze birincil ilişkiler içinde gerçekleştirilir (Kıray, 1964).

Gelişmekte Olan Toplumlarda Bütünleşme Sorunu

İkinci Dünya Harbi'nden sonra geç sanayileşen toplumlarda köylülerin topraktan kopup şehirlere göçü başlayıp hızlanınca, kentlerdeki "fakir" gruplar yeni bir yapı ve boyut kazanmıştır. Gözlemciler güvenceli uzmanlaşmış işlerin sanayi ve örgütlerde yeterince gelişmemiş olduğu bu toplumların kentlerinde "çevre" işlerde kalan, başkalarından daha çok iş değiştiren, belki de daha önemlisi geleneksel köy çevresindeki güvence mekanizmalarının da kaybolduğu ortamda şehirlerdeki göçen fakirler (urban poor) kendilerine has uyumlar ya da sorunlar doğurmuşlardır.

Bu tür toplumların gözlemlenmesine ilişkin toplum bilim yazınında göze çarpan iki tefsir vardır: Birisi 1968-71 yılları arasında Latin Amerika kentlerinde yerleşmiş göçmenlerin, toplum hayatına katılmayıp "marginal" kalmaları görüşü idi. Bu görüşe göre geçenlerin geleneksel tutumları genelde eğitim, sağlık gibi hizmetlere ulaşmalarını önlüyor, tüketimlerinin yeterli standarda ulaşmasına mani oluyordu. Böyle anlaşılınca da, göçenin marginalliği sosyal refah programları, eğitim düzenlemeleri ile önlenebilir oluyordu (Vekeman, Guisti, 1970).

İkinci biraz daha karmaşık bir görüş gene 1960'larda Oscar Lewis'in kent fakirlerinin yaşamlarını anlatarak ileri sürdüğü "fakirlik kültürü" (Cultur of Poverty) analizidir. Mexico City, San Juan ve Puerto Rico'da yaptığı ve ayrı ciltler halinde yayınlandığı çalışmalarında bu fakirlik kültürü dediğinin, kırdan göçenlerle hızla büyüyen az gelişmiş toplum kentlerinde modern sektörlerde yeterli istihdam olmadığı zamanlarda ortaya çıktığı-

nı söylüyor. Beceriksiz güvencesiz topraktan kopmuş eski köylülerin gelişmenin yavaş olduğu toplumlarda büyük fakirlik çevreleri oluşturmasına fakirlik kültürü terimi ile işaret ediyor. Lewis'in bundan sonraki analizi daha değişiktir. Lewis'a göre düşük gelirli güvencesiz örgütsüz işler, çok düşük hayat seviyesi, eğitimsizlik, aileleri ve arkadaşlıkları bozmakta, çabuk çözülür, güvenilmez hale getirmektedir. Bu yönden fakirlik kuşaklar değiştikçe bunalımlı, fatalist (kaderci) bir tutum geliştirmekte ve sadece o dakikayı yaşamayı öngörmektedir. Geleceğe dönük istek ve planlara yer vermemektedir. Böylece, diyor Lewis, fakirler yaşamlarını sürdürmek için gerekli psikolojik desteği bulmaktadırlar. Bu yüzden daha iyi yaşam için küçük fırsatlar çıksa da insanlar bunları kullanmıyordu. Böyle fakirlik kültürü çevresinde yetişen çocuklar çok defa dağılmış aile ve şiddet çevresinde yaşamaktadırlar. Eğitim şanslarını da kullanmazlar. Çok küçük yaşta düşük ücretli işlere girerler. Böylece fakirlik kültürü bir kuşaktan ötekine kendini kuvvetlendirerek sürdürür. Ta ki dışarıdan kesin müdahale ile bütün yapı değişsin (Roberts, 1978; Lewis, 1961, 1968).

Daha sonraki yıllarda yapılan araştırmalar özellikle Türkiye'de yapılanlar göçenlerin en düşük gelirli çevrelerinde bile fatalist tutumların Oscar Lewis'ın dediği gibi kadar devamlı olmadığını göstermektedir. Hiç değilse göreli olarak kendini köye göre daha iyi görenler (relative wellbeing) kadar gelecek için umutlu olanların da kesin yoğunlukta olduğunu biliyoruz (Kıray, 1974; Kartal, 1978). Daha önemlisi Tansı Şenyapıh'nın açıkladığı gibi sistem herzaman yeniden başlayıp yeniden "başarı" elde etmeyi açık bir şans gibi tuttuğu için göçenlerin pesimist ve kaderci olmadıkları çok iyi gözlenmiştir (Şenyapılı, 1977, 1981). Lewis'in son derece umutsuz gözlemlerinde belki de üç kuşaktan fazladır, şehirde şerleşmiş olmanın yeri vardır. Ve Mexico City fakirleri New York ya da Birmingham şehirlerindeki fakirler gibi bugünlerde "dördüncü dünya" diye anılan gelişmiş sanayi toplumlarında cepler halinde kalmış fakirlerdir.

Göçün yaygın olduğu toplumlarda incelemeler, göçen etrafında kendiliğinden gelişen uyum mekanizmaları üzerinde ana-

litik bilgi yönünden yetmişlerin sonunda anlamlı olmaya başlamıştır. En çok üstünde durulan hayatlarını kazanma şekli ile ilgili olmak üzere son gelişme bildiğim kadarı ile "çevre" işler analizi ile Şenyapılı'nındır. Bunalım türleri yönünden de Kıray (1973), Kartal (1978) ve Şenyapılı (1977) yabancılaşma ve anomie olmadığını ayrı ayrı vurgulamışlardır. Gene de marjinallik ve fakirlik kültürü analizlerinden daha analitik bilgi ve gereksinim vardır. Bunun için ilk bakılacak şeyin kentteki göçen ailenin geçirdiği değişiklikler olduğunu sanıyorum. Çünkü geleneksel kırsal yörede başka belirli bir kurum yoktur ve kente aile olarak göçmektedirler. Kente göçmekle göçen aile hemen değişmez. Gelişmekte olan toplumların kentlerinde aile uzun süre eski fonksiyonlarını ve içindeki ilişkileri değiştirerek yeni biçimler, ilişkiler yaratarak sürdürür. Örgütlü güvence kurumları beliremedikçe ya da yeteri kadar gelişip göçenler için erişebilir (accessible) hale gelmedikçe aile en çok destek sağlayan uyum mekanizması halini korur.

Başlarını örtecek bir çatıdan sonra en büyük güvence aile üyeleri arasındaki ilişkidir. Kente uyum da bu üyeler arasında dayanışma ile sağlanabildiği kadar sağlanır. Birçok tür yardımlaşmadan ve yardımlaşma aşamalarından söz edilebilir. Ya da aile içinde değişen ilişkiler gösterilebilir. Bazı örnekler verilebilir.

Aile içinde kentte önce kızların ve oğlanların göreli yeri değişmektedir. Yeni koşullar içerisinde kız daha iyi iş ve evlenme için hem kendi isteği ile hem de daha çok denetlendiğinden daha çok okumakta, beyaz yakalı işlere girmeyi başarmaktadır. Oğlanlar ise bir taraftan geleneksel olarak üstlerine daha az baskı konduğu için, öbür taraftan da hâla babalarını model aldıkları bir yaşta, küçük yaşta okulu bırakmakta, çalışması da doğal karşılandığından hemen düşük ücretli becerisiz işlere girmekte sonra da daha yüksek kazanç için illegal işlere kaymaktadırlar. Aile, çocukları için bütün alternatiflere açık görünmektedir. Erkekler iş bulamadığı zaman da örneğin evin kadınının ve çocukların çalışması doğal gelmektedir. Çalışma için kırsal geleneksel düzende olduğu gibi yaşın ya da cinsiyetin

önemi yoktur. Herkes her işte çalışabilir, evin erkeği hariç herkes her işi görebilir. Böyle bir davranış "çevre" işlere girmenin ve çıkmanın kolaylığı ile beraber göçen ailenin kentteki uyumunu kolaylaştırmaktadır. Aslında kent göçen ailesinin uyum için gösterdiği esneklik henüz gereği kadar incelenmiş değildir. Daha ayrıntılı bilgi hangi yönlerin hangi koşullarda nasıl değiştiğini daha iyi bilmek, daha iyi strateji ve politika geliştirmeyi de olanaklı yapar. Göçen için kırdan aileden başka kurum gelmediğinden kentte karşılanamayan her fonksiyonu o üzerine almaya mecbur kalmaktadır. Bu yönü ile en önemli uyum mekanizmasıdır. Daha önemlisi aile anlık uyum için kendini değiştirirken çok zaman daha kökten bu uyum için yeni engeller yaratmaktadır. Örneğin köyde daha büyücek çocukların daha küçük çocuklara bakması gelenektir. Ya da on-oniki yaşındaki çocukların ailenin ekonomik etkinliklerine katılması, hayvan gütmesi ya da çiftçiliğe yardım etmesi doğal sayılır. Kente gelince on-oniki yaş gruplarındaki kız ve oğlan çocukları uyum sürecinde gene kardeşlerine bakmakta ya da çevresindeki sayısız enformel işlerden birini yapmaları gerekli sayılmaktadır. Bu tür uyumlar daha kökten bütünleşmelerin sağlayacak beceri öğreten eğitim görme şanslarını yok etmekte ikinci kuşağı da fakirliğe ve istikrarsızlığa itmektedir. Bu yönden yabancılaşmayı ve anomiyi önlerken diğer yönden tam bütünleşmeyi sağlayamamaktadır. Geçiş süreçlerinin ve kuşaklarının en önemli özelliği de bu tür hem uyum olan hem olmayan ara formların belirlenmesinde yatmaktadır. Bu tür oluşumların teşhis edilip ne kadarını nasıl önlemek gerektiği üstündeki kararlar büyük önem taşımaktadır.

Sonuç

Bu kısa analizimizde her toplum yapısında kentlerde heterojen bir nüfus ve bu nüfusta işlevi ve ilişkileri belirli olmayan bütünleşememiş gruplar bulunduğuna dikkati çekmek istedik. Buna rağmen gene her toplumsal yapı bu grupları emebilmek için kendine has kurumlara ve mekanizmalara sahiptir. Sanayi öncesi toplumlarında bu işlevi yüklenen en belirgin kurum ge-

niş ailedir. Topraktan kopma ile başlayan büyük yapısal değişme sanayileşmekte olan toplumların kentlerinde, bütünleşmeyi yavaş olan büyük nüfus grupları yığmaktadır. Gözlemlendiği kadar bunlar arasında bütünleşmede en önemli işlevi gene aile yüklenmektedir. Fakat ailenin sağladığı uyum daha çok eski yapıya has olduğundan hızlı değişmeyi kısıtlamaktadır. Daha kökten çözümler toplumun bütününe has köklü değişmelerin hızlanması ile ve örgütlü kurumsallaşma ile gerçekleşecek gibi görülmektedir.

Bibliyografya

Kartal, Kemal (1978), *Kentleşme ve İnsan*, Ankara, TODAİ Yayınları.

Kıray, Mübeccel (1964), *Ereğli*, DPT, Ankara.

Kıray, Mübeccel (1973) "Gecekondu: Hızla Topraktan Kopma Kentleşme Bütünleşememe", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1973, Kış Sayısı.

Ladurie. E.L.R (1979), *Carnival in Romans, a People's Uprising at Romans*, London, Penguin Books.

Lapidus, T. (1966), *The Muslim City*, New York, Princeton University Press.

Lewis, Oscar (1961), *The Children of Sanchez*, New York, Random House.

Lewis, Oscar (1968), *La Vida: a Puerto Rican Family in the Culture of Poverty*, New York, Vintage Books, Random House.

Peristiany, J. (1976), *Mediterranian Family*, Cambridge, Cambridge University Press.

Robert, Bryan (1978), *Cities of Peasants*, London, Edward Arnolds.

Şenyapılı, Tansı (1977), *Kentle Bütünleşemeyen Nüfus Sorunu*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara.

Şenyapılı, Tansı (1981), *Gecekondu: "Çevre" İşçilerin Mekanı*, ODTÜ, Mimarlık Fakültesi, Ankara.

Vekemans, R., Guist, J. (1970), Marginality and Ideology in Latin American Development. *Studies in Comparative International Development*, V.11.

AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE METROPOLİTENLEŞME SÜREÇLERİ*

Bu yazımda gelişme sürecinin yarı yolunda olan toplumların metropoliten yerleşme düzenlerindeki değişiklikleri gözden geçirmek istiyorum.

Sanayileşme ve onun getirdiği değişikliklerle bir ilişkisi olmadan önce saban ve öküzle tarıma dayalı bu toplumların kendilerine özgü yerleşmeleri ve yerleşmeler arası ilişkileri olduğunu biliyoruz. Bildiğimiz bir başka şey de dünyanın bir yöresinde genellikle sanayileşme dediğimiz çok yönlü temel değişmeler oluşurken hem bu toplumların kendi yerleşmeleri ve yerleşmeler arası ilişkileri değişiyordu hem de yoğun gıda ve sanayi ham maddesi ticareti ile etkiledikleri çevre ülkelerinin yerleşme ve yerleşmeler arası ilişkilerini değiştiriyorlardı. Buharlı gemi ve demiryolunun ticarete girmesi ile özellikle bu tür ilişki 20. yüzyılın ilk yarısından sonraki bir evreye kadar iki tür toplum içerisinde çok farklı bir yerleşmeler arası ilişkiler doğuruyordu.

Merkez ülkelerde büyüklük kademelenmesi düzenli yerleşmeler arasında iki yönlü yoğun bir ilişki ile metropoliten olan dediğimiz yerleşmeler düzeni doğarken, çevre ülkelerde bir tek hakim şehir, (Primate City) başka yerleşmelerle kıyaslanmayacak kadar büyük bir şehir ortaya çıkıyor, çevresindeki diğer yerleşmeleri dolaylı ya da dolaysız etkileyerek bunların küçülmelerine yol açıyordu.

Bu yüzyılın ortalarında ise sanayi ülkeleri yeni ulaşım, iletişim, üretim teknolojisi ve uzmanlaşma, ihtisaslaşma, örgütleşme düzeyleri ile daha sıkı ilişkiler kurmuş daha büyük yerleşmelerle metropoliten alan oluştururken, çevre ülkelerde sanayiden önce ticaretle gelişen tek hakim şehir ve çevresi arasında-

* Türkiye Birinci Şehircilik Kongresine verilen bildiri, ODTÜ, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, 1982.

ki ilişkiler şimdi ulaşımda otomobil, haberleşmede telefon ve teleks, üretimde göreli olarak ileri teknolojili sanayinin girmesi ile yeniden değişmeye başlamakta ve tek büyük kent yerine metropoliten kent ve çevresinde iki yönlü etkileşim ile bir metropoliten alan oluşmaktadır. Bu oluşum metropoliten kentten dışarı taşan ve eski yerleşmeleri değiştirdiği kadar yeni yerleşme yerleri ve türleri de oluşturan bir yayılmadır. Kendi iç dinamiği ile sanayileşen ülkelerin metropoliten alanlarından farkı önce bir tek hakim şehir ve çevresi içerisinden çıkması sonra da üretiminde de, ulaşım ve iletişimde de dışarıdan ileri teknolojinin getirilmiş olmasıdır. Az gelişmiş ülkelerde metropoliten alan oluşması bu iki temel olgunun etkisi gözönüne alınarak incelenmelidir.

Sanayi Öncesi Yerleşmeler Arası İlişkiler

Yerleşmeler arasında şehir-köy diye bir fark belirmesi farklı işlevler yüklendikleri bir aşamayla ortaya çıkmıştı. Bu farklılık aslında ikisi arasında bu ilişki düzenin, bir etkileşimin ortaya çıkışıdır. Farklı yerleşmeler birbirini tamamlayan fonksiyonların doğması ve farklı mekanlarda yerleşmesinden ortaya çıkmıştır. Neolitikten 2000 yıl kadar sonra beliren kentlerin köylerle ilişkisi oralardaki tarımı denetleme, iç düzeni sağlama, artı ürünü kente akıtma ve gereğinde yeniden dağıtma, ayrıca tarımsal yerleşmelerin dışında tarımsal olmayan üretimi sağlamaktı. Bu tarımsal alan ve artı ürünü denetleme ve düzenleme fonksiyonlarının farklılaşması hem ilişkiyi hem de yerleşme türünü ortaya çıkarmıştı (Childe, 1970). Aslında insan yaşamında yeni tür yerleşme sık sık belirmez. Sapan ve öküzle tarımın ve onların yarattığı artı ürünün denetlenmesi ve dağıtılması sürdüğü kadar oldukça basit bir köy-şehir yerleşmeleri ve ilişkisinden en çok köy kasaba şehir farklılaşma ve ilişkilerine kadar gelinmiştir. Sapan ve öküzle tarıma dayalı artı ürünlü toplum örgütlenmesinin son evrimleşenlerinden biri olan Osmanlı toplumunda etkileşim, çevrelerde bir eyalet merkezi, üç dört ikincil büyüklükte şehirde, 6-7 kasaba ve birçok köyün kademeli olarak birbirine bağlı olduğu gösterilmiştir. Şehirlerle köylerin kademeli

ilişkileri tarımsal artı ürünün aktarılması (vergi), düzenin korunması geliştirilmesi için mülki örgütlenmesi ve asker alma gibi yönler içinde kalmakta tarımsal olmayan üretim fazlasının en yakın çevrede dağıtıldığını, bazısının özellikle lüks tüketim maddelerinin ticaretle daha uzaklara ulaştırıldığını da biliyoruz. Bu etkileşimin sağlandığı kanalların (kağnı, deve ve yelkenli) ulaşım yolları ve haberleşmenin (insan ve yazı) imparatorluğun kendi içine dönük örgütlenmiş bölgelerinde katmanlı bir "örümcek ağı" şeklinde olduğunu da biliyoruz (Kıray, 1972; Tekeli, 1972, 1978). İmparatorluğun çeşitli zamanlarında olduğu kadar başka siyasal birimlerde, başka yerlerde aynı temel özelliklerle başka etkin toplumsal örgütleşmeler de başarılmış, köy-kasaba-şehir etkileşimi ve yerleşmeleri sürdürülmüştür (Morse, 1975).

Sanayi Toplumlarında Yerleşmeler Arası İlişki: Metropoliten Alan

Kuzeybatı Avrupa'da sadece tarım girdilerinin değişmesi ile önce yavaş yavaş sonra çok hızlı, aşağı yukarı aynı zamanlarda, iki oluşum gözlemlenebilir. Onüç ve ondördüncü yüzyıllardan sonra tarımda artı ürünün artması ile mümkün olan memleketler arası yoğun ticaret ve bunun Kuzeybatı Avrupa ülkelerinde sağlandığı sermaye birikimi giderek hem bu ülkelerin kentlerine yeni yönler getirdi hem de ticarete giriştikleri toplumların kentlerini değiştirdi. 18. ve 19. yy.'da sanayi dediğimiz yani tarımsal olmayan üretimin Kuzeybatı Avrupa şehirlerinde ve toplumlarında hakim hale gelmesi bütün yerleşmelere yeni biçimler verdi. Özellikle demiryolu, buharlı gemi ve örgütsel sanayi ile birlikte yirminci yüzyılın ilk yarısında gözlemlenen ve anlatılan yeni yerleşmeler arası etkileşim aşamasını, metropoliten alanı, ortaya çıkardı. Üretim, ulaşım ve haberleşme teknolojilerindeki yeni ve etkin aşama bütün fonksiyonlara yeni boyutlar getirmiş ve bunlarda yeni yerleşme ve etkinleşme türleri doğurmuşlardı. İleri derecede sanayileşmiş toplumlarda son 70-80 yıldan beri görülen metropoliten alan olgusu yeni ileri ulaşım haberleşme ve üretim teknolojisi kadar bunların gerektirdiği ileri derecede farklılaşma, uzmanlaşma ve giderek örgütleşme

sonucudur (McKenzie, 1925; Bogue, 1949; Gottman, 1961; Kıray, 1975). Bu oluşum yerleşmelere yansıdığında önce fiilen üretim, idare ve kontrol işlevleri farklılaşıyor sonra rutin idare kontrolden ayrılıyor. Üretim ve idare yeni teknolojilerden dolayı çok daha geniş mekan gerektiriyor ve ayrılıp farklılaşıyor. Sonra da metropoliten şehrin dışına kaçıyor. Öyleki birçok sanayi kolu özel yerleşmelere "uydu kentlere" yerleşiyor. Bu merkezden dışarı doğru kayışta önce konutun yerleştiği alt kentler sonra sanayinin yerleştiği alt kentler ve özel şehirler ortaya çıkıyor. Kuzey Amerika'da ve İngiltere gibi ileri sanayi toplumlarında son 80 yıldır görülen şey hep merkez şehirden, bu şehirde yerleşmiş denetim ve eşgüdümle kurumlarına bağlı kalmış çeşitli üretim ve idare işlevlerinin, çevrede uydu şehir, yeni kentler gibi çeşitli adlarda anılan yerleşmelere kaymış olmasıdır. En belirgin merkez fonksiyonları mali karar verme fonksiyonları olurken en çabuk kayanlar en büyük dolayısıyla en çok farklılaşmış ve örgütleşmiş olan girişimlerin üretim ve rutin idare fonksiyonları oluyor. Metropoliten olan böylece konut ve sanayi banliyöleri, nüfusu yüzbine, yarım milyona vardığı halde merkeze bağımlı özel sanayi şehirleri ve arada kalan tarım alan ve toptancı kasabaları ile çapı 100-150 km'ye varan bir çevre oluşturmuştur. İçten patlarlı motorun yani otomobil ve telefonun sağladığı esneklikle yerleşmeler arası mesafeler de son derece daralmıştır. Ve toplu yerleşmeler doğmuştur. Bunu tamamlayan son gelişme de üretimdeki büyük örgütleşmelere uygun olarak konut saçaklanma bölgelerinde alışveriş merkezlerinin ortaya çıkışı ile otomobilli telefonlu metropoliten alan konut yerleşmelerinin alt merkez hizmet alanı sorunu çözülmüştür. Metropoliten kent merkezi iş alanı gene de hâlâ en uzmanlaşmış en örgütlü perakende ticareti ve hizmeti sürdürmeye devam etmekte ve bütün alana karar verme ve yaptırma düzeyinde hakim kalmaktadır.

Tek Hakim Şehir (Primate City)

İleri derecede sanayileşmiş toplumlardaki bu tedrici ve organik gelişmeye karşın, gelişmekte olan ülkelerde sanayi top-

lumları ile son iki yüz yıllık etkileşim içerisinde özellikle demiryolu ve buharlı gemi ulaşımından sonra yerleşme yerleri etkileşimi metropoliten ülkelerdekinden başka bir düzey ve düzen yaratmıştır. Bu ülkeler, Güney Asya, Ortadoğu, Latin, Amerika, sanayileşmiş toplumlarla bir merkez çevre ilişkisine girdiğinde hepsinde bu yazımızın başında Osmanlı İmparatorluğu için sözünü ettiğimizin benzeri kendi içindeki az katmanlı yerleşmeler için köy-kasaba-şehir ilişkisi bozulmuş şehir yazınında tek hakim şehir dediğimiz tür bir şehir ve bağımlı yerleşmeler arası düzen belirmiştir (Browning, 1962; Kıray, 1972; Hardoy, 1975). Az gelişmiş ülkelerdeki metropoliten alan oluşumu bu tür bir ilişkinin yerini almakta olduğu için tek hakim şehir üstünde de biraz durmak gerekir.

Ondokuzuncu yüzyıl içinde metropol ülkelerdeki üretim ve ulaşım teknolojisinin değişmesi ve pazar ekonomisinin yeni boyutları çevre ülkelerle olan yoğun ticarete de yeni boyutlar getirmiştir. Avrupa'nın artan şehir nüfusu gittikçe daha fazla gıda maddesi ve ilerleyen sanayi alelade maden talep ediyordu. Lüks tüketim malı yerine herkesin hergün kullandığı maddeler, tahıl, et gibi gıda maddeleri, giyimin hammaddesi pamuk ve büyük çapta maden ve sanayi hammaddesi yoğun ve ucuz olarak metropol ülkeye taşınmaya başlıyordu. Bu malların buharlı gemilerle taşınması için limanlara ulaştırılması liman şehirlerine dönük bölgenin zenginliğini buralara akıtan ağaç dalları biçiminde demiryolu şebekeleri yapılıyordu. Bu tür ticaretin ve giderek yerleşme düzeninin ortaya çıkışında demiryollarının çok özel bir yeri var gibi görünmektedir. 19. yy.'da çevre ülkelerde bu tür ticaret hakim hale geldikten sonra beliren yerleşme düzeni Latin Amerika'dan Güney Asya'ya Ortadoğu'dan Kuzey Afrika'ya kadar her yerde aynı ticaretin yapıldığı bir liman şehrinin son derece büyümesi buna karşın eski var olan yerleşmeler katmanlaşmasını bozması ve özellikle kırsal alanlardaki üretim düzenine yeni insan ilişkileri geliştirmesine neden oluyordu. Çünkü 19. yy. yoğunluğunda bir ticaret bu liman şehirlerine eskiden olmayan ve yerel nüfusun kontrolünde olmayan kredi, banka-borsa işleri, özel ulaşım haberleşme örgütleri ve dolayısı

ile yeni bir şehir yerleşme çapı ve biçimi getiriyorlardı. Diğer yönden bu ilişkiler gelişip yerleşirken dış ticaretle ilişkisi olmayan diğer eski fonksiyonlar yani yerel imalat, eski perakende satış, idari kontrol ve benzerleri hemen hiç değişmiyordu. Onun için merkez liman şehirleri hem şehir içinde bir bölüm nüfusla hem de çevresindeki bölge ile iki ayrı düzeye ve biçimde etkileşiyor bütünleşiyordu. Bu da herzaman mekan kullanımında da iki ayrı yerleşme biçimi oluşturuyordu (Kıray, 1972). Bu çift yapılı çok büyümüş şehirlere tek hakim şehir (Primate City) denmiştir. Bir tek hakim şehir oluştuktan sonra çelişkiler içerisinde bir yönden yoğun dış ticaret ilişkilerinin getirdiği maden şehirleri ve pazara dönük tarım alanları örneğin plantasyonlar oluşmuştur. Öte yandan dolaylı olarak zanaatın kaybolmasına ve kentlerin küçülmesine neden olurken, eski yapı varlığını sürdürmek için yerleşmeleri etkileme çabalarına örgütlenmeye devam etmiştir. Kısaca söylemek gerekirse sanayileşmiş ülkelere bağımlı buharlı gemi, demiryolu teknolojisi ile gıda maddesi, sanayi hammaddesi ihracatının hakim olduğu bütün toplumlarda 19. yy. ve 20. yy. ilk yarısına kadar yerleşmeler arası etkileşim tek hakim şehir türünün oluşturduğu bir ikili yapı ve etkileşim düzeni içinde süregelmiştir.

Az Gelişmiş Ülkelerde Gerçek Bir Metropoliten Alan Oluşumu

Az gelişmiş ülkelerde gerçek bir metropoliten alan oluşumu, yerleşmeler arasında önce sanayi üretiminin sonra da üretim ile kontrol ve idarenin farklılaşması kompleks örgütlerin sadece gıda maddesi ve maden dış satımından başka konuları da içermesi olgusu ile 1965'lerden sonra belirgin hale gelmiştir. Metropoliten alan gelişmesinin makro ölçekte belirleyicileri, sanayileşme ve otomobil ulaşımı ile telefon haberleşmesinin türlü dalgalanmalardan sonra gelişmekte olan toplumların orta gelişme aşamasında olanlarına varmış olmasıdır. Bugün Türkiye'de gayri safi milli hasılanın yüzde ellisinden fazlası tarım dışında gerçekleştirildiği gibi örneğin Latin Amerika ülkeleri 1975'ten beri Güney Kore, Hindistan hep bu temel göstergeye

ulaşmışlardır. Otomatik telefon servisinin yayılmasının gözlemlenmesi de bu benzerliği vurgular.

Bütün bu ülkelerde metropoliten alan yerleşmeleri yönlendirilen yukarıdaki en genel etkenlerden başka birkaç ortak temel öge vardır. Bunlardan birincisi sermaye yoğun diye nitelendirilen ileri teknolojinin yerleşme şeklidir. Bu teknoloji ister devlet, ister özel sektör ya da dış ve iç sermaye ortaklığı ile gelsin toplumun genel gelişme seviyesinden çok üstündür. Ve yukarıdan empoze edilir. Yerleşme yeri seçimi de buna göredir. Yarattığı konut alanları da buna uyar. İkincisi orta çaplı sanayinin iç dinamizmle gelişme hızı, farklılaşması bunun parçası olan kompleks örgütlerin ortaya çıkışıdır. Bunlar şehrin iç yapısını ve çevresi ile ilişkisini tedrici olarak etkilemektedir. Üçüncü öge ise tarım yapısındaki değişikliğe göre topraktan kopan nüfusun şehre göç ve yerleşmesindeki dalgalanmalarıdır. Bu şehir yalnız çevre konut alanlarını değil, metropoliten alan içindeki bütün yerleşmeleri etkilemektedir.

Topraktan kopan nüfusun tek hakim şehre gelip enformel sektörde çalıştıktan sonra şehrin bitişik çevresine sanayi yerlerinin taşınması ile görülür hale gelen orta çaplı sanayi girişimlerinde çalışmaya başlamaları üzere kentin alt gelir gruplarının konut alanları yeri değişmeye başlamıştır. Sanayi bu çevreyi aştıktan sonra metropoliten alanlaşma daha çarpıcı hale gelmektedir.

Metropoliten alan gelişmesinde, çeşitli çaptaki imalat sanayinin yerleşme biçimi çok önemli rol oynamakta gibi görünmektedir. Önce ileri teknoloji sahibi büyük ve sofistike üretim girişimlerinden söz edilebilir. Bu tür girişimler ister merkez ülkeler ait olsunlar ister ülkenin özel ya da kamu kesiminin olsunlar, metropoliten şehir ile kendi ulaşım ve haberleşmelerini sağlama kolaylığına sahip boş bir yörede bir fabrika kampusu halinde kuruluyorlar. Bu ileri teknolojili, örgütlü girişim üretim için yer seçerken asıl kontrol, eşgüdüm ve idare ünitesini de metropoliten kent içinde eski tek hakim şehir yapısı içindeki ikili yapının dışarı merkezlere dönük olanına da dışında yeni gelişen bir iş alanı içine yerleştiriyor. Böylece metropoliten şe-

hir ile metropoliten alan içerisinde ilk klasik ilişki kurulmuş oluyor.

Fakat bu yerleşen sanayinin teknolojisi ve örgütü toplumun kendi içinde gelişen ve biriken bir oluşumla değil de dışarıdan alınmış bir teknoloji ve örgüt olduğundan hem insan ilişkilerinde hem de yerleşme düzeninde örneğin sanayileşmiş toplumların metropoliten alanlarında görülmeyen sonuçlara yol açmaktadır. Tek hakim şehrin ikili yapısının metropoliten şehir haline dönüşmesinde ve giderek metropoliten alanın gelişmesini sağlayan bir başka yön tek hakim şehri geliştiren tarım ve maden yöreleri değildir. Bu ikinci yön zanaatkârlık yörelerini kuluçka makinası, kuvöz gibi kullanarak en küçük imalat biriminden zaman içinde teknolojide ve örgütleşmede adım adım büyüyen her büyümede kendine yeni bir yer seçen, sonunda şehir içi mekana sığamayarak şehir dışına kayan ve *taşan orta çaplı sanayi birimi haline gelen* girişimlerdir. Bu girişimler gerçekten kentin içinde en çok kendi iç dinamiği ile teknolojik, mali örgütsel birikimini sağlamış, topraktan kopup şehre gelmiş rezerv sanayi işçisini istihdam etmiş ve şehrin içi ile çevresi arasında etkileşimde karşılıklığı sağlamış olanlardır. Oranı hakkında açık bilgimiz yoktur. Sayılarının pekçok olduğu kesindir. Metropol kentin bitişik çevresinden de daha öteye, toplumca ulaşım ve haberleşme kolaylığı sağlandığı kadar yöredeki daha küçük kentlere kaymaktadırlar. Böyle kaymalarda girişim gerçekten büyümüşse ilk adımda metropol şehirde bir "irtibat bürosu" bırakmaktadır. Fakat giderek bu yetmekte kontrol ve idare büyük şehre dönmekte üretim çevrede devam etmektedir. Metropoliten alanda bu yüzden örgütleşme ve farklılaşmanın çeşitli aşamalarında işyerleri aynı yörede yerleşmekte kimisinin memurları ve işçileri birarada iken kiminin büroları büyük kente taşınmış olmaktadır. Gene de belirli bir büyüklüğe ulaşıldığında kontrol ve idare fonksiyonlarının büyük kente döndüğü kesindir.

Metropoliten kent, gelişim sanayi ve örgütlerin taşıp metropoliten alan oluşturduğu kadar bu iş yapısını izleyen eski şehirli ya da yeni göçen nüfusunun kayması ile de belirlenir. Bu iş ya-

pısının ve nüfusun metropoliten kent dışında fakat etki alanı içinde yerleşme biçimi ve hacmi az gelişmiş metropoliten alanları belirler. Az gelişmiş metropoliten alan yerleşmeleri ortaya çıkarken etki alanı içinde kalan eski sayfiye yerleşmelerini 19. yy.'da küçülmüş şehirleri, köyleri ve boş araziyi başka başka biçimde etkilemekte ve yeni tür yerleşmeler haline getirmektedir. Boş arazide yerleşen en önemli fonksiyon sanayidir. Yukarıda değindiğimiz gibi bunun ileri teknolojili olanları kampus halinde ve göreli olarak metropol şehirden uzakta yerleşmekte, orta çaplı olanlar da büyük şehrin hemen dışında ya da küçük kent sınırlarında yerleşmektedir. Bunun dışındaki oluşumları biraz ayrıntılı olarak incelemek yararlı olacaktır.

Sayfiye mi Alt Kentleşme mi (Saburb)? Metropoliten Şehrin Bitişik Çevresi

Alt kentleşmeler metropoliten alanların en belirgin yönlerinden biridir. Yalnız az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkanlar sanayi ülkelerinden ayrı bir yol izlemiştir. Sanayi öncesi aşamada, yerleşmelerde, kasabalarda ve şehirlerde toplumsal tabakalaşmanın saraydan esnafa kadar birçok grubun yazları ya da ülkenin bulunduğu iklim ve yaşam koşullarına uygun bir zamanda şehrin dışında bir yörede bir zaman geçirmeleri olağandı. Yazlık saraylar, av köşkleri, Anadolu'daki bağ ya da yayla evleri gibi tamamlayıcı ek yerleşmeler tarıma dayalı toplumların hepsinde gözlemlenmiştir. 19. yy.'da tek hakim şehir olgusunu geliştiren koşullar altında özellikle demiryolunun gelişi ve çevre zenginliğini merkez toplumlara akıtanların elinde eskiye kıyasla çok büyük bir gelir birikince önce en üst sosyo-ekonomik konumda olanlar tren ya da atlı araba ile ulaşılabilen mesafede geniş araziler içinde daimi konutlar edinmişlerdir. İkinci bir aşama da varlığı artan orta ve üst orta tabakaların tek hakim şehir etrafında sanayi öncesi üst tabakalarının yaşam biçimine özenen sayfiye ev ve köşklerinden oluşan yılın belirli aylarında oturdukları yerleşmeler sayfiyeler, ortaya çıkmıştır. Bu tür yerleşmeler henüz tam anlamı ile bir alt kentleşme (suburb) değildir.

Demiryolunun yanında (otobüs, dolmuş) otomobil, telefon ve en önemlisi merkez şehirde ticaretten öte çeşitli etkinlikte teknoloji kullanan sanayi ve kompleks iş örgütleri hızla artmaya başlayınca şehrin yapısı yeniden değişmeye başlamıştır. Üst-orta ve orta tabakalar, konut alanları sıkışan merkez şehirden taşıp 19. yy.'ın sayfiyelerini kaplamaya buralarda daimi konut alanları ve alt merkez oluşturmaya başlamışlardır. İlk aşamada demiryolu en önemli belirleyici olmuştur. Önce demiryolu hatları üzerindeki eski sayfiye yerleşmeleri daimi konut alanına dönmüş sonra otobüs, giderek orta tabaka otomobil sahipliği bu tür yerleşmeleri artırmıştır. Orta tabakalar genişledikçe eski sayfiyelerin az yoğunlukta tabakaların büyümesi devam ettikçe de yerleşmelerin yoğunluğu artmaktadır. Genellikle bu orta tabaka yerleşmelerinde oturanlar şehrin merkezinde çalışmayı sürdürmüşlerdir.

Mamafih gerçek bir az gelişmiş metropoliten alan banliyösünün gelişmesini bu ülkelerde bir yandan kendi dinamiği ile büyüyen sanayinin şehrin merkezinden dışarı kaçması öte yandan da hızla topraktan kopan nüfusun tek hakim şehir konut stokunda kendine yer bulamayan kırsal kökenli göçeni hemen şehrin dış sınırına bitişik yerleşmiştir. Sonra hızla şehirden taşmış ve hemen şehir çevresinde kısa mesafede yerleşmiş istihdam olanağı yaratan orta ve küçük sanayinin çevresinde kendi düşük standartlı konutunu (gecekondu) yaparak yerleşmiş, az gelişmiş ülke metropoliten alan ve banliyösünü geliştirmeye başlamıştır. Önce şehre ya da diğer yerleşmelere bitişik olmayan bu sanayi ya da gecekondu alanları yani alt şehirleri giderek büyümüş yayılmış birbiri ile birleşerek metropoliten kentlerin büyümesini gerçekleştirmişlerdir. Bu günlerde genellikle gecekondu alanları diye anılan yerler tam bir alt kent, yani banliyödür (suburb).

Sanayileşmiş toplumların metropoliten alanlarının oluşması da aslında benzer bir süreçle gerçekleşmiştir. Fakat oralarda ulaşım ve haberleşme, sanayi ve konut hepsi çok daha etkin bir teknoloji ve örgütleşme ile yapılmış kendi sorunlarını yaratmakla beraber çevre kalitesi yüksek kalmıştır. Az gelişmiş met-

ropoliten alan banliyölerinin kötü sanayi yerleşmesi, kötü konut yerleşmeleri oralarda ortaya çıkmamıştır. Metropoliten kentle bu sıkı ilişkilerini sürdüren ister orta, üst orta tabaka yerleşmeleri olsun ister gecekondu tipi, şehrin alt gelir gruplarının yerleşmesi olsun, buraları her ne kadar alt kent "Banliyö" (Suburb) teriminin sanayileşmiş ülkelerde taşıdığı yan prestijli imajı yaratmıyorsa da, kalitesi düşük de olsa oluşumlarındaki etkenler birbirine benzemektedir. Farkın sebebinin dengesiz ve ucuz sanayileşme ve şehirleşme olduğu açıktır. Ayrıca az gelişmiş metropollerde biriken zenginliğin derecesi mekan kullanımında yalnız gecekondu "alt kent"lerinde değil tek ev alt kentlerinin ortaya çıkamayışında, üst tabakasının tek evlerinin alt kentlerde dağılmış kalmasında da gözlemlenebilir. Kalitesi ne olursa olsun orta gelişme aşamasındaki toplumlarda metropoliten alan alt kentlerini yaratmış ve metropoliten kent çevresi bağımlı yerleşmelerini oluşturulmuştur. Artık çevre sayfiye yerleri olmadığı gibi bağlık, tarlalık da değildir.

Harabe mi, Şantiye mi? Az Gelişmiş "Uydu" Sanayi Şehri

Metropoliten alan gelişme çevresi içinde kalan eski şehirlerin gözlemlenmesi de ilginç bilgiler vermektedir. Toplum, sanayileşmesinde orta aşamaya geldiğinde ve sanayi eski tek hakim şehrin merkezini ve hemen bitişik çevresini terk ettiğinde büyük bir kampusa yerleşmeyecek kadar küçük, metropoliten şehirde kalamayacak kadar büyük ise ulaşım, iletişim ve alt yapı bakımından en uygunu bir eski küçük kentin periferisinde ya da hemen içine yerleşmektedir.

Beraberinde çekip getirdiği yan işyerleri ise şehrin eski iş yeri alanına yerleşmektedir. Böyle olunca şehrin yerleşmesini alt üst etmektedir. Bu sert etki sadece yeni gelen orta çaplı sanayinin ve yan işlerin kendilerine bir yer bulmak çabasıyla sınırlı değildir. Yeni gelen iş yapısının eski işlere göre genellikle daha yüksek bir ücret ödeme olanağı vardır. Dolayısıyla yeni iş yerlerinde çalışan daha yüksek satın alma gücü olan nüfusun yaşam biçimi değişiktir. Oralara hizmet edecek çarşı, çarşının büyümesi yeni tür küçük imalatın belirmesi ve yerleşme sorunu bu

eski kentleri özellikle bu orta gelişme aşamasında çok sarmaktadır. İster kampus tipi yerleşen büyük sanayi olsun ister orta çaplı şehrin bitişik çevresine yerleşen sanayi olsun bu tür geniş istihdamlı üretim birimleri ve metropoliten alanlaşma hızla metropoliten alan içerisindeki şehirlerde sayısı büyük, çapı ortadan küçük birçok yeni imalat ünitesi ortaya çıkmaktadır. Sayıları az olduğunda eski zanaatkarlık üretim birimleri gibi yerleşebilirken sayıları artınca yerleşme yönünden yeni bir özellik göstermektedirler. Küçük sanayi diye anılan ve şehrin bitişik çevresine taşmadan önce bu eski küçük şehirlerin iş alanlarını harabeye çeviren üniteler merkezi metropoliten şehirde olduğu gibi üzerinde çok söz edilmiş olan şehir çevresinde düzenlenmiş sanayi sitelerine kaymaktadır. Çap sorunu az gelişmişliğin en önemli sorunudur. Ve küçük sanayi diye adlandırılan farklılaşma, uzmanlaşma, örgütleşme yönünden ise üretim konusu bakımından da sayısız çeşitlenme gösteren bu sanayinin yerleşmesi ya da sanayi siteleri her yönü ile az gelişmişliğin ve az gelişmiş metropoliten alan yerleşmesinin öğeleridir. Bunların birçoğu da tamirhanedir. Tamir olgusu da bir kıtlık ekonomisi yani, emeğin materyalden ucuz olduğu bir düzenin parçasıdır. Küçük sanayi sayısal yönü ile mekana yerleştiği gibi tamir fonksiyonları da çapları kadar sayıları ile de yer seçmek ve yerleşmektedirler. Sanayi siteleri faaliyetlerini ve çaplarını değiştirdikçe sanayi kenti etrafındaki yerlerini de değiştirmektedirler.

Metropoliten alandaki ikincil şehirlerde durmadan yeniden oluşan işyeri çapı ve adedi çalışanların durmadan değişen sayısı, satın alma gücü ve yaşam biçimi hem konut mahallelerini hem çarşıları hem de bitişik çevreyi bir yandan yıkmakta bir yandan yapmakta, hemen sonra bu yapılanlar da yıkılmakta ve yeniden yapılmaktadır. Değişmenin hızı arttıkça sayılar, çaplar, örgütler büyüdükçe; bu oluşum sürmekte ve şehirler bir düzene varamamaktadırlar, bütün bu yıkılıp yapılma ve büyüme sürecinde birimler belirli bir eşiği aştığında idare ve kontrol fonksiyonlarının fiilen üretim fonksiyonu mekanda farklı yerler işgal etmeye başlamaktadır. Böyle bir farklılaşmanın mekan kullanma eğilimi ne kadar bu ikincil kentlerde kalacaktır, sorusu

kentlerin gelişmesi yönünden son derece önemlidir. Batıda bu eğilim belirli bir yoğunluk kazandığında yeni metropoliten şehir yaratma eğilimi vardır. Az gelişmişlerde böyle bir yoğunluktan henüz söz edilemez. Bugün göründüğü kadar ile fonksiyonlar ayrı mekan istediğinde hâlâ ilk metropoliten kente gelmekle yeni bir metropoliten kent yaratmaya gitmemektedirler.

Konut yönünden de imalatın çapı ve sayısı ile orantılı olarak eski esnaf konutları ya da esnafın konakları yerine girişimcilerin orta çaplılarına ya da büyük fabrikaların teknisyen mühendis ya da küçük ve orta idarecilerinden oluşan orta tabakalara dönük apartmanlaşma görülmektedir. Bu şehirlerdeki apartmanların çok büyük yapılar olması büyük kenttekilerden daha çok sayıda birim taşıması da ilginçtir. Buralardaki orta sınıfların satın alma gücü sadece bahçe içinde evi değil, büyüdükçe apartman katlarını bile ödeyememektedir.

Köy mü, Kent mi? Saçaklanma

İleri teknolojili büyük sanayi kampuslarının yerleşmesinden bir zaman sonra, onların etkisi ile, metropoliten şehirle uydu sanayi kentleri arasında kalan kırsal yörelerde, yol kavşakları ya da yol ulaşılabilirliği olan yerlerde düşük kaliteli konut ve küçük işyerlerinin oluşturduğu, dağınık ve düzensiz yeni tür yerleşme biçimi görülmektedir. Çok kere geleneksel köylere de çok yakındırlar. Ama ne muhtarlığa, ne belediyeye ne başka bir toplum ya da örgüt ve kuruma bağlı değillerdir. Bu halleri ile az gelişmiş bir metropoliten alan niteliğini çok iyi yansıtmaktadırlar. Fabrika kampusları genellikle kendi üst düzey mühendis ve işletmecilerine "lojman" konut sağlamıştır. Alt gelir grubunun ise konut ve genellikle hizmet fonksiyonları karşılanmamıştır. Üstelik gittikçe artan bir gelip geçici nüfus vardır. Bu dağınık yerleşmeler yani saçaklanmalar bu gereksinimi karşılamaktadır. Fakat yerleşmeler geleneksel köy ilişkileri içerisinde, birincil temaslar ve yüzyüze antlaşmalar olmaktadır. Geleneksel köy kurum ve kaidelerine göre köyün tarım arazisinde yerleşen bu konut ve işyerleri toplumu birçok yönden zorlamaktadır. Gelişmiş toplumlardaki birbirine bitişik yerleşmelerden

oluşan metropoliten alanların başlangıcı olmalarına rağmen ileri teknoloji fabrika kampusları ile geleneksel köy düzenlerinin çarpıcı çelişkisi içerisinde çevre kirlenmesine varan bir düzensizliği yansıtmaktadırlar.

Köy mü, kent mi sorunu metropoliten alan içerisinde kalan köylerin iç yapısı için de söz konusudur. Bu köylerin hem üretimleri hem yerleşmeleri hem de nüfus ve yaşam biçimleri klasik geleneksel köyden çoktan ayrılmıştır. Buralarda "köylü köyü" diyebileceğimiz kendi kendine yeten köy hayatını sürdürme olanağı kimse için kalmamıştır. Pazar için üretim egemendir. Üstelik tarım tek geçim yolu değildir. Çevrede tarıma dayalı imalat kadar büyük fabrikalar da emek talep etmektedir. Köyün içinde köyün dışına hizmet eden servis-tamirhane-lokanta yerleşmiştir. Klasik köyde hiç görülmeyen yüksek oranda göçmüş kirada oturan ücretli çalışan nüfus vardır. Nüfusun sosyo-ekonomik yapısı farklılaşmış, köyün içinde "köşk" ve apartman tipi konutlar yapılmıştır. Böylece köyler altkentten fazla birşey olmuşlardır. Aslında bu köylerin değişmesinde etkin olan faktörler saçaklanmayı yaratan ve ittirenlerle aynı gibi görünmektedir. Ulaşılabilirlik, arazi mülkiyeti, servislere talep uygun geldiğinde köyün dışında saçaklanma hızlanmakta, tersi olduğunda köyün içi zorlanmaktadır.

Saçaklanma için işaret edilecek bir başka nokta da aynı koşullarda daha büyük yatırımlar mümkün olduğunda örgütlenme sağlandığında bu tür çevre kullanımında hemen bir kalite farkı ortaya çıkmakta ve çevre daha kentsel bir görünüm kazanmaktadır. Böylece saçaklanma alanlarında üst orta tabaka konutları, apartman ve site yerleşmeleri belirmektedir.

Sonuç

Gelişmenin orta aşamasındaki toplumlarda yerleşme düzeni tek hakim şehrin çevresindeki etkisi değişmekte ve çeşitli çaptaki sanayi ile topraktan kopan nüfusun yeni ilişkiler içinde yerleştiği bir gelişen metropoliten alan oluşmaktadır.

Az gelişmiş metropoliten alan içerisindeki gözlemler temel sanayi ve nüfus etkileşimleri ile birkaç farklı yerleşme türü doğ-

duğunu göstermektedir. Birçok bakımdan büyük kentler tek hakim kent özelliğini sürdürmelerine rağmen etki biçimi ve çevresi bakımından metropol haline gelmiştir. İkili yapısı kaybolmaktadır. Eski sayfiyelerde apartmanlaşmış orta tabaka alt kentleri oluşmuştur. Ayrıca çevredeki eski kentlere şimdi sanayi yerleşmekte ve bu kentler hızla metropolise bağımlı sanayi kenti olmaktadır. Son tür yerleşme ise alandaki köyleri de içine alan fabrika kampuslarım çevreleyen işyeri ve konut saçaklanmalarıdır. Bu yerleşme türleri ve etkileşim biçimi ile az gelişmiş metropoliten alanların sanayileşmiş toplumlardakinden temel farkı, örgütsüz, kalitesiz gelişmesi ve en önemlisi hâlâ son derece hızlı bir değişme ve devinim halinde olmasıdır.

Kaynaklar

Beyer, G.H., 1967, *The Urban Explosion in Latin America*, New York, Cornell University Press, New York.

Bogue, D., 1949, *The Structure of the Metropoliten Community. A Study of Dominance and Subdominance.* Ann Arbour, University of Michigan Press.

Browning, C.E., *1962 Primate Cities and Related Concepts*, P.R. Pitts (ed.) Urban Systems and Economic Development içerisinde, Oregon, University of Oregon Press.

Childe, G.V., 1976, "The Urban Revolution", R. Gutman and D. Popence (eds.) *Neighborhood, City and Metropolis* içerisinde New York, Random Hause, s.111-119.

Browning, H.L., 1958, "Recent Trends in Latin American Urbanization", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 316 (Mart) 111-120.

Gilbert, A., 1974, *Latin American Development,* Harmandsworth, Penguin.

Got Man, J., 1961, *Megalopolis*, New York, Twentieth Century Fund.

Hardoy, J. (ed.), 1975, *Urbanization in Latin America: Approaches and Issues*, Garden City N.Y. Anchor.

Hoover, A. and Vernon, R., *Anatomy of a Metropolis*, Cambridge, Harvard University Press, 1959.

Kıray, M., 1972, *Örgütleşemeyen Kent,* Ankara Sosyal Bilimler Derneği Yayınları: A-1.

Kıray, M., 1975, "Metropoliten Kent Olgusu", *İTÜ Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Enstitüsü Dergisi*, S.2-16.

McKenzie, R.D., 1925, "The Metropoliten Community" Park, R.E. and

Burges, E.W. (eds.) *The City*, New York, Mc Graw Hill.

Morse, R.M., 1975, The Development of Urban Systems in the Americas in the 19 th. Century *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*. 17.1, s.4-26.

Mountjoy, A., 1978, "Urbanization in the Third World" *The Third World*, The Macmillan Press, London, s.102-111.

Robert, B., 1978, Cities of Peasants, London, Arnold, E. (Pub.)

Tekeli, İ., 1972, "The evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire and the Essentials of Regional Policy of the Turkish Republic", Brown, A., *From Medina to City* içerisinde, Princeton University Press.

Tekeli, İ., 1978, "Various Stages of Organization of Urban Life in Anatolia" (Paper Presented to Age Han Award Conf.).

İSTANBUL: METROPOLİTEN KENT*

Bugün İstanbul artık bir metropoliten kenttir. Gelişmesinin tam yarı aşamasında olan bir toplumun metropoliten kenti de olsa bu özelliği 19. yy.'ın "tek hakim şehir"i (primate city) ya da daha öncelerinin kudreti ve zenginliği basit teknolojili (saban ve öküzlü) tarıma dayanan bir sanayi-öncesi imparatorluğunun başkenti olma özelliklerini çoktan geride bırakmıştır. Bugünkü İstanbul'da en kaba çizgilerle belirlemek gerekirse eskisi ile kıyaslanamayacak ölçüde bir farklılaşma, uzmanlaşma, onunla beraber gelen örgütleşme oluşumu ile büyük ve orta sanayi bu büyük kentin içinden kaçmış, etkisi altındaki orta çaplı kentlere yerleşmiş, insanların çalıştıkları yerle oturdukları yer birbirinden gittikçe uzaklaşmış, bir evde oturanların kompozisyonu çok değişmiş, birden fazla insan günün çoğunu çok değişik amaçlarla evin dışında geçirmeye başlamış, çok geniş bir saha içinde çeşitli büyüklükteki yerleşmeler arasında çok hareketli bir ilişkiler düzeni kurulmuş, buna rağmen bu ilişkilerin yayıldığı bölgenin merkezindeki metropoliten kent, İstanbul, ekonomik, idari, sosyal ve kültürel ilişkilerde herşeye hakim kalmış ve kontrol eder olmuştur. Böyle bir İstanbul ve kontrol edip hakim olduğu metropoliten alan, yeni bir olgudur ve yeni özelikleri ile yeni "kişilik" getirmektedir. Bugünkü İstanbul 19. yy.'ın tek hakim kenti (primate city) ya da tarıma dayalı imparatorluğun başkentinden her yönü ile o kadar farklıdır ki, bu büyük ve geriye dönülmez oluşumu anlayabilirsek yeni beliren iyi yönlerin ya da istenmeyen değişikliklerin, "bozulmaların" çözümünü değilse de açıklamasını yapabiliriz.

Ne kadar kökten bir yapı değişikliği ile karşı karşıya olduğumuzu anlatabilmek için herzaman söylenen ve gözlemlenen yönlerin dışına çıkmak gerekir. Örneğin İstanbul kentinin nüfu-

* Mimarlık, 1984/1, s.28-33.

sunun yüzbinlerden beş milyona çıktığını hep biliyoruz. Ama sayıdan çok daha önemli olan, örneğin bu iki nüfusun meslek yapısının temelden birbirine karşıt hale geldiğini pek az gözlemci vurgulamaktadır ya da bu nüfusun bu yeni yapı içinde kadın-erkek, çocuk-genç-ihtiyar ilişkilerinin çeşitliliğini, büyük kent yaşamının bu ilişkilere, konutlara, işyerlerine nasıl yansıdığına hemen hiç işaret etmiyoruz. İmparatorluk döneminin başkenti İstanbul'da ve sadece onun çarşılarında bütün İstanbul'un tükettiği giyim, gıda, eşya üretildiği kadar, Osmanlı ordusunun ve donanmasının bütün donatımı da oradan sağlanır, kente dışarıdan mamul halde getirilenler, gereksiniminin binde birini oluşturmazdı. Şimdi o çarşıların olduğu yerlerde, yani eski yarımadanın hanlar bölgesinde üretilenler, İstanbul'da tüketilenlerin acaba milyonda birini oluşturuyor mu? Sanayi öncesi kentin bütün tarımsal olmayan üretiminin kapladığı alan bugün düşünemeyeceğimiz kadar küçük bir alandır. "Tek hakim kent"in özelliği ise daha önce sanayileşmiş toplumlarla çok yoğun bir ticaretin şekillendirdiği bir ikinci merkez ve bu merkezde dışarıdan getirilmiş, ticareti yönlendiren yeni örgütlü kuruluşlar, bankalar, borsalar, postaneler, oteller gibi yerler ve bu hareketle gelen servetin tüketildiği yeni bir perakende satış ve ticarileşmiş boş zaman faaliyetleri mekanıdır. Yani Galata ve Beyoğlu 19. yy. sonu düzenidir. Eski yarımada eski kontrol kurumlarının, Osmanlı bürokrasisinin mekanını sürdürmeye çalışırken "tek hakim kent"in çevredeki zenginliği Batıya akıtan ve oraların mamul maddelerinin buradaki satışını örgütleyen yeni grupların yerleştiği o günlerin Beyoğlu'su ve o kurumların kendileri bugünkü İstanbul'da pek kalmamıştır. O devrede İstanbul'un belirleyici ilişkileri sanayileşmiş ülkelerin kontrolünü gerçekleştiren büyük şehirlerine dönüktü. Ulaşım ve iletişim o şehirlerde İstanbul'u bağladığı kadar anlamlı idi. Bugün elbette bu da var ama bugünkü metropoliten İstanbul'un ulaşım ve iletişiminin etkinliği özellikle çevresinde etkisi altında tuttuğu yerleşmeler ve oralardaki kurumlarla İzmit, Adapazarı, Bursa ve daha ileridek ve daha yakındaki yerleşmelerdedir. Sosyal ve mekansal yönden son derece uzmanlaşmış mozaik halindeki bu alt bölge-

ler merkezin, yani İstanbul'un koordinasyonu ve denetimi ile birbiri ile etkileşmekte ve bütünleşmektedir. Pazar için üretim arttıkça, sanayileşme daha ileri teknoloji ile daha büyük örgütlerle gerçekleştirildikçe, ulaşım ve haberleşme etkinleştikçe, mekandaki yansıma belirginleşmekte, İstanbul'un metropolitenleşmesi hızlanmakta, metropoliten alanı daha belirgin hale gelmekte, kentin içindeki yaşam tarzı da yepyeni özellikler kazanmaktadır.

Bugünün "sanayileşen" Türkiye'sinde kentsel fonksiyonlar, kısaca sanayi ve servisler, ikinci ve üçüncü sektör faaliyetleri, her çaptaki ve her uzaklıktaki yerleşmeye aynı şekilde dağılmamaktadırlar: metropoliten kentin bu dağılımda kendisine ayırdığı özel fonksiyonlar, bu fonksiyonlarda çalışan özel bir işgücü, bu işgücünün çalıştığı işkollarının örgütlenmesi ve giderek, hiç de eski kullanımlarla uyuşmayan gene kendine has mekansal yerleşmesi vardır. Bugün İstanbul'un sorunlarının konuşulmasında öncelik alan demografik büyüme, sanayinin yerleşmesi, düşük vasıflı konut ve eski dokunun bozulması sorunları arasında kaybolan, temelde ve önemli olan bu yön işte burada yatmaktadır. Sözünü ettiğimiz sorunlarla birlikte, İstanbul'un bugün karşılaştığı sorunlar, istesek de istemesek de işte bu metropolitenleşme sürecinin ortaya çıkardığı sorunlardır.

Merkezi İş Alanı (MİA)

Metropoliten kentin merkezi, iş alanının ve etki alanının beynidir. Toplumun kontrol kudretinin toplandığı yerdir. Burada sanayi, emek, kitle haberleşmesi, devlet bürokrasisinin üst örgütleri, bunlar arasındaki etkileşimi sağlayan kurumlar ve kompleks iş örgütleri yani bankalar, şirketler, borsalar ve benzerleri bulunur. İstanbul'un merkezi iş alanında kentin ve bölgenin maliyesi ve mali transaksiyonları kümelenmiştir. Büyük bankalar, yatırım bankaları, esham, tahvilat satışları, mallar üzerinde bütün alım satım prensiplerinin belirlendiği ve işlemlerin yapıldığı örgütler buralardadır. Burası bütün karar verme ve koordinasyon fonksiyonlarının mekanıdır. Bütün kompleks iş örgütlerinin ve mali kurumların yanında kendi hudutlarını

çok aşan bir kültür yaratma ve yayma mekanıdır. Bu merkez kitap, dergi, gazete, radyo, televizyon gibi kültürel üretim ile ilgili kararların verildiği, finansmanın yapıldığı kurumların da yeridir. Ayrıca bu konularda eğilimler, doğrultular ilgi ve zevkler, başka çevrelerde doğmuş bile olsalar, gene burada geliştirilir ve buradan yayılır. Haber toplama ve dağıtma örgütleri ajanslar ve daha yoğun olarak reklam şirketleri hep buralardadır. Tiyatro, sinema, bale, resim galerisi, konser salonu, kütüphaneler gibi kültürel faaliyetlerin hepsi de gene aynı yerdeki ilgili kuruluşların kontrol ve koordinasyonundadır.

Her metropoliten kentin merkezi iş alanında olduğu gibi İstanbul'un merkezi iş alanında (MİA) belirli bir tabakalaşmayı yansıtan örgütlenmiş büyük mağazalar (Ufi, Yeni Karamürsel, Beymen, Vakko vb.) çok ihtisaslaşmış tek tür mal satan yerler (Paşabahçe Cam, Vog çorap vb.) ve daha birçok perakende satış yeri yığılmıştır. Bunların hepsinin yanında gene tabakalaşmış bir şekilde MİA'ya gelenlere hizmet etmek üzere birçok otel, lokanta, kahvehane ve benzeri yer bulunur.

İstanbul'un MİA'sında örgütlü sanayi kalmamıştır. Merkeze yerleşmiş bütün faaliyetler genellikle üçüncü sektör olarak anılan servis sektörüdür. Yalnız kontrol-idare-koordinasyon fonksiyonlarını içeren büyük ticaret, maliye, kültür ve devlet kurumlarını, küçük perakende satış, berberlik, terzilik gibi küçük, kişiye dönük servisleri aynı kategoride tasnif etmek metropolitenleşme sürecini ve yeni İstanbul'u anlamak bakımından yetersizdir. İstanbulluların çoğu bu kişiye dönük servisleri kullanırlarsa da kentte iş ve istihdam yaratan faaliyetler birinci gruptaki faaliyetlerdir. Her konuda gittikçe daha genişleyen kompleks örgütler halinde kontrol ve koordinasyon fonksiyonlarını gören şirketler, bankalar, borsalar, gazete, haber ajans ve idarehaneleri, demiryolu, deniz ve havayolları, nakliye şirketleri, "beyaz yakalı" büro memuru diye anılan onbinlerce insanı istihdam eden kurumlar merkeze yerleşmişlerdir. Ve gittikçe bunların sayısı artmakta, azgelişmişliğin devamı olan küçük ve minik işletmelerle bu işletmelerde çalışanlar gittikçe azalmaktadır. Fakat bugün "servis sektörü" terimi içinde kaybolan bu eski ve ye-

ni İstanbul'a has çalışma tarzı, meslek grubu ve insanı, hâlâ bir aradadır. Gene de metropoliten İstanbul, giderek daha çok bu büyük örgütlerde çalışan insanların İstanbul'u olmaktadır.

MİA'daki bu mali, ticari, kültürel, devletsel kurumların oluşturduğu örgütlerin hepsi işlerini sürdürebilmek için çok ve dakik bilgi ve haber edinmeye yönelmişlerdir. Eski İstanbul'un kahvelerde, dükkan önlerinde, evlerde sürdürülen bilgi-haber alışverişi de yerlerini geniş ofis binalarına, telefon, teleks sistemlerine bırakmıştır. Mali, ticari, kültürel işlerin yürütülmesinde gerekli olan ve gittikçe artan veri, bilgi ve malların etkin bir tarzda bir yerden bir yere sevk edilebilmesi, durmadan daha çok personel ve daha çok mekan gerektirmektedir. Modern üretim ve tüketim servislerinin yerine getirilebilmesi, malların ve bilgi akımının düzenlenmesi ve bütün bunlar için de sayısız transaksiyona girişmek gerekmektedir. Bu mallar ister giyecek, ister makina, isterse bir gazete ya da tiyatro piyesi olsun, elde edilmelerinin arkasında birçok muamele, analiz, araştırma, karar verme, kontrol ve dolayısıyla çok sayıda personel ve MİA'daki geniş mekan gereksinimi yatmaktadır. Büyük kompleks örgütler halinde çalışan işyerlerinin büyümesi ve artması, bu işyerlerinde çalışan uzman beyaz yakalıların çok büyük sayılara ulaşması metropoliten İstanbul'un MİA'sına, çevresindeki sanayi şehirlerinden, İzmit'ten, Bursa'dan ya da 17. yy. veya 19. yy. İstanbul'unun merkezinden, farklı mekan kullanışları getirmektedir. Çoğalan beyaz yakalıların ve onların çalıştığı yerlerin mekanda ilk yansıması, artan ofis mekanı (konut apartmanların ofisleşmesi) ve şehrin profilini değiştiren ofis binalarıdır (Salıpazarı-Dolmabahçe arası ya da Odakule); telefon-teleks etkinliği arttıkça merkezde ticaret mekanından çok, ofis mekanı talebi çoğalmaktadır. Bunun sonucu MİA'da daimi nüfus (konut) kalmamakta, iş saatleri içerisinde ise büyük yoğunluklara ulaşan bir nüfus yığılmaktadır. İmparatorluk döneminde bütün imalatın gerçekleştirildiği İstanbul'da, bugün sanayi kendiliğinden hem merkezinden hem de çevresinden uzaklaşmış görünmektedir. Ama bu söylendiği kadar kolay olmamıştır.

En büyük sanayi kuruluşları, ileri teknolojisi dışarıdan ithal

edilerek doğrudan İstanbul'un dışında "kampus" şeklinde yerleşmiştir. Metropolitenleşmenin süregeldiği son 25-30 yıl içerisinde, teknolojisi ve örgütü Türkiye'nin kendi iç dinamiği ile gelişen ve biriken girişimler bu yönden daha ilginçtir. Bu girişimler eski zanaatkârlık yörelerini örneğin eski yarımadanın çarşı ve hanlar yöresini bir kuluçka makinesi gibi kullanarak, oradaki eski muhkem binaları amaçları için azar azar tahrip ederek en küçük imalat biriminden teknolojisini ve örgütünü adım adım büyüterek, her büyüme aşamasında kendisine yeni bir yer seçerek ve orayı da tahrip ederek sonunda şehir dışına kayan ve taşan orta çaplı sanayi birimleridir.

Kentin dışına çıktıklarında metropolitenleşmenin en sağlam örneğini oluşturmuşlardır. Bu girişimler, gerçekten şehrin içinde en çok kendi iç dinamiği ile teknolojik, mali, örgütsel birikim sağlamış, topraktan kopup şehre gelmiş rezerv sanayi işçisi istihdam etmiş, şehir içi ile çevresi arasında etkileşimde karışıklılığı sağlamıştır. Öte yandan ise eski yarımadayı ve dokusunu en çok harap edenler de gene bunlar olmuştur. Özellikle demir dökümcüler ya da sarı pirinç dökümcüler çok küçükten başlayıp büyüyen trikotaj, konfeksiyon ve möbleciler örneklerinde görülebilir.

MİA'nın en önemli öğeleri, büyük örgütler ise, "tek hakim şehir" yapısında 19. yy.'da ortaya çıkmış, ikili merkez yapısının Batı'ya dönük alanında yerleşmiş ve genişlemek için çevresindeki konut alanları zorlamışlardır. Bugün Galata-Beyoğlu çevresinden dışarı taşarak, Salıpazarı, Cumhuriyet Caddesi, Mecidiyeköy'den öteye uzanmakta, ayrıca Karaköy-Beyoğlu çevresini de 1970'lerden beri yenileyerek istila etmektedirler. Eski yarımadada süregelen imalat, bu büyük ve kudretli örgütlü işyerlerine cazip gelmemektedir. Eski yarımada küçükten büyüyen imalatın yanında pekçok depolama, toptan satış yeri barındırırken bir de 19. yüzyıldan devraldığı devlet hizmetleri ile bir tür üretim olan yayıncılığı sürdürmektedir.

Bir metropoliten kentin ve de İstanbul'un görünen ve akılda kalan yönlerinden bir başkası da hem İstanbullulara hem bütün etki alanındaki insanlara hitap eden tam farklılaşmış peraken-

de ticaret alanlarıdır. Şehir metropolleştikçe perakende satış alanları satış gücüne duyarlı bir tarzda tabakalaşmakta üst ya da orta tabakalara hitap edenleri birbirinden farklılaşmaktadır (Osmanbey-Bahçekapı). En düşük gelirliler ise açık pazarları ve "bohçacıları" tercih etmektedir. Buralarda ülkenin hem en büyük örgüte sahip mağazaları hem de en uzmanlaşmış özel maddeleri satan dükkanları bulunmaktadır. Diğer taraftan da (tam gelişmemiş olmanın en belirgin göstergesi) binlerce küçük ve orta çaplı perakendeci dükkan MİA'daki sokaklar boyunca uzanmaktadır.

MİA'daki bütün faaliyetleri kullanan ve dışarıdan gelen büyük sayıdaki geçici nüfusa hizmet veren gene büyük-küçük daha çok muteber ya da daha az muteber otel, lokanta, gazino, sinema ve benzerleri de buradadır. Ve gene hatırlamak gerekir ki, bu tür fonksiyonların bu çapta ortaya çıkışı gene İstanbul'un metropolitenleşmesi ile beraberdir.

Böyle bir merkezi iş alanı kentteki bütün yaşamı değiştirmiştir. Sabah akşam konutu ile MİA arasındaki ileri-geri akan çalışan nüfus, bu nüfusun boş zamanlarını geçirdiği kurumlar, ulaşımı kullanış biçimleri ve hergün temas ettikleri insanlarla giriştikleri anonim ve yüzeysel ilişkiler eski İstanbul yaşamı ile benzer yönleri silip süpürmektedir.

Konut Alanları

İş hayatının ve ev dışı hayatın böyle kökten değiştiği İstanbul'da ev ve konutların bu iş hayatı ve iş alanıyla olan ilişkisi de bütünü ile bir başka düzene girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun başşehri İstanbul'da elitin büyük bölümü için, işyeri ile konut aynı yerdedir. "Paşa Kapısı" sadrazamın hem ailesi ile oturduğu konutudur hem de devlet işlerini yürüttüğü yerdir. Sadrazam tayin edilen kimsenin konutu, buna uygun değilse hemen bir uygun konak kiralanır, çoluğu çocuğu ile oraya taşınır ve "Paşa Kapısı" orası olurdu. Aynı şekilde "Ağa Kapısı" yeniçeri başkumandanının yeniçeri kışlaları yanındaki ailesi ile oturduğu evi ve başkumandanlık makamı idi. Büyük çarşılar dışında çok zaman esnaf ve zanaatkârlar da ya işyerlerinin üst ka-

tında ya arkasında ya da çok yakınında otururlardı. İmparatorluk İstanbul'unda işyerlerinin kapladığı alanlarla konutların kapladığı alanlar, birbirinin içine girmiş bir halde idi. Ve konutların çoğu bahçeli idi; yani yaygın, yoğun olmayan bir yerleşme düzeni vardı. Ayrıca nüfus az olduğu, gereksinimlerin çoğu evden sağlandığı için ve ev dışında pek bir hayat olmadığı için şehrin içinde büyük bostanlar ve kırlıklar vardı.

19. yy.'ın ikinci yarısında dışa bağımlı yoğun ticaretle beraber Galata'da işyeri-konut alanları ayrılırken Osmanlı bürokrasisi de tarihinde ilk defa konut-işyeri ayrımını gerçekleştirmiştir. Babıali ve çeşitli nezaretler ayrı binalara yerleşmişler, Beyazıt, Sirkeci ve Sultanahmet'te bir hükümet binaları yöresi oluşturmuşlardır. Aynı süre içinde Batı'ya bağımlı banka, ticari şirket gibi örgütlü işyerlerinde ücretli çalışanlar ve orta çaplı ticarete girişenler de İstanbul'da ilk defa orta tabakalaşmayı oluşturmuşlardır. Ve o zamanlar bu işyeri-konut ayrımı yüzünden ayrı yerdeki işlerine gidip gelecek kişilerin sayısı çoğalınca İstanbul'da hem Gedikpaşa civarında hem Beyoğlu ve giderek Harbiye ve daha ötelere doğru kâgir sıraevler ortaya çıkmıştır.

O zamanlar başlayan bu işyeri-konut ayırımı metropolleşme süreci içinde gittikçe artmış hem merkezde çalışanların sayıları fazlalaşmış hem de konut alanları gittikçe merkezden uzağa yayılmaya başlamıştır. Kompleks iş örgütlerinin artması, büyük girişimlerin doğması ve orta girişimlerin sayılarının çoğalması ile pek çok insan aynı hizmet birimi içinde aynı ofiste birbirini tamamlayan işlerde aynı mekanda çalışır olmuşlardır. Sayıları yüz binlere varan ve orta tabakalar dediğimiz bu memur ve işçiler ya da dükkan sahipleri, işyerlerine aynı erişebilirlik konumunda olan konut alanları ve konut türleri oluşturmuşlardır. Batıda olduğu gibi İstanbul'da da bu sorun aynı mekanda çok birimli yapılarla, apartmanlarla çözülmüştür. Ne var ki İstanbul'un tek evli eski sokaklarının genişliği değiştirilmeden gelen bu yığılma, eski semtleri boğmuş, yeni semtler, yol-su-elektrik gibi altyapı olmadığından dışarı doğru yayılamamış, kentin yakın çevresinde inanılmaz sıkışıklıkta yığılmalara yol açmıştır. Metropolitenleşmenin genel bir özelliği de orta tabakaları yaratması ile beraber üst ve alt gelir gruplarını da daha belirgin

hale getirmesidir. Giderek bu farklılık konut mahallelerine yansır ve tabakalaşmaya göre "üst-orta-alt tabaka konut alanları" oluşur, İstanbul'da ise nüfus çok kısa sürelerde sosyo-ekonomik durumunu değiştirir olduğundan bu farklılaşma çok belirgin olmamış, apartmanlaşma ve yığılma çok değişik nedenlerle neredeyse tabakaların alt kısımlarından üst tabakalara kadar birbirine çok yakın özellikler gösterir hale gelmiştir.

Şehrin içindeki bütün apartmanlaşma ve yığılmaya rağmen gelişen orta ve üst-orta tabakalar gene de şehrin yoğun yerleşme hudutlarını aşmış ve her metropoliten kent gibi İstanbul da kendi altkentlerini -suburb- yaratmıştır. Önce buharlı gemi ve demiryolu güzergahı üzerinde şehrin merkezinde çalışıp gece evine dönen kimselerin oturduğu orta ve üst-orta banliyöler ortaya çıkmıştır (Suadiye, Erenköy ya da Emirgan, Yeniköy, Yeşilköy). Sonraları şehrin dışına kaçan sanayinin etrafındaki konut alanları ile sanayi banliyöleri oluşmuştur (Paşabahçe, Alibeyköy, Mahmutbey yöresi). Buralar da kelimenin tam anlamıyla metropoliten kent İstanbul'un banliyöleridir.

Ne var ki İstanbul henüz daha gelişmenin yarı yolunda bir ülkenin metropoliten kentidir. Ve bu ülkede tarımın değişmesi ile nüfusun topraktan kopması hâlâ sürüp gitmekte ve bu nüfus İstanbul'a göçmektedir. Bunların yerleşme sorunu şimdiye kadar üzerinde pek çok durulmuş olan gecekondulaşma ile çözülmüştür. Geçimlerini örgütlü işlerin tam tersi olan enformel sektörle sağlamaları da metropoliten kent yaşamına uyumlarını göstermektedir. İlginç olan bu düşük standartlı konut alanlarında yaşayanların büyük çoğunluğunun da bugün artık işçi ya da küçük memur olmasıdır. Yani örgütlü işlerde çalışmaktadırlar. Ve bir bakıma kenti çevreleyen gecekondu alanları da bugün yerleşmeler arası ilişkiler bakımından tamamen banliyö (altkent) özelliği göstermektedir. Buralar, elbette "banliyö" teriminin başka ülkelerde taşıdığı prestijli imaja uymamaktadır. Gene de konumları ve ilişkileri bir sanayi banliyösü durumundadır.

Yalnız gecekondu alanları değil, İstanbul'un her yönü: Merkezi iş alanındaki yıkımla-bozulma gerçekleşen inanılmaz değişme, apartmanlaşmanın tabakalaşmaya bile duyarlık göster-

meyen hızı ve düşük kalitesi, orta-üst, orta tabakanın banliyölere yığılması ve yeşili öldürmesi, sanayinin yerleşmesi, gecekondulaşma, herşey metropolitenleşmeyi, ama ucuz, durulup toparlanma şansı vermeyen hızlı dengesiz bir metropoliten kent oluşumunu anlatıyor. Böyle bir İstanbul, geriye özlemle olmaktan çok, geleceği "bilerek" planlayarak düzenlenebilir.

II. DÜNYA SAVAŞI ERTESİNDE TÜRK METROPOLLERİNDE SOSYAL DEĞİŞİM KALIPLARI*

1945'lerin sonuna kadar dünya iktisadi buhranına rağmen Türk kentlerinde batı standartları ile özdeşleşmiş bir şehirli kitlesi bulunuyordu. 1940'larda kentlerimizde büyük sanayi yoktu. Ancak, hizmetler ve altyapı, 19. yüzyılın başından itibaren ve cumhuriyetin ilk dönemlerinde göreli olarak gelişmişti. Bu dönemde, kentlerde batıda oluşan şehirli yaşam temposu, sosyal ve kültürel ögeleriyle benzer biçimde mevcuttu. Hatta bir ölçüde, hizmetlere ilişkin ücretli kesimin varlığı ve az gelişmiş de olsa sanayi dolayısı ile batı standartlarına uygun işçi işveren ilişkileri görülüyordu. Örneğin tramvay grevinde görüldüğü gibi işçi hareketleri de vardı. Oysa 1950'lerden itibaren iki değişik süreç, klasik kentli orta katmanların kent içerisindeki başat konumunu alttan ve üstten kemirmeye, sıkıştırmaya başladı.

Tarımdaki mekanizasyon ve antibiyotik kullanımının kırsal alanlarda da yaygınlaşarak genel sağlık düzeyinin yükselmesi sonucunda oluşan nüfus baskısı, kırdan kentlere ilk göç dalgasını oluşturdu. Bu ilk göç dalgası ile kente gelen nüfusun gerek kent, gerekse kentsel yaşam kalıpları konusunda bilgisi yoktu. Donanımsız göçmen nüfusun kentte plansız ve donanımsız bir biçimde yerleşmesi kentin standartlarını düşürdü.

Öte yandan II. Dünya Savaşı ertesinde gelişen büyük sermaye orta-üst-yeni zenginler- tabakası yarattı. Dolayısıyla 19. yüzyıla has kentsel modernleşmenin temsilcisi ve ürünü olan klasik orta şehirli grup, yeni gelişen gruplar arasında göreceli üstünlüğünü kaybetti: alttan gelen göç dalgası, üstte oluşan türedi zengin gruplar, kent standartlarını temsil eden orta tabakalara ait grupları erozyona uğrattı. Avrupa'ya entegre olan kentli bir

* Prof. Dr. Mübeccel Kıray ile yaptığı söyleşi (09.11.1994). Raşit Gökçeli (Y. Bölge Plancısı, Mimar), Zekâi Akay (Şehir Plancısı)

kültürel yaşamın kent içindeki etki alanı giderek daralmaya yüz tuttu.

O dönemin İstanbul ve İzmir'i tarım ve madencilik sektörlerindeki artık değerin toplandığı ve yönetildiği kentlerdi. Cumhuriyetin eğitim alanında getirdiği reformlar, bu reformların klasik Avrupa-Rönesans çizgisine paralelliği, kentin kültürel niteliği üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca kırsal kesimin bu dönemde kent üzerinde henüz etkisini duyurmamış olması kent yaşamında sonradan oluşacak yozlaşmalara henüz yol açmamıştı. Kısaca, bu dönemin kenti Avrupa ile aynı dalga boyunda bir kültürel yaşam tablosu sergilemektedir.

1950'lerin getirdiği kırsal göç ile türedi zengin gruplarının istilası neticesinde değişikliğe uğrayan kentsel yaşam bu kez kendine has yeni dinamikler edindi. Kırdan göç eden kesimlerin kent yaşamı içerisinde kendilerine yeni uyum mekanizmaları yaratmaları, öte yandan kent ortamında zenginleşen grupların ticari ilişkileri sonucunda dünya pazarı ile entegre olmaları nedeniyle ortaya çıkan yeni dinamikler, kentin üst yapısında değişmelere yol açtı.

Kente göç eden kırsal kesim, oldukça kapalı, kendine yeten bir ekonominin ve otarşik bir dünyanın unsurları idi. Klasik köy ortamının kültürel tekdüzeliği, bu ortamın 20-25 evden oluşan durağan yapısı, bu ortamdaki bir arada olma mekanlarının fakirliği ve yayılma mekanizmalarının folklorik pratiklerle sınırlı kalması (aşıklar tarafından 20-25 kişiye anlatılan masallar, epopeler) zaman içinde grupların kentsel yapıya uyum gösterme mekanizmalarına koşut olarak gelişmeye başladı. Sinema ve kahve biçimleri gibi toplanma alanları aşamalı olarak yeni kentlilerin sosyal ilişki ortamları içerisinde yer almaya başladı.

Bunun yanısıra, nüfusu artan kentin, etnik ve dinsel açıdan daha değişik bir kozmopolizme ulaştığı söylenebilir. Metropolleri çeşitli nedenlerle terk eden Müslüman olmayan eski kentli nüfus yerine, bu kez Anadolu'nun değişik yörelerinden gelen kırsal etnik ve dinsel gruplar -henüz etnik farklılıklarının bilincinde olmamalarına ve kırda dinsel motiflerle fazla içiçe olmamalarına rağmen- dünya konjonktüründeki gelişmelere bağlı olarak bazı farklılıklar göstermeye başladılar.

Alttan gelen etki grupları olarak tanımladığınız kırsal göç unsurları patronaj ilişkileri olarak tanımlanabilecek kalıplar ile ve önce aile sonra hemşehrilik münasebetleri oluşturarak kent içerisindeki entegrasyon mücadelelerini başlattılar. San Fransisco Konferansının dünyaya empoze ettiği 'demokrasi' standartları sonucunda Türkiye'nin çok partili demokrasiye geçişi ve parlamenter demokrasinin Türk kentlerinde uygulanış biçimi, kitle partilerinin politikalarını değiştirdi. Merkez kitle partileri oy sağlamak için artık kentte belirli bir sayısal nicelik oluşturan yeni göçmenlerin desteğini sağlamak durumundaydılar. Bu nedenle ilksel aile ve hemşehrilik patronaj kalıplarına yeni bir unsur eklendi. Bu unsur siyasal popülizm idi.

Daha sonraları, soğuk savaşın dünya politik sahnesinde ortaya çıkması ile batı metropollerinin ve özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin Marshall Planı ile oluşturdukları teknoloji ve alt yapıyı (Avrupa'daki ekonomilerin canlandırılması yanısıra) 3. Dünya ülkelerinde de geliştirme politikaları, özellikle Vietnam yenilgisinden sonra yeterli olmamaya başladı.

ABD, bu nedenle ek politikalar geliştirdi. Wilson Prensipleri içerisinde bulunan kişisel haklar meyanında, etnik ve dinsel tutucu akımların desteklenmesi politik doktrini yeniden gündeme geldi. Sosyalist Dünya ile ölümcül bir var olma savaşma tutuşan batı dünyası ve lideri ABD, Marshall Planının getirdiği altyapıya ilişkin ögelerin yanısıra, Vietnam yenilgisinden sonra dinsel tutucu akımları da bir üstyapı mücadele mekanizması olarak soğuk savaşın temel mücadele aracı olarak 3. Dünya ülkelerinde uygulamaya başladı. Batı ideolojik planda ikinci bir cephe açtı. Bu sürecin etkisi ile metropollerde dinsel akımlar gelişmeye başladı. Bu akımlar ABD veya ABD'nin delege ettiği Ortadoğu petrol zengini ülkeler tarafından finanse edildi. Bu olayda önemli olan, etnik ve dinsel tutucu akımların kent boyutu içerisinde yeni bir uygulama alanı bulmaları ve bu nedenle gelişmeleridir.

Deminden beri incelenen patronaj ilişkileri, bu gelişme dolayısı ile ek bir boyut daha edindiler. Önceleri aile ve hemşehrilik, daha sonra çok partili düzenin klasik patronaj ilişkileri ola-

rak ortaya çıkan yeni tür kentsel menfaat lobileri, bu kez dinsel ve etnik tutucu grupların kent içinde yeni mücadele konumları elde etmeleri dolayısı ile değişik bir dinamik kazandılar. Kentsel ortamın bu yeni mücadele ögeleri klasik patronaj ilişkilerini de dönüştürdü.

Giderek karmaşıklaşan patronaj ilişkileri bu safhada kent içerisinde güç konumuna erişilmesi yöntemlerini de geliştirdi. Bu yeni patronaj aşaması bir yandan kişisel ilişkiler temelinde yandaş edinmenin mekanizmalarını geliştirirken öte yandan kent dokusu içerisinde göreceli etkinlik ve hatta hakimiyet alanları oluşturma stratejisini de uyguladı. Böylece bir yandan özellikle dinsel ve sonraları kısmen etnik motiflerle oluşturulan lobiler, bireylerin iş bulma, eğitim esnasında yardım görme vb. sorunlarını patronaj ilişkileri içerisinde çözerken, öte yandan bu patronaj ilişkileri, kentsel doku içerisinde belirli yoğunlaşma adacıkları oluşturarak, bölgesel (zoning) üstünlükler elde etme yolunu seçtiler. "Kurtarılmış bölgeler", klasik politik kalıplar yerine kent içi bölgesel etki adacıkları oluşturarak gerçekleştirildi. Bu yeni patronaj ilişkisi, iş bulmak ve belirli gruplara şehir hayatı sağlamak olanağını siyasi İslam ideolojisi şemsiyesi altında oluşturdu. 1970'lere kadar bilinen, klasik sağ partilerinin patronaj kalıplarından daha değişik bir kalıp getirdi. Siyasi İslam, bir tür yeni tip patronaj ilişkisini temsil ederken, diğer yandan bir dünya politikası unsuru olarak, sosyalizme karşı oluşturulan metropol ülkeleri politika stratejisinin de bir aracı oldu.

Bu tür patronaj kalıpları, eskinin aile, hemşehri ve klasik oy avcılığı patronajı kalıplarının ötesinde yeni bir model getirdi. Bu defa, hemşehri ve işadamı ögeleri yanısıra, tarikatlar da patronaj sisteminin bir ögesi olarak belirdiler.

Aynı dönemde yani, 1980'lerde Dünya ve Türkiye hızla değişti. 1989'da soğuk savaş batı metropollerinin zaferi ile sonuçlandı. Berlin Duvarı yıkıldı. Sovyet Devrimi başarısızlıkla sonuçlandı. Dünya pür monetarist iktisadi doktrinin etkisinde kaldı. Özalizm felsefesi bu konjonktürün Türkiye'deki temsilcisi ve uygulayıcısı oldu. Bu dönemde kentleşmiş kitleler giderek para manipülasyonu ile daha fazla haşır neşir oldular. Yeni sos-

yal formasyonun üst katmanlarının para harcama kalıpları, kent içerisinde yeni tür para harcama ve gösterişçi tüketim kalıpları doğurdu. Türk metropollerinin yeni üst tabakasını oluşturan kesim, sosyal plandaki ifadesini oluşan zengin ortamın modern ve seküler, rekreasyonel vb. tüketim kalıplarını tüketmeleri sosyal aşamalarının bir tescili olarak gerekli hale geldi. Bu tür harcamaları yapabilmek ise 1980'lerin Türkiye'sinin 'krema' tabakasına erişmiş kişilerin iş organizasyonu içerisinde kendi işlerinin patronu ya da büyük sermaye gruplarının yöneticisi olmaları koşulunu gerekli kıldı.

Dolayısıyla 1980'lerin Türk Metropollerinde toplum içinde başarı sağlayan grupları iki değişik kategori altında sınıflamak gerekmektedir. Birinci kategoride batı metropollerine bağlı olup, seküler değer sistemine bağlı olan unsurlar yer almaktadır. İkinci grupta ise 1970 sonrasının soğuk savaş mantığı içerisinde 3. Dünya ülkelerinde oluşturulan tutucu akımları temsil eden ve fakat esas olarak son tahlilde yine metropol ülkelerin soğuk savaş stratejileri paralelinde üstyapısal söylem geliştirilen gruplar yer almaktadır. Bu grupların sosyal pratik içerisindeki temel ayırdedici kıstaslarından en anlamlı olanı kadınlar ile ilgili tutumlarıdır.

Siyasal İslam'da kadının, iş organizasyonunda bir standarda oturması üzerinde bilinçli olarak durulmamaktadır. Klasik modernleşmede kadının sosyal açıdan anlamlı bir hayat seviyesine, iş organizasyonunda belirli bir noktaya ulaşması sözkonusudur. Oysa, siyasal İslam'da durum farklıdır. Kadının sadece ev içindeki lüksüne ağırlık verilmektedir.

Kentlerde siyasal İslamın gelişmesini destekleyen bir başka unsur enformel sektörün varlığı olmuştur. Enformel sektör aile ölçeğinde üretimi gündeme getirdiği için baba otoritesini mümkün kılar. Bu kalıp, tutucu akımların gelişmesini destekleyici bir rol oynar. Ancak, aile çözülürken, baba otoritesi de azalmaktadır. Çünkü ev içindeki üretim tüketim düzeninde -orta sınıflaşma sürecinde- baba, artık eskisi gibi hakim değildir. Bu ister istemez, daha seküler bir gelişmeye yol açmaktadır. Aynı şekilde sanayi banliyölerinin kentle birleşmeleri, ev içindeki in-

sanların ev dışı faaliyetlere yönelmeleri, baba otoritesinin azalmasına ve ailenin başka düzeyde örgütlenmesine yol açan faktörlerdir.

Örneğin en tutucu partilerde bile başını bağlayarak politika yapan kadınların seçtikleri yolun aslında, kapalı ev ve aile dünyasını delmeye yönelik bir 'tampon mekanizma' olduğu söylenebilir. Yine tarikatlar içerisinde üretilen güç dengeleri yakından incelendiğinde, tarikat liderlerinin kız evlatlarının, damat yolu ile kontrol ve liderliklerini sürdürdükleri görülmektedir.

Kent içindeki alt yapılanmaların bir diğer bölümünü oluşturan etnik kimlikli gruplaşmalar, bir yandan enformatik devrim ve iletişim alanındaki gelişmelerin uluslarüstü boyuta ulaşması, aynı biçimde geleneksel kategoride, dinsel akımların da uluslarüstü nitelik kazanmalarından ötürü, her ne kadar bazı uluslararası jeopolitik desteklere sahip iseler de, ancak bu diğer iki unsurun etki alanlarının çizdikleri sınırlar dışında başarı olanağına sahiptirler. Dinsel-geleneksel ve modern-seküler akımların enformatik devrim ortamında edinebildikleri yeni tür kentsel ortak ifade paydaları giderek kentsel-uluslararası ortamlarda daha fazla etkili olmaktadır. Dolayısı ile etnik oluşumların kent içindeki örgütlenmeleri ancak jeopolitik koşullara bağlı olarak var olabilecek ama yukarıda sıralanan unsurlarla da kısıtlı kalacaktır.

Sonuç olarak, bir şehrin gelişmesini farklılaşma, uzmanlaşma ve örgütleşme boyutları içerisinde incelemek gerekir. Modernleşen metropol içerisinde, bir yandan yukarıda değinilen tutucu akımlar ve bunların kent içinde örgütlenmeleri, öte yandan uluslararası sermayenin ve bu sermayenin metropoller üzerindeki etkisinin küreselleşmesinden ötürü gelişen ticari ve sınai grupların orta katmanları etkileyebilme güçleri, gelişen yeni toplumsal muhalefet biçimlerinin oluşturacakları söylemlerin bulabilecekleri destekler, yeni ve değişen kentin parametrelerinin oluşturacaktır.

TOPRAKTAN KOPAN KÖYLÜLERİN KENTLERDE YAŞAMA STRATEJİSİ*

İngiliz sosyal tarihçi Eric Hobsbawm, XX. Yüzyılı kapsayan son kitabı *Age of Crisis*'da "köylülük öldü" der. Gerçekten de geç sanayileşen toplumlarda yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuran gelişme köylülüğün çözülmesi ve topraktan kopan insanların kentsel alanlara göçüdür. Tarihleri binlerce yıl öncesine dayanmasına rağmen, bu ülkelerdeki kentler şu anda, bu kitlesel göç nedeniyle ortaya çıkan sorun ve yıkımlara sahne olmaktadır.

"Köylüler" yalnızca tarımsal alanlarda yaşayan kişiler olarak tanımlanamaz. Köylülük tipik olarak, küçük, izole, kapalı ve kendi kendine yeterli topluluklar içinde, yüzyıllar öncesine dayanan gelenek, değer ve inanışlarıyla iç içe yaşamıştır. Öküz ve sabana dayanan basit bir teknoloji kullanarak son derece sınırlı bir artı değer üretmiştir. Kentlerle ilişkisi çoğu zaman sadece vergi ve askerlikle sınırlı kalmıştır. Yaşamında farklılaşma ya da uzmanlaşma yoktur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra köylülüğün hayatında son derece köklü değişimler başladı. Bunlardan ilki ve en önemli olanı, yeni ürünler, traktörlerle gelen yeni bir teknoloji ve pazara yönelik üretimin çok büyük bir emek fazlası yaratmasıydı. Beklenmedik bir nüfus artışına ve kimi durumlarda politik çatışmalara yol açan demografik değişimlerle de birleşen bu emek fazlası köylüleri kendi topraklarını terk etmeye zorladı. Bu tür süreçler geri döndürülemez bir özellik gösterir. Dolayısıyla köylüler, kendi kendine yeterli köy yaşamına bir kez daha geri dönmemek üzere kentlere göç ettiler.

Hepimizin bildiği gibi, kente uzmanlaşmış ve farklılaşmış işlerde hiçbir deneyimleri olmadan geldiler; dolayısıyla kentin

* BM Habitat Konferansı, Dünya Bilim Akademileri, Haziran 1996 - İstanbul

meslekî yapısına uyum sağlayacak becerilerden yoksundular. Eğitimsizdiler ve kent yaşamını tanımıyorlardı. Kendisi de hızla değişen kentte dış sistem onların ihtiyaçlarını karşılayabilecek mekanizmalardan, meslekî eğitim benzeri hizmetleri sağlayabilecek kurumlardan, planlı yerleşim alanlarından ya da sorunlarına çözüm bulabilecek mercilerden yoksundu. Bu nedenle kendi uyum stratejilerini yaratmak ve uygulamak zorunda kaldılar.

Topraktan kopan köylüler sırf kente göç ettikleri için kendi etkileşim kalıplarını ve değerlerini değiştirmediler. Bir köylü gibi düşünüp, bir köylü gibi davranmaya devam ettiler. Köylerdeki insan ilişkilerinin en açıkça gözlemlenebilen tarafı, kentlerdeki anonim rol ilişkilerinin tersine kişisel, yüz yüze, birincil ilişkiler olmalarıdır. Bunun bir uzantısı da halen yüz yüze ilişkiler olan patronaj ilişkisidir. Patronaj, bu ilişki içinde bağımlı olan tarafın refah ve güvenliğinin, kısaca korunmasının patronun sorumluluğunda olduğu, karşılıklı ama eşitsiz bir ilişkidir. Patron bunun karşılığında çeşitli ekonomik hizmetler, siyasal itaat, onur ve prestij alır. Bu, büyük yapısal değişimden önce ne sorgulanan ne de açıkça ifade edilen, tamamen yapılanmış, yüz yüze bir ilişkidir. Bu tür bir bağımlılık, göç eden köylülerin kentte yaşamlarını idame ettirmek için kullandıkları en kârlı insan ilişkisi tipi olmuştur. Ancak kırk yıllık uyum çabası boyunca, kentsel toplumun genel dönüşümüne koşut olarak patronajın tipi ve yapısı da değişmiştir.

Kırk yıllık kente uyum çabasından geriye doğru bakıldığında yaklaşık her on yıllık dönemde yeni bir patronaj tipinin ortaya çıktığı, kendi kendini tükettiği ve yerini başka tipte bir yüz yüze, kişisel patronaj ilişkisine bıraktığı söylenebilir. Bu farklı patronaj ilişkilerinin en eski biçimi, barınak bulmak, bir gecekondu inşa etmek, bir marjinal sektör faaliyetine başlamak ya da benzer yardımlar için, en yaşlı ya da en tecrübeli kişinin liderliğinde bir araya gelen, bildik akraba-aile işbirliğidir. Daha sonra bu karşılıklı destek grubu yerini, kente daha önce yerleşmiş patronlar ve hemşehri grupları tarafından sağlanan daha geniş ve örgütlü koruma şebekelerine bırakmıştır. Bu aşamada patronaj, bu ilişki içinde bağımlı olan tarafın devlet daireleriyle,

okullarla, hastanelerle, hatta komşu gecekondu bölgeleriyle ilgili sorunlarını halledecek şekilde genişlemiştir. 1970'lerin ortalarına gelindiğinde kentteki göçmenler artık, kazançlarını harcayan tüketiciler ve seçimlere giren çeşitli siyasal partiler için seçmenler halini almış ve böylece dikkate değer bir kitle oluşturmuştur. Siyasal partilerin tepkisi, yerel örgütlerinden meclis gruplarına kadar, yüz yüze kişisel ilişkiler vasıtasıyla bu insanlara ulaşmak ve bunların problemlerini kişisel bir temelde çözmeye çalışmak olmuştur. Her ikisi de köy kökenli olduğundan, hem seçimle gelen parti üyesi hem de göçmen için en temel ilişki, elbette ki patronaj ilişkisiydi. Siyasal parti patronajının etki alanı, daha önceki patronaj biçimlerinden daha genişti. Kalifiye olmayan, tecrübesiz ve çaresiz göçmenler için önemli olan, devlet dairelerinde özel beceri gerektirmeyen bir işe yerleştirilmek ya da sayısız KİT'lerden birinde bir iş bulmaktı. İçinde bulunan tüm gruplar için başta oldukça kârlı bir çözüm gibi görünen bu tür patronaj, yavaş yavaş kendi sonunu getirdi. Bu tür işlerden elde edilen gelir zamanla patronaj ilişkisinde bağımlı olan kimse için yetersiz olmaya başladı. Devlet daireleri inanılmaz derecede sıkıcı ve etkisiz yerler halini almaya başladı. Siyasal partiler temel işlevlerini yerine getiremez ve daha büyük sorunlarla baş edemez bir duruma geldiler. Üyeleri yasal faaliyetlerden çok kentteki seçmenlerinin kişisel sorunlarıyla meşgul olduğundan, parlamento bile gerektiği gibi çalışamaz oldu.

Siyasal parti patronajı kente uyum mekanizması olarak hızla işlevsiz hale geldiğinden, 1990'larda yeni bir yüz yüze ilişki ve koruma kanalı ortaya çıktı. Daha geniş kentsel merkezlerde, genellikle geniş mali kaynaklara sahip bazı çok yeni dinî liderler ve merkezler ortaya çıktı ve göçmenlerin yerleştiği bölgelere girdiler. Kente göç edenlere yeni ve çok daha geniş bir koruma sistemi sundular. Bunlar her ne kadar eski dinî tarikatların adlarını ve söylemlerini kullanıyorlarsa da, hem liderler hem örgütler tamamen yenidir. Etkinlik biçimleri patronajdakinin aynısıdır. Ev, ucuz dinî eğitim, hastane, iş ve küçük girişimler için fon sağlarlar. Bu tür tarikatların patronaj ilişkisine girmesinden önce dinî muhafazakâr partilerin takipçileri oldukça sınırlıydı.

Şimdi, 1990'ların ortasında, tarikatların patronajı, siyasal partilere dayanan patronaj sistemiyle entegre olmuş gözükmektedir. Ancak söylemleri veya kaynakları ne olursa olsun bu sistemlerin de sonu gelecektir. Bireylerin sorunlarını çözmek üzerine kurulu bir şebeke, önümüzdeki yıllarda kente göç edebilecek yaklaşık yirmi milyonluk bir kırsal nüfus için yeterli olmayacaktır.

Geçmişte patronaj köylülük için bir çözüm olmuştur, çünkü yüz yıllık bir yaşam biçiminin parçasıdır. Patronaj kurumu, kentsel çevrenin ve genel olarak toplumun gereksinimlerini karşılamak üzere her defasında yeniden ve yeniden düzenlenmiştir. Her formülasyon belli bir noktaya kadar işe yaramıştır. Ancak önemli olan tek konu, her patronaj biçiminin artık bir çözüm olmaktan çıktığı noktayı, yani doyma noktasını belirlemek değildir.

Patronajın son derece önemli bir sonucu, koruma sisteminin bağımlı tarafın ihtiyacı ve patronun bunu karşılama becerisi üzerine kurulu olması nedeniyle aksaklıkları artırması ve sonuçta yaygın yasa dışılığa sebep olmasıdır. Bu özellik tüm patronaj biçimleri için geçerlidir. Patronaj, herkes için geçerli olacağı varsayılan her türlü düzenlemeyi çiğneyerek; diyelim ki belediyeler tarafından sağlanmış, her çeşit standart ve normu yok sayarak; önce kaosa, sonra daha ve daha fazla çıkar için mücadele eden farklı gruplar arasında sert bir rekabete ve en sonunda, birçok kentsel problemin halledilmesinde, tabiri caizse, "mafya" tipi etkinliklerin yaygınlaşmasına neden olur.

Tamamının kökeni köye has insan ilişkilerinde olan bu farklı patronaj tiplerinin tarihine göz attıktan sonra, kentsel uyum sorununun şimdi yeni bir kavşakta olduğunu söyleyebiliriz. Bundan sonra ya "korunan" farklı gruplar arasında giderek sertleşen bir rekabet yaşanacak ya da iyice farklılaşmış, örgütlü kurumlar içinde gerçek, kişisel olmayan, anonim ilişkiler kurulacaktır. Bu ikinci seçeneğin gerçekleşmesi, iyi eğitimin, eşit muamelenin ve sanayi toplumlarına özgü kurumların kentte yaşayan herkesin erişimine açık olmasına bağlıdır.

BİR SOSYAL BİLİMCİ için Türk toplumunu gözlemlemek çok heyecan vericidir. Ondan da öte herşeyin her an değişme halinde olduğunun bilincinde ise, bu değişmenin yavaş ya da hızlı olduğunu, çeşitli yönlerin karşılıklı etkileşiminin nasıl gerçekleştiğini belirlemek, yorumlamak ve yeni bilgiler üretmek son derece doyurucu bir uğraştır. Bu "Toplu Eserler" dizisinde yayınlanan yazılarım 1960'lardan beri, toplumun hem dış hem de iç dinamiklerle değişe değişe nasıl yeni bir temel toplum yapısına ulaştığını göstermektedir. Zaman gibi soyut bir kavramın değişmesinden, metropolleşme süreçlerinin izlenmesine, küçük ya da büyük toprak sahipliği yörelerinde köylülüğün bitişinin izlenmesinden, nüfus yapısının değişmesine, kente ya da batı ülkelerine göçenlerin yeni düzene uyum için oluşturdukları yaşam stratejilerine kadar değişmenin çok çeşitli yönlerinin bu yazılarda ciddi metod ve tekniklerle ele alındığı görülecektir.

ISBN 975-6947-12-8
9 789756 947128
BAĞLAM
ISBN: 975-6947-12-8